

**SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA
JUGOSLAVIJE — BEOGRAD**

**THE FEDERATION OF JEWISH
COMMUNITIES IN YUGOSLAVIA
BEOGRAD**

**JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ
SAVEZA JEVREJSKIH OPŠTINA
JUGOSLAVIJE — BEOGRAD**

**JEWISH HISTORICAL MUSEUM
OF THE FEDERATION OF JEWISH
COMMUNITIES IN YUGOSLAVIA
BEOGRAD**

Žamila Kolonomos:

POSLOVICE, IZREKE I PRIČE
SEFARDSKIH JEVREJA MAKEDONIJE

PROVERBS, SAYINGS AND TALES
OF THE SEPHARDI JEWS OF MACEDONIA

IZDAVAČ: SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE
PUBLISHED BY THE FEDERATION OF JEWISH COMMUNITIES IN YUGOSLAVIA
BEOGRAD 1978.

Izdavač
Publisher

Savez jevrejskih opština Jugoslavije
Beograd, 7. jula 71a/III

Glavni i odgovorni urednik
Editor-in-chief

Luci Petrović

Redakcija
Editorial Board

Dr Lavoslav Kadelburg
Dr Vidosava Nedomački
Luci Petrović
Dr Cvi Rotem

Recenzent
Reviewer

Dr Lavoslav Kadelburg

Prevod
Translation

Dr Josip Pressburger (engleski — English)
Dr Cvi Rotem (hebrejski — Hebrew)

Lektor za srpskohrvatski jezik
Proofreader for Serbo-Croatian language
Vera Stojić

Tehnički urednik
Technical editor

Mihailo Mirković

Likovna obrada
Artistic contributions by

Jovan Čurčić, akademski slikar — painter

Stamparija
Printed by

»Srboštampa«
Beograd, Dobračina 6—8

Slog hebrejskog teksta — Hebrew text
Jerusalem Academic Press, Jerusalem, Israel

Tiraž: 2000 primeraka
Printed in 2000 copies

Beograd, 1978.

11. marta 1943. godine Jevreji Makedonije su, postavši objekt sramnog sporazuma između dveju država — nacističke Nemačke i fašističke Bugarske — priključeni beskrajinim kolonama logoraša porobljene Evrope kojima se u fabrikama smrti zauvek zameo trag. Preko noći su sa tla Jugoslavije istrgnuti jedna zajednica i njena kultura.

Ova zbirka poslovice i priča neka kao most poveže prošlost sa sadašnjošću i pomogne nam da sa poštovanjem negujemo sećanje na žrtve terora u ime odbrane ljudskih sloboda i ravnopravnosti.

On March 11, 1943 the Macedonian Jews having fallen prey to a shameful conspiracy prepared by two states — the Nazi Germany and the fascist Bulgaria — were made to march together with other captives from the subjugated Europe in the endless line to the notorious death camps where no trace was ever found of them. A whole community and its culture were outrooted overnight from the Yugoslav soil.

May this collection of proverbs and short stories serve as a bridge linking the past to the present helping us so to keep alive with due respect the memory of the victims of terror who stood in defence of human freedom and equality.

S A D R Ź A J
C O N T E N T S

Iz istorije Jevreja Makedonije	7
<i>Fragments from the History of Macedonian Jews</i>	49
Karakteristike jevrejsko-španskog jezika u govoru, poslovicama i pričama sefardskih Jevreja Bitolja i Skoplja	25
<i>Characteristic Features of the Judeo-Spanish Spoken by the Jews of Bitola and Skopje</i>	69
Biografski podaci autora	39
<i>Biographical Data</i>	85
Beleške	41
<i>Notes</i>	87
Bibliografija	45
<i>Bibliography</i>	91
Poslovice i izreke	95
<i>Proverbs and Sayings</i>	95
Priče iz Bitolja i Skoplja	133
<i>Tales from Bitola and Skopje</i>	133

Napomena:

Hebrejski tekst štampan je posle poslovice, izreka i priča.

Note:

The Hebrew text follows the text of the Proverbs, Sayings and Tales.

**SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA
JUGOSLAVIJE — BEOGRAD**

**THE FEDERATION OF JEWISH
COMMUNITIES IN YUGOSLAVIA
BEOGRAD**

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

**SAVEZA JEVREJSKIH OPŠTINA
JUGOSLAVIJE — BEOGRAD**

**JEWISH HISTORICAL MUSEUM
OF THE FEDERATION OF JEWISH
COMMUNITIES IN YUGOSLAVIA
BEOGRAD**

Zamila Kolonomos:

POSLOVICE, IZREKE I PRIČE
SEFARDSKIH JEVREJA MAKEDONIJE

PROVERBS, SAYINGS AND TALES
OF THE SEPHARDI JEWS OF MACEDONIA

**IZDAVAČ: SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE
PUBLISHED BY THE FEDERATION OF JEWISH COMMUNITIES IN YUGOSLAVIA
BEOGRAD 1978.**

*Земјосани цутја ја ведосуваат снагата
Чедата одглобено скокат воносветски сенки
Нефатливи потја ја размлечуваат градата
Каде својрасвојуваат неодолен грпки*

Аврам Садикарио

*Погинулим Јеврејима СР Македоније
11. март 1943.*

*Telom prosevaju cvasti zemljiosane
Odglobljeno skače čeljad u mrklime pakla
Znojjevi nedohvatni dojke mlekom hrane
Gde rod odrođuju vršci i bol neizmakla*

*(sa makedonskog prevela
Cveta Kotevska)*

IZ ISTORIJE JEVREJA MAKEDONIJE¹

Jevreji u Makedoniji, kao i na celom Balkanskom poluostrvu, imaju dugu istoriju. Još u prvim vekovima naše ere postojala je razvijena jevrejska zajednica u Solunu i drugim većim mestima na Balkanu, i u lukama Sredozemnog i Jadranskog mora.² Arheološke iskopine u Stobima, oko 80 km jugoistočno od Skoplja, potvrdile su postojanje sinagoge iz IV veka n. e. u tom starom rimskom naselju.³ Više autora navode podatke o jevrejskim zajednicama, pojedininim porodicama, sinagogama i rabinima u većem broju gradova Balkana pre izгона Jevreja iz Španije 1492. i Portugalije 1498. godine.⁴

Značajne promene u životu i razvoju jevrejskih zajednica na Balkanu nastaju doseljavanjem izbeglica sa Pirinejskog poluostrva. Doseljeni Jevreji-Sefardi doneli su sa sobom elemente razvijene kulture i mnoga znanja stečena vekovnim boravkom na španskom tlu, gde su imali važnu ulogu na ekonomskom i kulturnom polju. Poznajući dobro hebrejski, arapski, španski i druge jezike, Jevreji su bili traženi posrednici između Istoka i Zapada. Iz jevrejske sredine nikao je velik broj naučnika, filozofa i lekara koji, proterani sa svog ognjišta, nastavljaju svoj rad u novim krajevima u koje su še doselili. Upravo zbog toga je Otomanska Imperija, koja je bila znatno zaostala u poređenju sa Zapadom, imala blagonaklon stav prema Jevrejima-izbeglicama i omogućila im useljavanje u sva veća mesta.

Tačan broj izgnanih Jevreja nije utvrđen, no pretpostavlja se da ih je bilo oko 500.000,⁵ a da je na poziv sultana Bajazita II oko 200.000 Jevreja došlo na teritorije pod turskom vlašću.⁶ Od jugoslovenskih zemalja su u vreme doseljavanja Jevreja iz Španije i Portugalije, početkom XVI veka, pod turskom vlašću bile Vardarska Makedonija, deo Srbije, Bosna, Hercegovina i pojedini delovi Crne Gore i Hrvatske.

U novoj sredini španski Jevreji razvijaju svoje privredne i kulturne delatnosti, šire nova znanja ne samo među Jevrejima — starosedeocima, već i među drugim narodima s kojima su dolazili u dodir. Jevreji — starosedeoci su čak usvojili jezik i običaje španskih Jevreja.

Najveći talas izbeglica prodirao je preko Soluna u Makedoniju, Srbiju i Bosnu. U Bitolju (makedonski: Bitola; stari turski naziv: Monastir) naseljavaju se Jevreji iz Španije i iz Portugalije, koji u prvo vreme stvaraju odvojene opštine. Dokument iz XVI veka govori o postojanju dveju jevrejskih verskih opština sa sinagogama »Aragon« i »Portugal«.7 Među doseljenicima iz Portugalije bio je i izvestan broj marana, nasilno pokrštenih Jevreja.8

O jevrejskoj zajednici u Štipu sačuvan je podatak, u popisnom defteru iz 1512. godine, da je u tom gradu bilo 38 jevrejskih porodica doseljenih iz Soluna. Prema defteru iz 1519. godine taj se broj smanjio na 15. Godine 1573, međutim, uvećava se broj porodica na 28, u koje nije uračunato 11 neoženjenih, što znači da se za ovaj period broj porodica gotovo udvostručio.9

U arhivu Dubrovnika postoji više dokumenata o doseljavanju Jevreja u Skoplje (makedonski: Skopje; turski: Üsküb).10 Maja 1502. godine Samuel Rikoma sklopio je sporazum sa vodičima iz Hercegovine za transport njegove družine i prtljaga, natovarenog na 46 konja, do Skoplja.11 U dokumentu iz 1544. godine navodi se da su u Skoplju bile 32 jevrejske porodice, kao i 6 neoženjenih Jevreja.12 Značajan je dokument iz XVI veka u kome je dat detaljan opis jevrejskih kuća u jednom delu Skoplja. Kuće su imale prizemlje i sprat s balkonom i terasom, a dvorište je bilo posebno za svaku kuću ili zajedničko.13

Jevrejske zajednice Skoplja, Bitolja i Štipa stalno su se proširivale, a osnivale su se i nove. U XVI i XVII veku bilo je više Jevreja i u Kratovu, malom mestu na šezdesetak kilometara istočno od Skoplja. Jedan spor se vodio između rabina iz Kratova i rabina iz Skoplja oko ostavine nekog Jevrejina iz Skoplja, čija je udovica živela u Kratovu.14 Dokument iz 1647. godine kazuje da je u Skoplju najmio kuću jedan Jevrej koji je pobegao u Kratovo iz straha da ne bude ubijen.15 Drugi dokument govori o ženidbi Jevrejina iz Kratova s Jevrejkom iz Sofije.16

U XVI i XVII veku razvijaju se u Solunu, Bitolju i Skoplju jake jevrejske opštine sa školama, sinagogama i drugim kulturnim i humanitarnim ustanovama. Od posebnog značaja je solunska jevrejska opština, koja vrši jak ekonomski i kulturni uticaj na jevrejske opštine u Makedoniji. Solun i Carigrad doprinose zblizavanju Jevreja naseljenih širom Evrope. Kontakti među Jevrejima iz raznih zemalja obogaćuju ekonomske i kulturne tekovine balkanskih zemalja. Preko Bitolja i Skoplja solunski i carigradski Jevreji prenose robu na nova tržišta i time doprinose bržem razvoju ovih gradova.

Rabini XVI i XVII veka ostavili su nam dragocene pisane podatke u vidu pitanja i odgovora, tzv. rezponza, o društveno-ekonomskim prilikama na Balkanu, o porodičnim odnosima i običajima, novčano-trgovačkim poslovima, o pitanjima poreza i o skupljanju drugih državnih prihoda, o raznim trgovačkim i drugim sporovima, o prvim zadružnim oblicima trgovine, o trgovini između raznih gradova i o začecima međunarodne trgovine, o organizovanju novih privrednih grana, razvoju tekstilne manufakture, rudarstva i kožarstva. U tim rezponzama raspravlja se i o zabrani konkurencije među jevrejskim trgovcima, o stambenoj krizi, daju se podaci o obespravljenosti siromašnih masa, o kaznama, ubistvima, nesigurnosti putovanja, krađama, nasilju turske administracije, ratovima, požarima, mirovnim pregovorima, pobunama i raznim reformama.¹⁷

Na čelu jevrejskih opština stajali su rabini, koji su imali velik uticaj i na ekonomski i kulturni razvoj jevrejskog življa. U pogledu međusobnih odnosa, jevrejske opštine su bile autonomne i nisu rukovođene iz jednog centra, što je omogućavalo specifičan razvoj svake od njih. Rabini su punovažno rešavali sporove i nisu odobravali Jevrejima da se obraćaju muslimanskim sudovima.¹⁸ Sačuvan je veći broj dokumenata o takvim sporovima sa teritorije Vardarske Makedonije.

Rabin Josef Ben Lev rođen 1502. godine u Bitolju, napisao je četiri knjige koje osvetljavaju razne običaje trgovinu i zanatstvo u prvoj polovini XVI veka. Njegove knjige su doživele više izdanja u Carigradu, Veneciji i Amsterdamu.¹⁹ Šelomo Avram Akoaen koji je bio rabin u Bitolju 1535. godine, u dokumentu od 2. maja 1588. godine ostavio je podatak o udruženju trgovaca Jevreja u tom gradu.²⁰

Iz rabinskih protokola može se utvrditi da su Jevreji imali velike zasluge u razvijanju trgovine ne samo unutar Turske Imperije, već i s drugim zemljama, te su postali glavni izvoznici.²¹ U prvo vreme trgovina se vodila među rođacima i sunarodnicima nastanjenim po raznim zemljama Evrope, ali su postepeno proširivane veze sa nejevrejskim trgovcima. Rabinski protokol iz XVI veka govori o udruživanju skopskih trgovaca Jevreja za uvoz robe iz Zapadne Evrope.²² To potvrđuje i protokol o udruživanju u trgovini i zajedničkoj upotrebi dućana dvojice trgovaca Jevreja, jednog iz Skoplja, a drugog iz Valone.²³ Postoji protokol o sporu oko naplaćivanja koža koje su bitoljski trgovci Jevreji prodali Veneciji.²⁴

Više dokumenata iz XVI veka govori o trgovačkim vezama između Jevreja Soluna, Skoplja, Bitolja, Sofije i drugih gradova. U jednom od dokumenata reč je o izvozu vune iz Skoplja u Solun,²⁵ a u drugom o sporu između Skoplja i Sofije oko smanjenja vrednosti novca po nalogu sultana.²⁶ O trgovačkim vezama između Jevreja Sarajeva, Skoplja i Soluna takođe ima više podataka.²⁷

Iz rabinskih protokola može se takođe utvrditi da je u XVII veku u Skoplju bilo Jevreja grosista koji su većim količinama platna trgovali preko posrednika.²⁸ U dokumentu od 11. novembra 1676. godine vidi se da postoji udruženje trgovaca kože i vunениh pokrivača, koji šalju robu na vašar u Strugu. Jevreji učestvuju više puta na vašarima u ovom gradu. Njihova je roba bila često opljačkana na tom putu.²⁹

Rabin Šemuel de Medina, pored raznih spisa sa dragocnim podacima, ostavio je i protokol u kome se govori o preradi i trgovini kožom u Bitolju i o konkurenciji između turskih i solunskih trgovaca-Jevreja, koji su kupovali kožu u Bitolju.³⁰

Po dokumentu iz 1674. godine, u Skoplju je postojala fondacija jevrejske opštine i dobrotvornog društva Hevra Kadisha. U jednom protokolu govori se o prodaji imanja iz te fondacije privatnom licu. Pošto su ugovor o kupoprodaji potpisali samo predstavnici opštine i društva, a ne svi članovi, kupac se obraća rabinu radi provere valjanosti kupoprodaje.³¹ U dokumentu od 5. januara 1672. godine stoji da Skopljanica Oro Avrama Albo poklanja sva pokretna i nepokretna dobra drugim osobama.³²

Više dokumenata iz XVI i XVII veka govori o nesigurnosti puteva i transporta robe kopnom i morem, o pljačkama i ubistvima. Protokol od 23. oktobra 1553. godine pominje ubistvo jednog Jevrejina blizu Kočana.³³ U protokolu od 12. avgusta 1558. godine navodi se da je trgovac Mordehaj de Buton ubijen na putu za Bitolj i bačen u reku Vardar.³⁴ Sudski protokol od 29. oktobra 1563. godine pominje da je opljačkan jedan Jevrej iz Bitolja na putu za Janjinu.³⁵ Dokument iz 1693. godine govori o ubistvu Jevrejina iz Beograda na putu preko Sofije za Skoplje.³⁶ Protokol od 7. maja 1684. godine opisuje ubistvo Jevrejina trgovca cipe-lama iz Bitolja.³⁷ Drugi protokol kazuje da su ljudi turskog paše pljačkali i ubijali trgovce iz Bitolja i Soluna.³⁸ Postoji i protokol o ubistvu dva Jevrejina iz Strumice.³⁹

Rabini su ostavili mnogo podataka o ratovima između Turaka i Austrijanaca, o prodoru austrijske vojske u Skoplje, o stradanju građana i njihove imovine, ubijanju Jevreja, zlostavljanja i odvođenja žena i dece i paljenju njihovih kuća. Jednom Jevrejini iz Skoplja su austrijski vojnici odveli ženu i sina i žive ih spalili u Beogradu. Spasao se samo jedan sin, za koga se nije ranije saznalo gde je.⁴⁰ U dokumentu iz 1697. godine opisuje se kako su austrijski vojnici rušili jevrejsku mahalalu u Skoplju. Jevreji mole rabina da dopusti prodaju svetih srebrnih predmeta za obnovu sinagoge i škole, kao i zidina koje su štatile jevrejsku mahalalu.⁴¹ Sačuvani su i drugi mnogobrojni podaci o osvajanju Skoplja i o jevrejskim žrtvama.⁴²

Jevreji su delili sudbinu makedonskog naroda i drugih narodnosti u svim nedaćama ratova, pobuna, elementarnih nepogoda i privrednih kriza. Razvitak i blagostanje jevrejskih zajednica zavisili su od razvoja šire zajednice. O položaju i delatnosti makedonskih Jevreja u XVII, XVIII i XIX veku, pored dokumenata iz jevrejskih izvora, podatke daju i mnoga turska dokumenta — sidžila. Turska administracija je u svojim fermanima, spiskovima i presudama ostavila mnogo podataka iz kojih se vidi da su jevrejske zajednice morale da ulažu velike napore za svoj opstanak, da su Jevreji isto kao i hrišćani bili primorani da plaćaju poseban porez i razne takse u novcu⁴³ i naturi. Morali su predavati određene količine žitarica, koža, platna i mesa, kao i određen broj ovaca i tegleće stoke, naročito konja⁴⁴ za izdrža-

vanje turskih vojnika, za ratove koje je Turska Imperija vodila,⁴⁵ za bezbednost stanovništva,⁴⁶ za izdržavanje administracije⁴⁷ i za izgradnju i održavanje saraja i džamija.⁴⁸

Iz mnogih dokumenata može se zaključiti da su Jevreji nastojali da prošire proizvodnju i razmenu robe. Ferman Selima III od 26. decembra 1803. odnosi se na davanje koncesije Jevrejину Jasefu za rudnike stipse u Gumurdjiji, Seru, Solunu, Bitolju, Skoplju, Vodenu i Njegušu, da upravlja njima po određenim uslovima zakupa.⁴⁹

Iz 1804. godine potiče dokument o izdavanju pod zakup Eliasu Ferašiju prava da poseduje i upravlja radionicom stipse u Bitolju.⁵⁰ Godine 1809. postignut je dogovor između glavnog zakupca, Jevrejina Jasefa, i Jevrejina Elbada Frašera o prenosu zakupa za proizvodnju i prodaju stipse iz rudnika sa područja Bitolja, Ohrida, Struge i Kruševa.⁵¹

Iz nekih dokumenata vidi se da su Jevreji imali više mesarnica. U spisku od 3. maja 1801. pominju se mesari Hajičko i njegov ortak Čile Avram, koji su zaduženi da snabdevalu mesom Bitolj.⁵² U dokumentu od 15. maja 1820. navode se imena mesara Jevreja: Karaoglu, Juda, sin Saulov, Mandoil, sin Davida, a potpisnici dokumenta su Menteš, Jako Žuti i Saraf Avram Ovadja.⁵³

Na početku XIX veka mnogi bitoljski Jevreji nalazili su se u teškom materijalnom stanju. Uvođenje subote kao pazardnog dana još je više pogoršalo to stanje. Više dokumenata iz tog perioda pominje veliku bedu među Jevrejima. Povelja rumelijskog valiije upućena kadiji u Bitolju 28. februara 1832. govori o promeni pazardnog dana od nedelje na subotu: »... od nedelje promenio se dan pazarda na subotu. Međutim, ovaj dan je praznik Jevreja, a bitoljski Jevreji su veoma siromašni, većinom su hamali i njihov rad je ograničen na pazardni dan...«⁵⁴. Zatim se govori o promeni pazardnog dana na ponedeljak.

U dokumentu od 6. juna 1836. godine zamenik rumelijskog valiije naređuje Husejin-agi u Bitolju da oslobodi neke Jevreje plaćanja poreze i duga od 5.826 groša s obrazloženjem: »... prošle godine zbog požara koji se desio po božjoj volji, Jevreji su, kao i ostalo stanovništvo, pretrpeli velike štete. I onako oni nisu imali nikakva bogatstva, pa su molili za

milost... Zbog toga i budući da je opštepoznato slabo materijalno stanje Jevreja, oni zaslužuju milost, jer je jasno da neće moći da plate zaostale neplaćene sume...⁵⁵ U oktobru 1836. godine stigao je u Bitolj ferman Mahmuda II da se nekim Jevrejima odloži plaćanje dugova za 5 godina i da na rate otplaćuju iznos od 30.000 groša. To je učinjeno intervencijom glavnog rabina iz Carigrada.⁵⁶

Geografski položaj Bitolja, Skoplja i Štipa i povezanost jevrejskih zajednica iz tih gradova sa Solunom, Carigradom, Sofijom, sa gradovima Sredozemlja, Francuskom, Italijom i drugim zemljama, doprineli su povezivanju Makedonije u celini s drugim delovima Evrope. Jevrejski živalj je dao svoj doprinos bržem prodiranju i usvajanju savremenih oblika proizvodnje, kao i ekonomskom i kulturnom razvoju ovog dela Balkana. Izgradnjom železničkih pruga Skoplje — Solun 1873. godine i Bitolj — Solun 1894. godine, olakšana je razmena robe i povećani su kontakti s drugim privrednim centrima. Trgovina i zanatstvo beleže uspon i niču prva industrijska preduzeća. Solun postaje sve značajniji ekonomski centar za sve jevrejske zajednice Balkana. U Solunu je 1865. godine bilo 18 predionica i 32 kožarske radionice. Parna vodenica je podignuta još 1857. godine. Braća Latini, Jevreji, zapošljavali su 1500 radnika.⁵⁷ Za solunske Jevreje vezan je razvoj tekstilne industrije i svih faza prerade sirove pređe do gotovih tkanina. Njihova iskustva prenošena su i na druge gradove.

Eksploatacija rudnika gvožđa u Kratovu i Krivoj Palanci i rudnika šalitre i stipse u Bitolju, Skoplju i Ohridu, najduže je bila u zakupu jevrejskih i jermenskih trgovaca.

Prema popisu iz 1890. godine, u kome se daju podaci o stanovništvu solunskog, monastirskog i kosovskog vilajeta, u Bitolju je tada živelo 4000 Jevreja, u Velesu 220, Dojranu 225, Prilepu 100, Ohridu 50, Skoplju 1200 i Stipu 350.⁵⁸ Tokom naredne dve decenije najveći porast broja jevrejskog stanovništva u Vardarskoj Makedoniji beleži Bitolj. Godine 1910. u njemu ima već 7.000 Jevreja.⁵⁹

Jevrejske zajednice Makedonije u uslovima ratova, pobuna i ekonomskih kriza, pomagale su, u okviru svojih mogućnosti i saznanja, makedonske oslobodilačke pokrete. Godine 1903. aktivno pomažu Ilindenski ustanak. Rafael Kamhi

je bio neposredni učesnik ustanka i u stalnoj vezi sa ustaničkim rukovodstvom.⁶⁰ Menteš Kamhi je prenosio oružje i drugi materijal za ustanike. Avram i Mušom Nisan, mlekari iz Bitolja, isto tako su prenosili oružje i druge potrebe za ustanike. Santo Aroesti je skupljao novac, a Peris nabavljao oružje i sanitetski materijal za borce. Pored bitoljskih Jevreja pomagali su makedonski oslobodilački pokret i Jevreji iz drugih gradova.⁶¹

Balkanski ratovi 1912. i 1913. godine osiromašuju stanovništvo Makedonije, a ekonomske krize koje su zatim nastupile prouzrokovale su iseljavanje Jevreja u druge evropske zemlje, u Ameriku i Palestinu. U Parizu, Njujorku, Santjagu de Čileu, Venecueli i drugim gradovima i zemljama još postoje jevrejske zajednice sa članovima koji su rodom iz Makedonije. One su sve do drugog svetskog rata održavale veze sa rodnim krajem i pomagale svoje sunarodnike. Još uvek su članovi tih zajednica međusobno čvrsto povezani, produžavaju tradicije, a sačuvali su i govorne elemente rodnog kraja.

Pogoršanju položaja jevrejskih zajednica doprinela je i podela Makedonije između Srbije, Grčke i Bugarske, na osnovu bukureškog mira iz 1913. godine. Svi otpori makedonskog stanovništva, kao i protesti makedonskih iseljenika u Rusiji i Americi protiv veštačke podela, ostali su bez rezultata.⁶² Nove administrativne granice i odnosi među balkanskim zemljama otežali su veze jevrejskih opština Bitolja, Skoplja i Štipa sa Solunom i drugim gradovima.

Kada je 1914. godine počeo prvi svetski rat, a kasnije vojne operacije na solunskom frontu, stacioniranje velikog broja vojnika na maloj teritoriji na jugu Makedonije donelo je velike ekonomske teškoće makedonskom stanovništvu.⁶³ Jevrejske zajednice nisu stigle da se oporave od posledica balkanskih ratova i prvog svetskog rata, a već je nastupila nova ekonomska i politička kriza u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je 1929. godine nazvana Kraljevina Jugoslavija, u koju je bila uklopljena i Vardarska Makedonija, kao Vardarska banovina, bez priznavanja nacionalnih prava makedonskom narodu.

Relativno kratak period između dva svetska rata beleži opadanje stanovništva u Bitolju i Štipu, a ekonomski oslabljene

jevrejske zajednice bore se s mnogim teškoćama. Izvestan uspon beleži Skoplje koje postaje administrativni i ekonomski centar tadašnje Vardarske banovine. U Skoplju se razvija industrija i stvaraju se veće mogućnosti za zapošljavanje.⁶⁴ Tu je bilo i jedno od najvećih tekstilnih preduzeća čiji je osnivač bio Haim Aroesti.⁶⁵ U tom preduzeću je 1931. godine bilo zaposleno 464 radnika. Veći deo kapitala ovog preduzeća pripadao je Jevrejima stranog državljanstva.⁶⁶

U Bitolju je broj nezaposlenih bio u stalnom porastu, promet robe je opadao, a zanatlije su jedva zarađivale za život. Bitolj, nekadašnji politički i kulturni centar, novom granicom odsečen od svog kulturnog i privrednog zaleđa, postao je zabačen pogranični grad, stanovništvo je prepolovljeno, a jevrejska zajednica je tada jedna od najsiromašnijih u Jugoslaviji.⁶⁷ Uslovi za ekonomsko osamostaljenje novih mladih generacija bili su sasvim ograničeni. Za bitoljsku jevrejsku opštinu postoje podaci o njenoj socijalnoj strukturi uoči drugog svetskog rata.⁶⁸ Godine 1931. u Bitolju je bilo 757 jevrejskih porodica sa 3.751 članom. Do 1940. godine u Palestinu se iselilo 429 članova. U prvim mesecima 1940. godine u Bitolju je živelo 737 porodica sa 3.246 članova. Iste godine jevrejskoj opštini obratile su se za pomoć 394 porodice, što znači da je više od polovine jevrejskog stanovništva bilo socijalno ugroženo, bez mogućnosti da obezbedi minimalne uslove za život. Siromaštvo jevrejskog življa u Bitolju može potpunije da se sagleda kada se analiziraju vrste zaposlenja 1940. godine: 89 trgovačkih pomoćnika, 70 nosača, 63 nekvalifikovana radnika, 57 obučara-krpača, 54 prodavca povrća, 43 stari-nara, 43 sitna trgovca, 42 nadničara, 34 torbara, 29 brašnara i pekara, 29 prosjaka, 26 krojačkih pomoćnika, 24 sitna bakalina, 22 mesara, 21 poslužitelj, 17 limara i kalajdžija, 16 berača perja, 14 prodavaca voća, 14 kožara, 11 kafedžija, 11 kolara, 9 menjača, 9 činovnika, 8 baštovana, 8 mlekara, 8 sveštenika, 8 metlara, 7 studenata, 6 peglera, 6 trgovačkih predstavnika, 6 berbera, 5 kovača, 4 aščije, 4 ćumur-džije, 4 izvoznika robe, 3 krojača, 3 gostioničara, 3 lekara⁶⁹, 2 stolara, 2 vatrogasca, 1 bojadžija, 1 advokat⁷⁰, 1 zubni lekar⁷¹ i 1 inženjer.⁷² Kada se ima u vidu da su skoro svi oni bili hraniooci mnogočlanih porodica, jasno je zašto je bitoljska opština bila jedna od najsiromašnijih.

Jevrejska opština u Štipu, koja je 1940. godine imala 140 porodica sa 550 članova, bila je isto tako ekonomski veoma

slaba. Osim nekoliko trgovaca, Jevreji su većinom bili siromašni i izdržavali su se vršeći razne usluge kao pomoćnici, sluge i hamali.⁷³

U periodu između dva rata, uprkos svih velikih teškoća ekonomske i političke prirode, jevrejske opštine uspevaju, ulažući velike napore, ne samo da se održe već i da organizuju raznovrstan društveni život zahvaljujući postojanju humanitarnih, kulturno-prosvetnih i sportskih organizacija i organizacija žena i omladine. Povezujući se sve više s makedonskim narodom, jevrejski živalj aktivno učestvuje u javnom i kulturnom životu. U tome prednjače mlađi naraštaji koji su bili nosioci naprednih ideja i akcija. Posebno su se isticali mladi iz Bitolja i Skoplja, gde je društveni život bio veoma razvijen.

Svi Jevreji su prema postojećim propisima obavezno bili članovi jevrejskih opština. Pored verske delatnosti, opštine su vodile matične knjige rođenih, venčanih i umrlih, i rešavale sva pitanja statusa. Jevrejske opštine su branile prava i interese svog članstva pred državnim vlastima. U okviru opština postojale su ustanove za pomoć jevrejskom stanovništvu. »Hevra Kadiša« se brinula za sahranu preminulih članova, »Ozer dalim« za lekove i plaćanje lekara siromašnim bolesnicima, a »Matanot leevjonim« za odela i obuču siromašnim učenicima.⁷⁴ Postojali su i fondovi za pomoć socijalno ugroženim licima, školovanje siromašnih učenika, davanje pomoći pri udavanju siromašnih devojaka, za administraciju opštine, i fond za održavanje sinagoga i jevrejskih škola. U Bitolju je postojalo više sinagoga — »Kal Aragon«, »Kal Portugal«, »Kal di la Havra«, »Kal Ozer dalim« i »Kal Salamon Levi«. Sinagoga »Portugal« je izgorela 1917. godine posle bombardovanja, a sinagogu »Aragon« su 1943. godine fašisti demolirali i pretvorili u klanicu svinja. Na groblju su bile dve kapele gde su se vršili verski obredi. Skoplje i Štip imali su po jednu sinagogu.⁷⁵

U Bitolju su postojale dve jevrejske škole sa 8 učionica i 245 učenika. Od 1895. do 1916. godine radila je i škola koju je otvorila Alliance Israélite Universelle. U Skoplju je bilo 5 jevrejskih škola sa 10 učionica i 342 učenika. U Štipu je takođe postojala jevrejska škola, ali nema podataka o broju učenika.⁷⁶

Ženska organizacija WIZO radila je, pored ostalog, na skupljanju novčanih sredstava, organizujući prodajne izložbe ručnih radova, lutrije, priredbe i prikupljanje dobrovoljnih priloga, za pomoć siromašnim devojkama za njihovo školovanje i osposobljavanje za privređivanje. Ova organizacija je obavljala razgranatu aktivnost za emancipaciju žena, od opismenjavanja do savremenog života u porodici. Godine 1936. u Bitolju je sprovedena akcija među ženama za pomoć španskim borcima za slobodu.

Od većeg broja kulturno-prosvetnih omladinskih organizacija, koje su obuhvatale radničku i srednjoškolsku omladinu, najznačajnije su bile »Hašomer hacair«, »Tehelet lavan«, »Atehija« i »Makabi«.

»Hašomer hacair«, koji je u Bitolju osnovan 1930. godine, obuhvatao je preko 400 članova školske i radničke omladine. Najveći deo programa sastojao se u organizovanju raznovrsnih aktivnosti obrazovnog, kulturno-prosvetnog i zabavno-sportskog karaktera. Program je bio prilagođen uzrastu članova. Često su se održavala predavanja naučno-popularnog karaktera. Klubovi »Hašomer hacaira« imali su bogate biblioteke koje su, pored beletristike, držale i dela iz oblasti političke ekonomije i istorijskog i dijalektičkog materijalizma. Knjige su kružile raznim kanalima ne samo među jevrejskom već i među makedonskom omladinom, naročito među srednjoškolcima. O praznicima su organizovane i kulturno-umetničke priredbe, utakmice, sportske igre, ekskurzije, često i sa omladincima drugih makedonskih organizacija. Preko leta organizovana su grupna letovanja sa jevrejskom omladinom iz drugih krajeva Jugoslavije, gde se radilo i na širenju naprednih ideja, razvijanju radnih sposobnosti i smisla za kolektivni život.

»Tehelet lavan« je u Bitolju osnovan 1933. godine sa oko 300 članova raznog uzrasta i zanimanja. Okupljao je omladinu, radnike, zanatlije, prodavce, limare, čistače, slugu, piljare, voćare i dr. Zbog kulturnog nivoa članstva, aktivnosti ove organizacije bile su usmerene na obrazovni i kulturno-prosvetni rad, a posebna pažnja se poklanjala sticanju znanja iz poljoprivrede.

Članovi ovih organizacija pozitivno su uticali na prodiranje naprednih ideja ne samo u sopstvenoj sredini već svuda

gde su živeli, radili i učili. Rukovodstva ovih organizacija bila su u rukama naprednih omladinaca, koji su uspeli 1941. godine, odmah posle fašističke okupacije Makedonije, da skoro celokupno članstvo uključe u razne oblike ilegalnog rada narodnooslobodilačkog pokreta i borbe protiv fašizma. Pod nemačkom, bugarskom i talijanskom okupacijom rad svih organizacija je zabranjen, a funkcionisanje jevrejskih opština svedeno na minimum, pod neposrednim i budnim nadzorom fašističkih komesara.

Jevrejske opštine u Makedoniji su na početku 1941. godine imale sledeće članstvo: Skoplje 1.181 porodicu sa 3.795 članova, Bitolj 810 porodica sa 3.351 članom, Štip 140 porodica sa 551 članom, Kumanovo 7 porodica sa 13 članova, Djevdjelija 3 porodice sa 11 članova, Veles 2 porodice sa 8 članova, Kriva Palanka 1 porodicu sa 5 članova, a u ostalim mestima 6 porodica sa 28 članova, što ukupno čini 2.150 porodica sa 7.762 člana. Oko 300 Jevreja radnika i intelektualaca poreklom iz Makedonije vratilo se u svoja mesta rođenja Bitolj i Skoplje posle bombardovanja Beograda aprila 1941. godine i nemačke okupacije Jugoslavije, tako da je u Makedoniji na početku fašističke okupacije bilo oko 8.000 Jevreja.⁷⁷

Kada je aprila 1941. godine nacistička Nemačka okupirala Makedoniju, odmah je počela s pljačkanjem jevrejske imovine i preduzimanjem poznatih antisemitskih mera. Nemačkom okupatoru pridružio se bugarski okupator, koji je već od maja 1941. godine sprovodio fašističke zakone na celoj okupiranoj teritoriji. Jevreji, naročito jevrejska omladina, poznavajući sudbinu sunarodnika u Evropi, bili su izrazito antifašistički opredeljeni i sve više su shvatali da se samo aktivnim otporom i udruživanjem svih naprednih snaga može doći do oslobođenja od fašističkih okupatora i do ravnopravnosti svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. U jevrejskim zajednicama, posebno među omladinom, razvila se široka idejno-politička delatnost i organizovani su raznovrsni oblici otpora.⁷⁸ Komunistička partija Jugoslavije, jedina organizovana snaga protiv fašističkih okupatora i domaćih kvilinga, svojim proglasima i lecima obratila se svim narodima i narodnostima kao ravnopravnim građanima da se uključe u jedinstveni antifašistički front za borbu protiv

okupatora i za oslobođenje zemlje.⁷⁹ Proglasi KPJ pružali su ohrabrenje i nadu i jevrejskom življu, te su zato masovno prihvaćeni.⁸⁰

Jevrejska omladina svojom aktivnošću istakla se u mnogim akcijama u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1944. Jevrejske zajednice Bitolja, Skoplja i Štipa dale su značajan doprinos toj borbi. Mnogi omladinci primljeni su u redove KPJ i SKOJ-a, ili su pripadali organizovanim grupama simpatizera, kandidatskim grupama i odborima za Narodnu pomoć.

U Bitolju je bilo preko 30 članova KPJ, preko 150 skojevaca i 650 aktivista-Jevreja koji su organizovano radili na sakupljanju Narodne pomoći, novca, tekstila, vune, kože, hrane i drugih potreba za narodnooslobodilački pokret, tako da skoro nije bilo porodice iz koje neko od članova nije bio na neki način obuhvaćen organizovanom borbom protiv okupatora. Iako su se Jevreji nalazili u teškom materijalnom i pravnom položaju, sakupljene su znatne sume novčanih priloga, jer je svako davao i od najmanje imovine. Veliki broj ilegalaca i partizana skrivao se po jevrejskim kućama, gde su bili dobro i sigurno sklonjeni. Štamparija za izdavanje ilegalnog materijala smeštena je takođe u jevrejskoj kući. U mnogim stanovima čuvala se skupljena roba fonda Narodne pomoći. Ilegalni sastanci partijskih ćelija, skojevskih grupa i mesnog rukovodstva često su se održavali kod jevrejskih aktivista. Samo iz Bitolja u partizanskim oružanim jedinicama bilo je 30 mladih Jevreja od kojih je 11 poginulo. Među njima je bila i Estreja Ovadija-Mara, koja je proglašena za narodnog heroja Jugoslavije. Među poginulima ima istaknutih boraca za slobodu i borbu protiv fašizma, kao što je bio Rafael Batino, koji je streljan 1942. godine kao politički sekretar KPJ za Sandžak, Mordehaj Nahmijas-Lazo, komesar bataljona, koji je poginuo 1944. godine, Salamon-Mo Sadikario, poginuo kao komesar bataljona 1944. godine, Samuel Sadikario, komesar artiljerijskog bataljona, poginuo 1945. godine, Marsel Demajo i drugi vojni i politički rukovodioci boračkih jedinica.⁸¹

U Skoplju je radnička i srednjoškolska omladina još u početku 1941. godine bila uključena u rad partijskih ćelija i skojevskih grupa.⁸² O tome piše Slavka Fidanovska: »Pada

u oči razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u redovima jevrejske narodnosti u Skoplju. Pored toga što iz redova jevrejske narodnosti ima članova KPJ, kandidata KPJ, skojevaca, članova prosvetnih i vaspitnih grupa bili su formirani i aktivni žena, a veliki broj simpatizera, iako su raspolagali skromnim sredstvima, davali su Narodnu pomoć za potrebe narodnooslobodilačkog pokreta. Iako pod stalnom policijskom prismotrom, oni su uvek bili gotovi da u svojim stanovima kriju drugove ilegalce i da stanove ustupaju za održavanje ilegalnih sastanaka.⁸³ O aktivnom učešću jevrejske zajednice Skoplja u NOB i POJ ima više dokumenata.⁸⁴

Nezaboravni su likovi boraca Šurna Josifa-Skipo, Davida Navaro i drugih.

U Štipu jevrejska zajednica, iako malobrojna, uključila se u NOB još prvih dana ustanka. Mada veoma siromašna, ova jevrejska zajednica je davala srazmerno veliku materijalnu pomoć za NOP. Godine 1942. bilo je oko 20 jevrejskih omladinaca iz Štipa u KPJ i SKOJ-u, a nekoliko je stupilo u prve partizanske jedinice.⁸⁵

Zbog aktivnosti u NOB-u, fašistička vlast je više Jevreja Makedonije osudila na smrt⁸⁶ i na razne kazne strogog zaptora, a više njih je internirano po logorima u Bugarskoj. Bugarska fašistička vlast dosledno je sledila ostale fašističke režime u Evropi u antisemitskom zakonodavstvu i propagandi.⁸⁷ Samo u toku 1942. godine doneto je i sprovedeno preko 50 zakona, naredbi i rešenja protiv Jevreja.⁸⁸ Najveći broj mera odnosio se na likvidiranje privredne delatnosti, oporezivanje, prisvajanje jevrejskih dobara, ograničavanje kretanja u gradovima, zabranu posećivanja javnih lokala i ustanova, obeležavanje posebnim znacima kuća i dućana, a svi Jevreji su morali nositi Davidovu zvezdu na grudima. Likvidirani su svi oblici društvenih organizacija kao i same jevrejske opštine.

Celokupna propaganda vođena je sa ciljem da širi mržnju prema jevrejskom stanovništvu, ali takva propaganda nije imala odjeka u širim masama. Bugarski okupator nije uspeo da izoluje pripadnike jevrejske narodnosti u Makedoniji, naprotiv, oni su, kao i pripadnici ostalih narodnosti, bili u svim rukovodećim telima, organima vlasti, partizanskim

odredima i vojnim jedinicama tokom narodnooslobodilačkog rata.⁸⁹

Godine 1943, kada se fašistički teror nad stanovništvom okupiranih zemalja Evrope sve više širio, bugarske okupatorske vlasti preduzele su oštre mere i akcije protiv svih rodoljubivih snaga, naročito protiv partizanskih jedinica, ubijajući i hapseći borce. Progoni i zlostavljanje stanovništva bili su svakodnevni posao policije i vojske. Pred terorom i velikom zimom početkom 1943. godine partizanske jedinice sklonile su se po drugim delovima Makedonije i Grčke. Rad NOP u pozadini bio je ograničen i obavljao se pod teškim uslovima ilegalstva.⁹⁰ U takvoj situaciji mogućnosti za prebacivanje jevrejske omladine u partizanske odrede bile su sasvim ograničene, jer je jevrejsko stanovništvo bilo pod posebnom prismotrom policije.⁹¹ Prekid veze sa selima i gubitak ilegalnih stanova zbog hapšenja i provala, još više je otežalo opšte stanje.⁹² U tim tragičnim trenucima za Jevreje doneta je odluka mesnog rukovodstva NOP u Bitolju da se svako ko je sposoban da nosi oružje skloni gde može, dok se uspostave veze s partizanskim jedinicama. Za organizovano spasavanje Jevreja Makedonije od deportacije nije bilo mogućnosti. Uspeo je da se spase izvestan broj porodica iz Skoplja i Bitolja prebacivanjem u Albaniju, koja je tada bila pod talijanskom okupacijom, a tridesetak omladinaca i omladinki iz Bitolja uspeli su, uoči masovnog deportovanja Jevreja marta 1943. godine, da preko Grčke stignu do partizanskog odreda. I iz Skoplja je nekoliko omladinaca stiglo u partizanske jedinice. Mnoge grupe omladinaca spremnih za odlazak u partizane nisu uspele da se spasu, jer nisu imale gde da se sklone dok se uspostavi veza s partizanskim odredima.

Hitlerova vlada i fašistička vlada Bugarske u najvećoj tajnosti su pripremile deportovanje Jevreja iz Bugarske i sa jugoslovenskih i grčkih teritorija koje su Bugari držali pod okupacijom. Iz prepiske Ajhmanovog ureda s poslanstvom u Sofiji vidi se da je SS-kapetan T. Daneker bio određen za savetnika za jevrejska pitanja i pomoćnika policijskog atašea u Sofiji. On je imao određene ruke za pregovore s bugarskom vladom o rešavanju tzv. jevrejskog pitanja.⁹³ O ulozi i delatnosti Danekera i Beleva, komesara za jevrejska pitanja, saznaje se iz izveštaja Bekerlea, nemačkog opuno-

moćenog ministra u Sofiji, Glavnoj upravi za bezbednost Rajha o deportaciji 4221 Jevrejina iz Trakije brodom iz Loma, preko Beča, kao i 7.122 Jevreja iz koncentracionog logora u Skoplju. To je prvi deo od 20.000 Jevreja predviđenih za deportaciju.⁹⁴ Bugarska vlada je ugovor sklopljen s Nemcima o deportaciji Jevreja u potpunosti izvršila na okupiranim područjima.

Na dan 11. marta 1943. više od 7.000 Jevreja Makedonije dovedeno je u zgradu monopola u Skoplju, odakle su deportovani u zloglasni logor Treblinku, u Poljskoj, gde su ugušeni u gasnim komorama.⁹⁵

Povodom tih tragičnih događaja iz 1943. godine izdati su letci mesnih organizacija KPJ u Bitolju i Štipu. U letku bitoljske organizacije kaže se između ostalog: »Makedonski Jevreji u koncentracionim logorima... Antisemitizam i progoni Jevreja su nedeljivi deo svake reakcionarne protivnarodne vlasti. Ali oni su u isto vreme predznaci bliske i neminovne propasti reakcionarne vlasti ili države... Stotine godina Makedonci i Jevreji žive zajedno, kuća do kuće, dućan do dućana, stotine godina menjaju se porobljivači Makedonije, jedni odlaze, drugi dolaze. Položaj makedonskog i jevrejskog naroda ostaje isti, ropski... U najtežim časovima za makedonski narod Jevreji su bili s njim. Mnogi borci iz Ilindenskog ustanka našli su utočište u jevrejskim kućama, mnogi Jevreji materijalno su pomagali ustanak, mnogi Jevreji postali su aktivni borci za slobodu Makedonije.«⁹⁶

Slične letke izdale su i druge organizacije.⁹⁷

Jevreji, koji su više od 2.000 godina živeli u Makedoniji i koji su zajedno s makedonskim narodom i drugim narodnostima doprinosili njenom ekonomskom i kulturnom razvoju, nestali su u tragičnom vihoru drugog svetskog rata, ostavivši dubok i neizbrisiv trag u svim područjima života. U oslobođenoj zemlji, Socijalističkoj Republici Makedoniji, u sklopu SFR Jugoslavije, prvi put ne samo makedonski narod već i sve druge narodnosti uživaju puna nacionalna prava. Mali je, međutim, broj makedonskih Jevreja koji je dočekao dan slobode i ravnopravnosti. Danas u Bitolju ne

živi više ni jedan Jevrejin, u Štipu samo jedan, a u Skoplju od ukupno 85 članova Jevrejske opštine samo 20 su starosedeoci Skoplja i Bitolja. U Skoplju, glavnom gradu SR Makedonije, postoji Evrejska zaednica na Makedonija sa svojim domom, koja je uključena u Savez jevrejskih opština Jugoslavije. Oko 200 makedonskih Jevreja, koji su uspeli da se spasu deportacije, žive u drugim gradovima Jugoslavije i u drugim zemljama.

Oni koji pripadaju malom broju preživelih makedonskih Jevreja i koji su neposredni svedoci bogate kulturne baštine te stare jevrejske zajednice, smatrali su svojom obavezom da bar nekoliko iskri tog bogatstva sačuvaju od zaborava, što je dužnost prema hiljadama poginulih sunarodnika. Zato se objavljuju ove poslovice i priče na jevrejsko-španskom jeziku — žudeo-espanjol, tradicionalnom jeziku makedonskih Jevreja.

Ulica u jevrejskoj mahali u Skoplju
Street in the Jewish quarter of Skopje

KARAKTERISTIKE JEVREJSKO-ŠPANSKOG JEZIKA U GOVORU, POSLOVICAMA I PRIČAMA SEFARDSKIH JEVREJA BITOLJA I SKOPLJA*

Naseljavajući se na Balkansko poluostrvo, španski i portugalski Jevreji su doneli sa sobom jezik i kulturu stare domovine. Nastavili su da se služe tim jezikom i na njemu štampaju knjige, što je nesumnjivo doprinelo da ga prihvate i jevrejske zajednice koje su u tim krajevima odranije živele.

Don Jehuda Gedalija iz Portugalije je 1515. godine u Solunu osnovao prvu štampariju. To je bilo od velikog kulturnog značaja za Jevreje na Balkanu. Solun postaje sefardski kulturni centar za širu teritoriju u kome se izdaju, pored knjiga verske sadržine, i naučne rasprave i druga svetovna dela. U Carigradu je 1547. godine štampan prevod Pet knjiga Mojsijevih, u Ferari 1553. godine prevod Biblije,⁹⁸ a 1564. godine štampana je knjiga Moše Almuzlina »Regimento de la vida«⁹⁹. Ova i druga dela izdata na jeziku Sefarada su bila od izuzetnog značaja za duhovno zbližavanje raštrkanih jevrejskih zajednica i za ujednačavanje jevrejsko-španskog govora. Kasnije, u XIX i početkom XX veka, od značaja je pojava publicistike na jevrejsko-španskom jeziku, što doprinosi daljem širenju i održavanju jezika sefardskih Jevreja.

* Jevrejsko-španskim jezikom služili su se sefardski Jevreji i u drugim gradovima Makedonije. Međutim, govor štipskih Jevreja, kao i onih naseljenih u drugim mestima Makedonije, nije obrađen zbog nedostatka izvornog materijala. Neka poređenja sa drugim varijantama jevrejsko-španskog jezika učinjena su na osnovu objavljenih lingvističkih radova.

Makedonci su govor Jevreja nazivali »jevrejski jezik«, nikad »španski jezik«, a Jevreji Makedonije nisu svoj govor nazivali ni »ladino« ni »žudeo-espanjol«, nego »favlir in djudezmu« (govoriti jevrejski).

U svakodnevnom životu sefardski Jevreji su govorili dijalektima onih pokrajina Pirinejskog poluostrva iz kojih su došli. Međutim, zahvaljujući knjigama koje su štampane na kastilijanskom dijalektu postepeno se širi kastilijanski govor, a stalnim međusobnim kontaktima jevrejskih zajednica razlike u govoru se sve više smanjuju. U govoru bitoljskih Sefarada zadržana su obeležja starijih oblika izgovora, kao i jasan portugalski i aragonski uticaj.

Zbog prekinutih veza sa Španijom, sefardski Jevreji nisu mogli da prate razvoj španskog jezika, tako da se u tom pravcu nije razvijao ni jevrejsko-španski govor. Život u novoj sredini, kontakti sa drugim narodima i jezicima, napredak nauke i kulture, nametnuli su nove uticaje. Sefardi u svom govoru usvajaju nove termine sredine i vremena u kojima su živeli. Od jezika, najjači uticaj na to imali su turski i hebrejski, manje su uticali talijanski i francuski, a susreće se i izvestan broj reči grčkog i slovenskog porekla.

Deo pozajmljenog fonda reči postao je integralni deo rečnika jevrejsko-španskog govora time što su usvojene reči dobile naglasak i druge elemente španskog jezika. Izvestan broj stranih reči upotrebljavan je fakultativno, zavisno od lica koja su ih upotrebljavala i njihovog poznavanja jevrejsko-španskog govora. Mnogi sefardski Jevreji, naročito u novije vreme, potpuno su usvojili jezik zemlje u kojoj su se nastanili.

Jevreji Makedonije su pet vekova govorili jevrejsko-španskim jezikom. Na žalost, zbog masovnog uništenja jevrejskog življa za vreme drugog svetskog rata, zajedno sa njima gotovo je iščezao i jezik. Pisane informacije o jevrejsko-španskom govoru u Makedoniji su oskudne. Opširnije podatke o bitoljskom govoru ostavio je M. Luria¹⁰⁰, a o govoru Jevreja na Balkanu S. M. Crews¹⁰¹.

Jevrejsko-španski jezik koji se govori u Makedoniji smatra se dobro očuvanim. To se posebno odnosi na govor bitoljskih Jevreja u kojem su izvestan broj reči i oblika govora poznati samo iz predklasičnih tekstova španske književnosti. Primer za to su zadržavanje starijih oblika izgovora i početnog konsonanta f: **fazer** (Bit.), **azer** (Sol.), ili zadržavanje konsonanata ž i š koji u modernom španskom jeziku više ne postoje: **ožu** (Bito.), **ojo** (šp.), **košu** (Bit.), **kojo** (šp.).

Iako se i u Bitolju i u Skoplju u svakodnevnom životu govorilo lokalnim dijalektima jevrejsko-španskog jezika, na javnim istupanjima, priredbama i u međusobnim pisanim komunikacijama koristio se solunski govor koji se smatrao izgrađenijim i književnim jezikom.

Krajem XIX i prvih decenija XX veka Sefardi u Bitolju i Skoplju bili su pod jakim uticajem francuskog jezika. U Bitolju je 1895. godine Alliance Israélite Universelle otvorila školu sa nastavom na francuskom jeziku, koja radi do 1916. godine¹⁰². Do drugog svetskog rata su u Bitolju i Skoplju postojale francuske škole drugih osnivača, koje pohađa znatan broj učenika Jevreja. Gotovo da nije bilo intelektualca koji nije znao francuski jezik. Uticaj francuskog jezika bio je osetan i u jeziku i stilu novina i časopisa što su izlazili na jevrejsko-španskom jeziku, a koji su bili popularni među Sefardima¹⁰³. Na taj način su obrazovanje i štampa vršili dalji uticaj na govorni jezik Sefarada¹⁰⁴.

U folklornom materijalu ove zbirke, naročito u pričama, neke reči francuskog porekla su ušle u rečnik jevrejsko-španskog govora, ali su neke od njih umetnute od lica koja su priče prepričavala, pa su tako i zabeležene.

Upoređivanjem sakupljenog folklornog materijala iz Bitolja sa onim iz Skoplja utvrđene su razlike u jeziku nastale kao posledica različitog razvoja upotrebe nekih vokala i konsonanata. Smatramo interesantnim da neke od tih razlika i karakteristika iznesemo.

Vokali

1 — Latinski krajnji nenaglašeni vokal *a* je u jevrejsko-španskom govoru u Skoplju bez tendencije za promenom. Suprotno tome, u Bitolju nenaglašeno krajnje *a* prešlo je u *e* čak i u većem broju reči stranog porekla:

Kandilika di la plasa, iskurina di su kaza (Sk.)

Ren alme tyeni, alme kreyi (Bit.).

2 — Naglašeni krajnji vokal *a* u rečima stranog porekla ne menja se ni u skopskom ni u bitoljskom govoru kao i kod

reči hebrejskog porekla, **agadá, aftahá, aftará, alilá, advalá, bemá, berahá, biritmilá, geulá, hayá, iftirá, kapará, masá, mizuzá, neuvá, parnasá, perášá, teilá, tešuvá, tivilá** i dr., ili reči turskog porekla, **nalčá, belá, mašá**, kao i grčkog, **maná**:

Arove parás, beze mizuzás (Bit.).

Ken tyeni arká, no li kayi la yaká (Sk.).

3 — U nekim rečima u kojima se konsonant **d** na kraju ne izgovara, tako da na kraju reči ostaje naglašeno **a**, takvo a se ne menja ni u skopskom ni u bitoljskom govoru, kao na pr.: **alhá(d), amistá(d), bundá(d), buvidá(d), maldá(d), meatá(d), niáridá(d), nuvidá(d), piyadá(d), sulidá(d), humanidá(d)**:

Řen favle la vardá pyedri l'amistá (Bit.).

La muča amistá trayi inimistiđá (Sk.).

4 — U skopskom jevrejsko-španskom govoru je u nekim rečima, koje u španskom imaju na kraju vokal **e**, zadržan vokal **a**, kao na pr. **dote, landre, lendre(šp.) i dota, landra, lendra (Sk.)**.

5 — U malom broju reči bitoljskog jevrejsko-španskog govora nenaglašeno **a** na kraju reči ostaje nepromenjeno: **fina, fista, kada, para**.

6 — Nenaglašeno **a** na kraju reči stranog porekla u bitoljskom govoru se pretvorilo u **e**, dok je u skopskom ostalo nepromenjeno: **furče, pite, valute, vladike (Bit.), i furča, pita, valuta, vladika (Sk.)**.

7 — **I** u Bitolju i u Skoplju naglašeno **e** u grupi **er** se ne menja. K. Baruh navodi u Bosni tendenciju pretvaranja **er** u **ar**, kao na pr.: **piarna, tiarna, paru, fuarsa**¹⁰⁵. Ova promena je zabeležena u Bitolju samo u reči **vardá**.

Favlar vardá, pirder l'amistá (Bit.).

In kađa burla ay viđrá (Sk.).

8 — Krajnji nenaglašeni vokal **o** u Bitolju prelazi uglavnom u **u**, čime se bitno razlikuje od nekih drugih izgovora.^{105,106.}

^{107,108} U skopskom govoru ima izvesnih kolebanja pod uticajem solunskog izgovora koji je zadržao krajnje nenaglašeno **o**. Imitiranje solunskog govora naročito je bilo prisutno među intelektualcima. Iz folklornog materijala sakupljenog u Skoplju može se utvrditi da je nenaglašeno **o** na kraju reči prešlo u **u**: **ĝreĝu, peru, piđasu, ufisyu** (Sk.).

Mirkó lođu kun seđa inbulviđu (Sk.).

9 — I u Skoplju i u Bitolju se u nekim rečima naglašeno **o** pojavljuje kao **u**, na pr.: **kurtu**.

Kaveyu longu, miyoyu kurtu (Sk. i Bit.).

10 — Reč **sordo** (šp.) se u bitoljskom govoru izgovara **surdu**, a u skopskom **sođru**. Reči **surdu** i **kurtu** su ostaci portugalskog u Bitolju.

Il mas sođru es ki no skuća (Sk.).

Diftonzi

11 — U nekim rečima diftong **ei** (ey — j. š.) u Bitolju ostaje nepromenjen, a u Skoplju prelazi u **e**: **azeyti, peyni, pleytu, reyne** (Bit.), **azeti, peni, pletu, rena** (Sk.).

Mi nwera bien mi ĝiza, ĝway di l' azeti i la farina (Sk.).

12 — U nekim rečima diftong **ei** prelazi u **e** i u Bitolju i u Skoplju: **seš, trente** (Bit.), **seš, trenta** (Sk.).

13 — Diftong **ei** se pretvara u **ii** i u Bitolju i u Skoplju, s tom razlikom što je u bitoljskom jevrejsko-španskom govoru između **ii** umetnut **y**, na pr. **riir** (Sk.), **riyir** (Bit.).

14 — Diftong **ei** pretvorio se u **i** u reči **šišentus** (Bit. i Sk.).

15 — Diftong **ie** (ye — j. š.) je uglavnom sačuvan i u Bitolju i u Skoplju na pr.: **avyertu, dyenti, invyernu, myerkulis, vyernis** (Bit. i Sk.).

16 — U nekim rečima diftong **ie** prešao je u **e** i u Bitolju i u Skoplju, na pr.: **apretu, ĝreĝu sensye** (Bit.), **sensya** (Sk.).

- 17 — Diftong **ie** pretvorio se u **i** u reči **rizin** (Bit. i Sk.).
18 — Ima primera prelaza vokala **e** u diftong **ie** (**ye** — j. š.)

na pr.: **diyentru** (Bit.), **adyentru** (Sk.).

19 — Diftong **ue** (**we** — j. š.) sačuvan je kako u bitoljskom, tako i u skopskom jevrejsko-španskom govoru, na pr.: **kwentu**, **kwernu**, **kweru**, **kweyu**, **mwele** (Bit.), **mwela** (Sk.), **mwertu**. K. Baruh navodi primere prelaska diftonga **ue** u **ua**, na pr.: **fuarsa**, **kuarnu**, **muartu** (Bos.).

20 — U nekim slučajevima diftong **ue** prelazi u **o**, na pr.: **longu**, **postu** (Bit. i Sk.). Reč **puerro** (šp.) se u Bitolju izgovara **poru**, što je verovatno ostatak portugalskog uticaja (**porro** — port.) dok se u Skoplju upotrebljava reč **prasa**.

21 — Diftong **ue** prelazi u **u**, na pr.: **durmu**, **džuzgŭ**, **inbunore** (Bit.), **inbunora** (Sk.).

22 — Diftong **ue** prelazi u **e**, na pr.: **preve** (Bit.), **preva** (Sk.).

Konsonanti

23 — Konsonant **d** u bitoljskom jevrejsko-španskom govoru uvek je okluziv, na pr.: **adurmiser**, **inġurdar**, **kada**, **padri**, **yida** (Bit.). U skopskom govoru kada se **d** nalazi između dva vokala i između vokala i glasa **r**, konsonant **d** je frikativ, na pr.: **ađurmiser**, **inġuđrar**, **kađa**, **pađre**, **yiđa** (Sk.).

Ĥen si kaze kun munede, solu la muđer li kede (Bit.).
Ken poku kapital tyeni, prestu lu pieđri (Sk.).

24 — **I** u skopskom govoru **d** ostaje okluziv kada je između dva vokala u derivacijama sa prefiksom, na pr.: **adulsar** (Sk.).

25 — K. Baruh je zabeležio da je u govoru Sefarada u Bosni **d** okluziv među vokalima i posle konsonanata **r**, **l**, **n**.¹⁰⁹ M. Sala takođe napominje da je u govoru Sefarada u Boku reštu konsonant **d** među vokalima uvek okluziv.¹¹⁰

26 — Konsonant **d** na kraju reči se u Bitolju i Skoplju ne izgovara, na pr.: **alhá(d)**, **bundá(d)**, **buvidá(d)**, **diričidá(d)**,

**kavó(d), maldá(d), meatá(d), niǵridá(d), paré(d), salú(d),
sivdá(d), unestidá(d), yidá(d).** Reč **verdad** (šp.) u Bitolju se
izgovara **vardá**, u Skoplju, **veđrá** i **viđrá**.

27 — Početno latinsko **f** postojalo je u španskom jeziku
do XV veka, a zatim se uglavnom pretvorilo u aspirirano
h.¹¹¹ U govoru Sefarada u Bitolju i Skoplju zadržalo se po-
četno **f**, na pr.: **falde** (Bit.), **falda** (Sk.), **falaǵar**, **fambri**,
farine (Bit.), **farina** (Sk.), **fartu**, **fastyar**, **fave** (Bit.), **fava**
(Sk.), **favlar**, **fayar**, **fazer**, **fiǵadu** (Bit.), **fiǵađu** (Sk.), **fiǵu**,
filvanar, **fiñir**, **firir**, **fista**, **fita**, **fye!**, **fyeru**, **fižu**, **fondu**, **forke**
(Bit.), **forka** (Sk.), **fože** (Bit.) **foža** (Sk.), **fumu**, **furmiǵe** (Bit.),
furmiǵa (Sk.).

28 — U derivacijama sa prefiksom **f** se takode zadržalo i
u Bitolju i u Skoplju, na pr.: **afartar**, **afinkar**, **disfazer**, **infilar**,
infurnar.

29 — Ispred diftonga **ue** konsonant **f** prelazi u **h** u skopskom
govoru, dok u Bitolju ostaje nepromenjeno, na pr.: **afwera**,
fweǵu, **fwenti**, **fwerse**, **fwey**, **sfweǵre**, **sfweku**, **sfweñu**
(Bit.), **ahwera**, **hweǵu**, **hwenti**, **hwey**, **shweǵra**, **shweku**,
shweñu (Sk.).

Va i vyeni il kantariku a la fwenti a la fin s'arompi
(Bit.).

Hwey pur lana, turnó triskilađu (Sk.).

30 — K. Baruh ističe da se **i** u govoru Sefarada u Bosni
konsonant **f** zadržao, ali se potpuno izgubio u rečima:
ermožu, **avlar**, **asta** (neki put **fista**). Ispred diftonga **ue** ima
kolebanja; neki put je **f**, a neki put **h**, na pr.: **fue** — **hue**,
fuarti — **huarti**.¹¹² M. Sala ističe da je u govoru Sefarada
u Bukureštu u nekim rečima **f** otpalo, na pr.: **ambri**, **azer**,
avlar, **ermožu**, dok se u nekim rečima **f** zadržalo, na pr.:
fieru, **fiel**, **fista**.¹¹³

31 — Susrećemo više izgovora reči **hermošo** (šp.). U Bi-
tolju: **firmožu**, **frmožu**, **irmožu**, **rmožu**, u Skoplju: **ermožu**,
rmožu.

Di la firmuzure no si unte i si komi (Bit.).

32 — Konsonant **k** na početku reči pred **e** i **i** postaje palatal samo u bitoljskom jevrejsko-španskom govoru, na pr.: **ken**, **keše**, **kezu**, **kidar**, **kimar**, **kindzi**, **kirer**, **kitar**, **kisade**, **kivrar**.

Ken keri muču, pyerdi i lu poču (Bit.).

Ken s'aharva kun sus manus, ki no yori (Sk.).

33 — U Bitolju se nekad upotrebljavao oblik **čen** umesto **ken**, međutim, ostao je samo oblik **ken**. U Skoplju se upotrebljava samo oblik **ken**. J. Subak je zabeležio da su u Bosni upotrebljavani oblici: **čero**, **čeris**, **čeri**.¹¹⁴ M. Sala navodi da se u Bukureštu ponekad izgovara, **ken**, **kəri**. U Prištini su Sefardi upotrebljavali oblik **čen**.

34 — Konsonant **g** ima dve vrednosti u bitoljskom i skopskom jevrejsko-španskom govoru: okluziv velar — **lingwe**, **longu**, **ningunu**, **pinge** (Bit.), **pinga** (Sk.), **sigaretu**, **ulenge** (Bit.), **ulenga** (Sk.), i frikativ gutural — **ğaron**, **ğayu**, **ğere** (Bit.), **ğera** (Sk.), **inğurdar** (Bit.), **inğurđar** (Sk.).

35 — U bitoljskom izgovoru ima izvesnih kolebanja kada su u pitanju konsonanti **g** i **ğ**, i to u sledećim rečima: **dugunuyar** — **duğuniyar**, **gway** — **ğway**, **ingwayar** — **inğwayar**, **lingwe** — **lingwe**.

Aroğimi tres ki dos no keru (Bit.).

Kwandu la vyeža si keri aliğrar, s'akođra di kazar (Sk.).

36 — Konsonantna grupa **rd** je u bitoljskom izgovoru postojana, na pr.: **akurdar**, **inğurdar**, **murder**, **pirder**, **surdu**, **syerde**, **tardi**, **vardá**. U skopskom izgovoru **rd** prelazi u **dr**: **akuđrar**, **inğurđrar**, **muđrer**, **plđrer**, **sođru**, **syedra**, **tađri**, **veđra** i oblik **viđrá**.

Kurđiriku es, ya si va asar (Bit.).

Bien ģwađrađu mal boškađu (Sk.).

37 — Konsonant **c** zadržan je u izgovoru samo u bitoljskom jevrejsko-španskom govoru i to iza konsonanta **l**, na pr.: **alcar**, **bolce**, **falcu**, **dulci**, **kalce**, **melce**, **pulcu**, kao i u nekim stranim rečima: **pitulice**, **babanace**, **civilizar**, **civil** i nekim osobenim imenicama: **Bencion**, **Cion**.

Favle la boke, yeve la bolce (Bit.).

Ni para in bolsa ni dulsura in boka (Sk.).

38 — Konsonant **dz** sačuvan je u nekim rečima samo u Bitolju: **dodzi, dundzeye, intidzar, katordzi, kindzi, mandziye, ondzi, podzu, tedzu, tredzi**. U Skoplju se ove reči izgovaraju različito, na pr.: **dodži, dunzeya, intidžar, katorzi, kinzi, manziya, onzi, podžu, tedžu, tredži**. Reči stranog porekla se u Bitolju izgovaraju: **dzabit, dzahú, dzingnu, dzuná, dzungrane, hadzir, mamdzer, pindzele, tridzis**, a u Skoplju: **zabit, zahú, zinganu, zuná, hazir, mamzer, pinzela**. Reči **dzungrane** i **tridzis** nisu upotrebljavane u Skoplju.

La kaze es podzu sin fondu (Bit.).

Al podžu ki bevis no skupas (Sk.).

39 — Neke reči stranog porekla (hebrejskog, turskog i dr.) usvojene u jevrejsko-španskom govoru, pretrpele su izvesne promene u izgovoru i značenju. Treba imati u vidu da su one zabeležene onako kako su ih izgovarali Jevreji u Bitolju i Skoplju, sa značenjem koje su dobile u novoj sredini.

Ovo su važniji elementi u izgovoru vokala i konsonanata koji su karakteristični za jevrejsko-španski govor u Bitolju i u Skoplju.¹¹⁵

U nedostatku obimnije književne i druge literature na maternjem jeziku Sefarada, razvijaju se i održavaju usmenim predanjem svi oblici narodnih umotvorina. Među sefardskim Jevrejima najrasprostranjenije su romanse, poslovice, priče, tužbalice i zagonetke koje su upotrebljavane u svakidašnjem govoru, u svim prilikama porodičnih i društvenih praznovanja.

Sefardske poslovice, nastale i donete iz Španije, a sačuvane kroz vekove zahvaljujući usmenom predanju, i danas predstavljaju predmet interesovanja, ne samo jevrejskih zajednica već i šire naučne i kulturne javnosti, filologa, etnologa, sociologa, psihologa, lingvisti i drugih stručnjaka.

Ova zbirka sefardskih poslovice zabeleženih u Bitolju i Skoplju ima sve karakteristike drugih zbirki koje su objavljene u raznim publikacijama.¹⁶ Čitajući ove poslovice na bitoljskom i skopskom dijalektu, nije moguće da se ne uoči koliko su još aktuelan i živi izvor iskustava, zapazanja i mišljenja sačuvanih u izvanredno sažetom obliku.

Narodna mudrost i filozofija izražene su u poslovicama na najekonomičniji način, neki put sažeto u nekoliko reči. Kratkoća i melodičnost izraza doprinose lakom i dugom pamćenju. Neke poslovice generacijama ostaju neizmenjene. Stalnom upotrebom u običnom govoru, neke poslovice su proširene i prilagođene novim uslovima i potrebama. Neke dobijaju novi smisao prilagođavajući se savremenijim potrebama, a neke se javljaju u više varijanata. Iako su upotrebljavane u kontekstu spontanog govora, jezik poslovice je čistiji i ima manje varirizama nego svakidašnji govor Sefarada. Zato one predstavljaju dobru osnovu i građu za proučavanje jevrejsko-španskog govora.

U ovoj zbirci od 1000 poslovice iz Bitolja i Skoplja klasifikacija je izvršena tematski, a unutar grupa poslovice su sređene po azbučnom redu. Takva klasifikacija nije bez nedostataka, ali omogućava reljefnije prikazivanje glavnih životnih sfera koje poslovice obuhvataju. Podela po grupama obuhvata sledeće teme: vrednoću, prijateljstvo, neprijateljstvo, dobrotu, zlobu, podsmeħ, ironiju, uzdržljivost, diskretnost, indiskretnost, sebičnost, preterivanje, iskustvo, nadu, želje, ugled, porodicu, dom, brak, ženu lepotu, snagu, hvalisavost, pravdu, nepravdu, lenjost, hipokriziju, rasipništvo, štedljivost, škrtost, intrige, tvrdoglavost, savest, čudesna, laž, strpljivost, sudbinu, skromnost, neiskrenost, trgovinu, napredak, protekciju, obazrivost, bogatstvo, siromaštvo, zavist, mudrost, i religiju.

Pored etičkih normi i životnih iskustava, poslovice jasno ističu odnos prema radu kao uslov čovekove egzistencije. U poslovicama je obuhvaćen odnos svih kategorija stanovništva prema radu; mladih, starih, muškaraca i žena. Živo su istaknute sve posledice nerada, zloupotrebe tuđeg rada, siromaštva, pohlepe, rasipništva i dr. Lenjivci se često ismevaju, a vredni hvale i ističu. Često su satirične i pune humora, tako da su služile i rasonodi u društvu. U razgovoru između roditelja i dece, muža i žene, prijatelja, suseda,

u svim prilikama obilno su upotrebljavane poslovice. Narodne priče i basne su takođe protkane poslovicama koje imaju pedagoški smisao.

Ova zbirka sadrži i osamnaest priča, jedinih koje su, od više zabeleženih, ostale posle katastrofalnog zemljotresa u Skoplju 1963. godine. Iako to nije velik broj, one su značajne po tome što svaka priča pripada posebnoj vrsti. U daljem izlaganju videće se širina problematike koju priče obuhvataju, njihova unutrašnja konstrukcija, rasplet i pouka. Zato je narodna priča koja je uvek bila prisutna u životu Sefarada, naročito u krugu porodice, za vreme odmora i praznika, isto tako važan oblik narodne umotvorine. Priče su kao i poslovice proizvod usmenog predanja i izražavaju životne probleme šire ljudske zajednice. One su pune optimizma i vere u čoveka, obuhvataju mnoge pozitivne i negativne strane svakodnevnog života. Priče predstavljaju pogodan oblik za spontano iznošenje nedostataka u međuljudskim odnosima, ne izazivajući pri tom ni negodovanja ni uvrede. Svojom konstrukcijom karakterističnom po dijalozima, priče bude interesovanje slušalaca. Velik broj priča ima šaljivu sadržinu. Od pripovedača je zavisilo kakav će efekat priča da izazove kod slušalaca. Bilo je istinskih umetnika koji su od priča stvarali prava umetnička dela. To su bili uglavnom stariji ljudi koji su se povukli od aktivnog privređivanja i rada u domaćinstvu i imali više vremena da svojim unucima prenesu mudrosti predaka. Neke priče su deca u igri pretvarala u skečeve.¹¹⁷

Priče obrađuju mnoge porodične i društvene probleme: odnos između muža i žene,¹¹⁸ braće,¹¹⁹ suseda, sestara, sluga i gospodara, vladara i naroda,¹²⁰ siromaha i bogataša. Mnoge ljudske osobine su obrađene u raznim varijantama, kao što su: dosetljivost,¹²¹ mudrost,¹²² požrtvovanost, darežljivost, prijateljstvo, pravednost, odnos prema radu,¹²³ lenjost, nezahvalnost, nepoštenje,¹²⁴ glupost,¹²⁵ siromaštvo i razbojništvo.¹²⁶

Velik broj priča posvećen je izmišljenoj, dobroćudnoj i poštenoj ličnosti sa imenom »Džuha«, koja sve shvata i radi »bukvalno«, pa tako upada u smešne i nezgodne situacije.¹²⁷ U nekim pričama na kraju on nadmudruje sve koji hoće da ga prevare i ismeju. Te priče su pune humora i dosetljivosti, i najčešće su pričane. Zbog svoje popularnosti

»Džuha« je ušao i u mnoge poslovice.¹²⁸ Mnoge priče su bile vezane za mudrog cara Solomona (Šlomo Hameleh) i njegovu sposobnost i mudrost u rešavanju zamršenih situacija u odnosima među ljudima.¹²⁹ Postojao je izvestan broj priča pedagoškog karaktera namenjenih predškolskoj deci, sa ciljem da ona nauče što više pojmova i reči. Te su priče značajne, pored ostalog, zbog bogatstva rečnika zanimljivog za lingviste.¹³⁰

Priče sa životinjama i basne bile su isto tako rasprostranjene među sefardskim Jevrejima. Koliko su one pozajmljene ili originalne tvorevine, teško se može odrediti, zato što nisu beležene i posebno proučavane. Takve priče su bile popularne osobito među mladima. Kratke i pune dinamičnih dijaloga, brzo su prihvatane i prenošene na sledeće generacije. Priče ove vrste uglavnom su moralističkog karaktera i preko njih se osuđuju negativne osobine i loši odnosi među ljudima. U pričama sa životinjama čovek je najmudriji i uvek pobednik.¹³¹ Pravda, mudrost i poštenje uvek trijumfuju, a nerad, nepoštenje, laž, krađa i sl. uvek su izloženi ruganju i kažnjavanju.

Svaka životinja ima određene karakteristike koje se ponavljaju u mnogim basnama. Lav je car životinja, ali ga čovek ipak nadmudri,¹³² vuk je prevaren i glup,¹³³ lisica lukava,¹³⁴ ali neki put i nadmudrena i prevarena.¹³⁵ Medved je nezahvalan, silom i prevarom rešava svoje probleme.¹³⁶ Ptice su oprezne i uslužne, ali često žrtve jačih itd.

Sefardske priče obiluju istočnjačkim elementima, kao i onim koje su usvojili od sredine u kojoj su živeli. Zbog svega toga bile su omiljene i stoga sačuvane kroz vekove. Ova zbirka naročito je značajna zbog toga što ukazuje na stepen razvitka jezika Sefarada. Mnogo priča je zauvek izgubljeno zato što nisu zabeležene niti proučavane, a njihov izvor je presušio propadanjem velikog broja jevrejskih sefardskih zajednica.¹³⁷

Ovom zbirkom poslovice i priča želja nam je da savremenom čitaocu omogućimo upoznavanje sa jednim delom folklornog blaga Sefarada Makedonije, koji se usmenim predanjem očuvao do današnjeg dana. Poslovice i priče iz Bitolja i Skoplja zabeležene su posle velike katastrofe ev-

ropskih Jevreja, po sećanju poslednjih pripadnika nekadašnjih jevrejskih zajednica iz ovih gradova.

Sakupljanje i sređivanje poslovice i priča iz Bitolja i Skoplja, pored namere da ostanu zapisane, imali su i neposredan cilj; izradu habilitacionog rada na temu: »Les Parlers Judeo-Espagnols de Bitola et Skopje«. Mentor za stručni deo rada bio je Izrael Revah, profesor u »Ecole des Hautes Études« u Parizu, kome dugujemo posebnu zahvalnost. Isto tako zahvaljujemo prof. Rudolfu Maixneru iz Zagreba — šefu Katedre za romansku filologiju u Skoplju, za mnoge savete u toku rada.

Folklorni materijal sakupljen je od preživelih Sefarada iz Bitolja i Skoplja, a najviše informacija pružili su:

Avram Sadikario, lekar, rođen 1919. u Bitolju od roditelja Vide i Josefa, bitoljskih starosedelaca.

Jakov Aroesti, službenik, rođen 1900. u Bitolju, poreklom iz stare bitoljske porodice.

Josif Sion, muzičar, rođen 1914. u Skoplju od majke Estere i oca Isaka, skopskih starosedelaca.

Bela Jakar, rođena 1916. u Skoplju od majke Oru i oca Izaka, skopskih starosedelaca.

Inicijativa Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu za izdavanje Zbirke poslovice i priča, predstavlja značajan poduhvat za očuvanje i proučavanje sefardske kulture sa filološkog, folklorno-etnografskog i ekonomsko-socijalnog stanovišta. Ova zbirka je doprinos bogatoj riznici folkloru naroda i narodnosti Jugoslavije.

Ž. K.

Objašnjenje slovnih znakova korišćenih u transkripciji jevrejsko-španskih poslovice i priča

- c** — kao cvet u svim pozicijama i ispred vokala
č — kao čaša i ćurka
δ — frikativ — dental glasa d
dz — kao it. mezzo ili mak. szvezda
ĝ — frikativ — gutural glasa g
ĥ — kao mak. ĥelija
ñ — kao njiva
s — kao sunce u svim pozicijama i među vokalima
y — kao jabuka
we — kao šp. ue
wa — kao šp. ua

Skraćenice

- j.š. jevrejsko-španski
j.e. judéo-espagnol
šp. španski
fr. francuski
it. italijanski
port. portugalski
tur. turski
heb. hebrejski
lat. latinski
srp. srpski
mak. makedonski
Sk. Skoplje
Bit. Bitola
Sol. Solun
Bos. Bosna i Hercegovina
Buk. Bukurešt

Biografski podaci

Žamila Kolonomos

Žamila Isaka Kolonomos, rođena 1922. godine u Bitolju. Učesnik u organizovanoj borbi protiv fašističkog okupatora u Makedoniji od 1941. godine. Od marta 1943. je politički rukovodilac u partizanskim i vojnim jedinicama narodnooslobodilačke borbe, zamenik komesara 42. divizije. Posle rata je politički funkcioner u više društveno-političkih organizacija (Saveza boraca NOR, Saveta za brigu i vaspitanje dece, Saveza ženskih društava Makedonije). U više saziva bila je narodni poslanik, a sada je član Saveta Republike u Makedoniji. Studirala romansku filologiju u Skoplju, gde je diplomirala i izabrana 1961. za docenta Filozofskog fakulteta u Skoplju. Autor je više radova iz oblasti žudeo-espanjol: »Les parlers judéo-espagnol de Bitola (Monastir) et Skopje (Uskub)«, »Observations sur les différences entre les parlers judéo-espagnols de Bitola et de Skopje«, »Quelques observations sur les éléments français dans les parlers judéo-espagnols de Bitola et Skopje«. Radi takođe na temama o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu Makedonije. Urednik je biblioteke »Cvetovi vo plamen«, o učešću mladih u ratu 1941—1944, kao i Zbirke sefardskih poslovice Jevreja Bosne i Hercegovine, i recenzent izdanja »Žene u narodnooslobodilačkoj borbi Makedonije«. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i više visokih odlikovanja i priznanja.

Avram Sadikario

Avram Josifa Sadikario, rođen 1919. godine u Bitolju. Završio je medicinu 1945. godine i radi na Medicinskom fakultetu u Skoplju, gde je sada redovni profesor pedijatrije i direktor dečije klinike. Objavio je više od 200 naučnih radova u domaćim i međunarodnim časopisima. Član je više međunarodnih udruženja (pedijatar, hematologa, kancerologa). Odgovorni je urednik Zbornika fakulteta i član redakcije više stručnih časopisa.

Poezijom se bavi uporedo sa svojom osnovnom strukom. Izdao je četiri zbirke poezije (»Ni krik ni samina«, »Oči i korenja«, »Zapaleno leto«, »Pogledi i svona«) sa ukupno 1200 pesama. Učesnik je narodnooslobodilačkog pokreta Makedonije od 1941. godine. Nosilac više ordena i priznanja. Major JNA u rezervi.

Unutrašnjost sinagoge u Bitolju
Interior of the Bitola synagogue

Beleške

- ¹ Odnosi se na teritoriju Socijalističke Republike Makedonije.
- ² K. Baruh, *Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo 1972, str. 292; M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottomane depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris 1897, str. 20.
- ³ J. Petrović, *Iakopavanja u Stobima 1931*, Starinar VIII, 1932, str. 22 i 23.
- ⁴ K. Baruh, n. d., str. 293; M. Franco, n. d., 21, 23, 29 i 31.
- ⁵ K. Baruh, *El judeo-español de Bosnia*, Revista de Filología Española XVII (1930), Madrid, str. 113—154. Prevod ove studije objavljen je pod naslovom Jevrejskošpanjolski jezik u Bosni, u časopisu Radio Sarajevo — treći program, br. 15, god. V, Sarajevo 1976, str. 281—312.
- ⁶ M. Franco, n. d., str. 35, 37 i 55.
- ⁷ Еврейски извори за општествено-економическото развие на баланските земји през XVI век, том I, Sofija 1958, dok. br. 207, str. 507.
- ⁸ Isto, tom I, dok. br. 37, str. 101.
- ⁹ М. Соколовски, Штип и штипско во текот на 16. век, Историја, списанија на историските друштва на СРМ, год. X, br. 2, Skopje 1974, str. 124 i 128.
- ¹⁰ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine 17. stoljeća*, Sarajevo 1937, str. 140, 141, 197, 199 i 239.
- ¹¹ J. Tadić, *Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*, Jevrejski almanah 1959—1960, Beograd, str. 31.
- ¹² V. Vinaver, *O Jevrejima u Dubrovniku u 18. veku*, Jevrejski almanah 1959—1960, Beograd, str. 74.
- ¹³ Еврейски извори. . . том I, dok. 113, str. 267.
- ¹⁴ Isto, tom II (1960), dok. 106, str. 285.
- ¹⁵ Isto, tom II, dok. 121, str. 328.
- ¹⁶ Isto, tom I, dok. 25, str. 74.
- ¹⁷ Isto, tom II, str. 11—15.
- ¹⁸ Isto, tom II, str. 10.
- ¹⁹ Isto, tom I, str. 291; u Carigradu su izdate knj. I 1558, II 1573, i III 1597. godine; knj. IV je izdata u Veneciji 1606. godine zajedno s kompletnim drugim izdanjem ovog dela, a 1728. godine štampano je u Amsterdamu novo kompletno izdanje.
- ²⁰ Isto, tom I, dok. br. 161, str. 386.
- ²¹ Isto, tom II, str. 6—9.
- ²² Isto, tom I, dok. br. 35, str. 97.
- ²³ Isto, tom II, dok. br. 43, str. 302.
- ²⁴ Isto, tom II, dok. br. 29, str. 83.
- ²⁵ Isto, tom I, dok. br. 66, str. 166.
- ²⁶ Isto, tom I, dok. br. 167, str. 399.
- ²⁷ Isto, tom II, dok. br. 90, str. 235.
- ²⁸ Isto, tom II, dok. br. 104, str. 280.
- ²⁹ Isto, tom I, dok. br. 81, str. 201 i dok. br. 170, str. 405.
- ³⁰ Isto, tom I, dok. br. 19, str. 68.
- ³¹ Isto, tom II, dok. br. 137, str. 359.

- ³² Isto, tom II, dok. br. 76, str. 194.
- ³³ Isto, tom I, dok. br. 117, str. 281.
- ³⁴ Isto, tom I, dok. br. 28, str. 83.
- ³⁵ Isto, tom I, dok. br. 75, str. 187.
- ³⁶ Isto, tom I, dok. br. 203, str. 499.
- ³⁷ Isto, tom II, dok. br. 75, str. 192.
- ³⁸ Isto, tom II, dok. br. 180, str. 473.
- ³⁹ Isto, tom II, dok. br. 59, str. 152.
- ⁴⁰ Isto, tom II, dok. br. 118, str. 319.
- ⁴¹ Isto, tom II, dok. br. 116, str. 313.
- ⁴² Isto, tom II, dok. br. 117, str. 317 i dok. br. 164, str. 427.
- ⁴³ Турски документи за македонска историја, knj. I—V, Институт за национална историја (INI), Скопје 1951—1958; knj. I, dok. br. 58, str. 45; dok. br. 122, str. 74; spisak iz 1802, str. 115, spisak iz 1803, str. 128; knj. II, dok. br. 87, str. 93; knj. III, dok. br. 19, str. 46; knj. V, dok. br. 184, str. 17 i 18 sa spisком iz 1827. godišna o taksama trgovaca i zanatlija u Bitolju u kome se pominju 27 jevrejskih dućana i 5 sarafa.
- ⁴⁴ Isto, knj. I dok. br. 58, str. 80, spisak na str. 129 i spisak na str. 130; knj. II, dok. br. 110, str. 17 i dok. br. 64, str. 71; knj. III, dok. br. 24, str. 12—13 i dok. br. 58, str. 18; knj. IV, dok. br. 67, str. 81 i knj. V, dok. br. 85, str. 34.
- ⁴⁵ Isto, knj. I, dok. br. 20, str. 17 od 30. septembra 1800. govori o skupljanju novca za otkup 250 konja koliko je trebalo da da bitoljski srez vojnoj komori za rat protiv Francuza u Egiptu.
- ⁴⁶ Isto, knj. II, dok. br. 133, str. 50; knj. III, dok. br. 60, str. 38; knj. IV, dok. br. 67, str. 81, dok. br. 50, str. 108 i dok. br. 113, str. 114.
- ⁴⁷ Isto, knj. II, dok. br. 117, str. 42—45.
- ⁴⁸ Isto, knj. V, dok. br. 159, str. 44; u ovom dokumentu od 11. oktobra 1822. godišne stoji pored stalog da i jevrejska sinagoga daje 6.000 para godišnje za «novu džamiju», uz imena dvojice krojača-Jevreja iz Bitolja.
- ⁴⁹ Isto, knj. II, dok. br. 92, str. 32.
- ⁵⁰ Isto, knj. II, dok. br. 68, str. 72.
- ⁵¹ Isto, knj. II, dok. br. 59, str. 90.
- ⁵² Isto, knj. I, dok. br. 220, str. 102.
- ⁵³ Isto, knj. IV, dok. br. 7, str. 39.
- ⁵⁴ Isto, knj. V, dok. br. 53, str. 63.
- ⁵⁵ Isto, knj. V, dok. br. 87, str. 93.
- ⁵⁶ Isto, knj. V, dok. br. 30, str. 86.
- ⁵⁷ Историја на македонскиот народ, INI, Скопје 1969, knj. II, str. 51.
- ⁵⁸ S. Gopčević, *Stara Srbija i Makedonija*, Beograd 1890, tabela: Statistika stanovništva stare Srbije i Makedonije. Zanimljivo je da se u toj statistici posebno daju podaci i o Srbima, Cincarima, Bugarima i Jevrejima muhamedanske vere. Ovi Jevreji su bili članovi sekte Dönme, potomci sledbenika «maslije» Šabetala Cvija (1628—1676) koji su, ugledajući se na njega, prešli u Islam. Pominje se da je bilo 5000 Jevreja muhamedanaca u Solunu, dok su u svim ostalim mestima zapisani kao mojsijevci.
- ⁵⁹ L. Kamhi, *K statistici Jevrejstva Kraljevina SHS*, Jevrejski almanah 1929—1930, str. 221.
- ⁶⁰ M. Пандевски, Национално прашање во македонското ослободително движење 1893—1903, Култура, Скопје 1974, str. 230—237.
- ⁶¹ A. Асса, Македонија и еврејскиот народ, Jerusalem 1972, str. 70 i 75.
- ⁶² Историја на македонскиот народ I, INI, Скопје 1969, str. 376—378.
- ⁶³ M. Апостолски, Студии и статии, Наша книга, Скопје 1973, knj. I, str. 240.
- ⁶⁴ H. Сидовски и Благоев, Економска положба на Скопје спроти војната 1941. и првите месеци на војната, Скопје во НОВ 1941, Скопје 1973, str. 63.
- ⁶⁵ Акционари су били Isak Aroesti, Edžisto Aroesti, Solomon Aroesti, Isak Ergas i Josif Amodaj, koji je bio u isto vreme i direktor preduzeća.
- ⁶⁶ H. Сидовски, Тензилна индустрија во НР Македонија помегу двете светски војни, Гласник на Институт за национална историја II, br. I, Скопје 1958, str. 67.
- ⁶⁷ L. Kamhi, n. d. str. 221.
- ⁶⁸ A. Romano, *Nekoliko podeteka o bitoljskim Jevrejima*, Židov, 9. februar 1940, Zagreb, str. 5.

- ⁶⁹ Lekar Josif Baruh je došao iz Sarajeva, lekar Moša Djerasi iz Beograda, a kožni lekar Meser je bio emigrant iz Austrije.
- ⁷⁰ M. Beraha, rodom iz Pirota.
- ⁷¹ Dr Eldad de Medonsa, rodom iz Soluna.
- ⁷² Inž. Singer, rodom iz Vojvodine.
- ⁷³ И. Сион, Учество на Евреите од Штип во НОБ, рукопис у ИНИ, сл. IV 707, Скопје 1976.
- ⁷⁴ L. Kamhi, n. d, str. 223.
- ⁷⁵ Isto, str. 222.
- ⁷⁶ *Almanah Kraljevine SHS 1927—1928*, Zagreb, str. 388, 392 i 473.
- ⁷⁷ A. Матновски, Трагедијата на Евреите од Македонија, Култура, Скопје 1962, str. 21.
- ⁷⁸ A. Lebl, *Omladina se priprema za NOB u vatri proganjanja i akcija 1937—1941*, MANU, ASNOM, Skoplje 1974.
- ⁷⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda*, Vojnoistorijski institut, tom VII, knj. 1, Beograd 1952, str. 229—233.
- ⁸⁰ Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941—1945, том I, knj. 1, dok. br. 13, str. 70, INI, Скопје 1958.
- ⁸¹ И. Колономос, Битолската еврејска заедница и нејзиното учество во НОБ 1941—1942, симпозијум Битола во НОБ 1941—1942, одржан у Битољу 1976; zbornik radova sa simpozijuma je у štampi.
- ⁸² М. Индевски, Хронологија на Скопје, Работничко и народноослободително движење 1939—1945, Историски архив Скопје, 1974, str. 52, 58, 59, 72 i 73.
- ⁸³ С. Фидановска, Улога на КПЈ во Скопје во развивање на НОБ и револуцијата 1942, Скопје во НОБ 1942, Скопје 1975, str. 2^a.
- ⁸⁴ Н. Сејфула, Учество на народностите и етничките групи во Скопје во НОБ 1941—1942, Скопје во НОБ 1942, str. 148 i 149; Г. Икономов, Снабдување со лекови и санитарски материјали 1941. година, Скопје во НОБ 1941—1942, str. 290; Б. Митревски, Мерни на окупаторот за денационализација и развивање на народноослободилачко движење во Скопско, Скопје во НОБ 1941—1942, str. 262.
- ⁸⁵ И. Сион, n. d.
- ⁸⁶ Isak Sarfati iz Bitolja i Branko Frichand iz Skoplja.
- ⁸⁷ Цялонупна Българија, br. 1, 24. maj 1941. do br. 571, maj 1943, Sofija.
- ⁸⁸ Държавен Весник, Sofija 1941—1942.
- ⁸⁹ М. Апостолски, Извори на НОБ и револуцијата во Македонија 1941—1945, том II, str. 51, INI, Скопје 1958.
- ⁹⁰ Извори на НОБ и револуцијата во Македонија 1941—1945, том I, knj. 2, dok. br. 26, str. 109—110.
- ⁹¹ Isto, dok. br. 25, str. 105—118.
- ⁹² Isto, tom I, knj. 5, dok. br. 31, str. 377—378.
- ⁹³ Jevrejski istorijski muzej, dok. br. 2469.
- ⁹⁴ Isto, dok. br. 2814.
- ⁹⁵ O tim događajima postoji veliki broj dokumenata u arhivama Skoplja, Bitolja, Štipa, Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu i u arhivama drugih zemalja.
- ⁹⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Vojnoistorijski institut, tom VII, knj. 1, str. 229—233.
- ⁹⁷ Статии и весници од периодот на НОБ 1941—1945, Македонски архив, Скопје, том II, knj. 1, dok. br. 157, str. 348—352.
- ⁹⁸ M. Kaysertling, *Biblioteca Espagnola-Portugeza Judaica*, Strasburg, Charles Trübner, 1890, str. XI.
- ⁹⁹ K. Baruh, *Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo 1972, str. 256 i 273.
- ¹⁰⁰ M. Luria, *A Study of the Monastir Dialect of Judeo-Spanish Based on Oral Material Collected in Monastir*, Yugoslavia, Revue Hispanique, LXX, IX (1930).
- ¹⁰¹ C. M. Crews, *Recherches sur le judéo-espagnol dans hes pays balkaniques*, Paris 1935.
- ¹⁰² M. Franco, n. d, str. 269.
- ¹⁰³ M. L. Wagner, *Caracteres generales del judeo-español de Oriente*, Madrid 1930, str. 43.
- ¹⁰⁴ И. Колономос, За француските елементи во еврејско-шпанските говори од Битола и Скопје, Зборник на Филозофски факултет 15, Скопје 1963, str. 387.

- 105 M. L. Wagner, *Algunas observaciones generales sobre el judeo-español de Oriente*, Revista de Filología Española X, Madrid 1923, str. 244.
- 106 M. Luria, n. d., str. 424.
- 107 C. M. Crews, n. d., str. 42.
- 108 K. Baruh, *El judeo-español de Bosnia*, Revista de Filología Española XVII, Madrid 1930, str. 126.
- 109 Isto, str. 138.
- 110 M. Sala, *Algunas observaciones lingüísticas sobre los refranes judeoespañoles*, de Bucaresta, Recueil d'études romanes, Bukurest 1959, str. 231.
- 111 V. Vinja, *Gramatika španjolskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb 1963, str. 14.
- 112 K. Baruh, n. d., str. 132.
- 113 M. Sala, n. d., str. 230.
- 114 J. Subak, *Zum Judenspanischen*, Zeitschrift für Romanische Philologie XXX, 1906, str. 126—185.
- 115 Z. Kolonomos, *Observations sur les différences entre les parlars judéo-espagnols de Bitola et Skopje*, Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románica, Madrid 1965, str. 2145.
- 116 *Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosna i Hercegovine*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1976, str. 6.
- 117 Igre sefardske deca, iako su poprimalle mnogo od aredine u kojoj su deca živeła, imale su i svoje specifičnosti o kojima ništa nije zabeleženo, npr. igre za vreme praznika: Las Frutas, Purim i Hanuka.
- 118 U pričama je češće žena ona koja je rđava, rasipnica, neskrupna, aljkava, noverna ili lenja. U ovoj zbirci priča br. 6, 8, 11 i 12.
- 119 Priča br. 13.
- 120 Priča br. 2, 7 i 9.
- 121 Priča br. 7.
- 122 Priča br. 9.
- 123 Priča br. 3.
- 124 Priča br. 18.
- 125 Priča br. 11.
- 126 Priča br. 1.
- 127 Isto.
- 128 A Đuha no li manke sihurá (Bit.), Pur ačakis Đuhá no si kaza (Sk.).
- 129 Priča br. 11.
- 130 Priča br. 10.
- 131 Priča br. 14.
- 132 Isto.
- 133 Priča br. 16.
- 134 Isto.
- 135 Priča br. 17.
- 136 Priča br. 18.
- 137 K. Baruh, n. d., str. 263; S. M. Crews je zabeležila izvestan broj priča u ranije navedenoj knjizi (v. napomenu br. 101).

Bibliografija

Almanah Kraljevine SHS, Zagreb 1928.

М. Апостолски, Студии и статии, Наша книга, Скопје 1974.

А. Асса, Македонија и еврејскиот народ, Јерусалим 1972.

К. Барух, *El judeo-español de Bosnia*, *Revista de Filología Española* XVII (1930) str. 113—154.

К. Барух, *Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo 1972.

Е. Бурциез, *Éléments de linguistique romane*, Paris 1956.

Ј. Канера, *Los Sefardies, Temas españoles*, No 252 (1958), Madrid.

Ј. Канера, *Hebraísmos en las lenguas románicas*, *Sefarad* XVIII (1958).

Цялокупна Бугарија; од бр. 1 (24. мај 1941) до бр. 571 (мај 1943), Софија..

С. Черезли, *Nouveau petit dictionnaire judéo-espagnol-français*, Jerusalem 1899.

С. М. Креус, *Recherches sur le judéo-espagnol dans les pays balkaniques*, Paris 1935.

А. Данон, *Proverbes judéo-espagnols de Turquie*, *Zeitschrift für Romanische Philologie* XXXVII (1900), str. 72—69.

Државен Весник, Софија 1941—1942.

Enciclopedia Judalca Castellana, Mexico 1950.

Еврејски извори за општествено-икономичкото развие на балканските земи през XVI век, том I (1958) I том II за XVII век (1960), Бугарската Академија на науките, Софија.

Ј. Евантов, *Istorija Jevreja Jugoslavije od davnina do kraja 19. veka*, Tel Aviv 1971.

С. Фидановска, Улога на КПЈ во Скопје во развивање на НОВ и револуцијата 1942. г., Скопје во НОВ 1942, Скопје 1975.

Foulche-Delbocs, *Proverbes judéo-espagnols*, *Revue Hispanique* II (1895).

М. Франко, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottomane*, Paris 1897.

А. Галанте, *Le Juif dans le proverbe, le conte et la chanson orientaux*, Carigrad 1935.

А. Галанте, *Proverbes judéo-espagnols*, *Revue Hispanique* IX (1902), str. 440—454.

- A. Galante, *Hommes et choses juifs-portugals en Orient*, Carigrad 1927.
- Г. Иконсмов, Снабдување со лекови и санитарски материјали 1941. година, Скопје во НОВ 1941—1942, Скопје 1975.
- М. Инадевски, Хронологија на Скопје, Работничко и народноослободително движење 1939—1945, Историски архив Скопје, 1974.
- Историја на манедонскиот народ, Институт за национална историја, Скопје 1969.
- Istoriја naroda Jugoslavije*, Beograd 1960.
- Иззори за ослободителната војна и револуција во Манедонија, Култура, INI, Скопје 1968.
- S. Kalderon, *Istoriја jеврејskog naroda*, Beograd 1933.
- L. Kamhi, *K statistici Jevrejstva Kraljevine SHS*, Jevрејski almanah 1929—1930, Vršac 1929.
- M. Kayserling, *Biblioteca Española-Portuguesa-Judalca*, Strasburg 1890.
- M. Kayserling, *Quelques proverbes judéo-espagnols*, Revue Hispanique IV (1897), str. 82.
- Ž. Kolonomos, *Observations sur les différences entre les parlars judéo-espagnols de Bitola et Skopje*, Actas del Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románica, Madrid 1965.
- Ž. Kolonomos, *Quelques observations sur les éléments français dans les parlars judéo-espagnols de Bitola et Skopje*, Зборник на Филозофски факултет Скопје, том 15, 1963.
- Н. Колономос, Битолската еврејска заедница и нејзиното учество во НОВ 1941—1942, симпозијум Битола во НОВ 1941—1942, одржан у Битолју 1976, рукопис у štampi.
- Lj. Kosier, *Jевреји u Jugoslaviji i u Bugarskoj*, Beograd 1930.
- A. Lebl, *Omladina se priprema za NOB u vatri proganjanja i akcija 1937—1941*, MANU, ASNOM, Skoplje 1974.
- Leven, *Alliance Israélite Universelle 1860—1910*, Paris.
- I. Loeb, *La situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie*,
- M. Luria, *A Study of the Monastir Dialect of Judeo-Spanish Based on Oral Material Collected in Monastir — Yugoslavia*, Revue Hispanique LXXIX (1930).
- A. Матковски, Трагедијата на Евреите во Манедонија, Гласник на Институт за национална историја I, Скопје 1958.
- P. Menendez, *Manual de gramática histórica española*, Madrid 1952.
- P. Menendez, *Origenes del español*, Madrid 1929.
- Б. Митревски, Мерки на окупаторот за денационализација и разбиравање на народноослободилачко движење во Скопско, Скопје во НОВ 1941—1942, Скопје 1975.
- J. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, Solun 1935.
- М. Пандевски, Национално прашање во манедонското ослободително движење 1893—1903, Култура, Скопје 1974.
- П. Пенушлисни, Битови приказни и анегдоти, Македонска книга, Скопје 1973.
- J. Petrović, *Iskopavanje u Stobima 1931*, Starinar, knj. VIII, 1932.

Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1976.

A. Pulido, *Los Israelitas españoles y el idioma castellano*, Madrid 1904.
A. Pulido, *Españoles sin Patria y la raza sefardi*, Madrid 1905.

I. Revah, *Notes en marge du livre de Mrs. Crews*, Bulletin Hispanique XL br. 15, (1938), str. 78—95.

I. Revah, *C. r. de Crews, Recherches sur le judéo-espagnol dans les pays balkaniques*, Le Judaïsme Sephardi VII, No. 58, Paris 1938, str. 27.

A. Romano, *Nekoliko podataka o bitoljskim Jevrejima*, Zidov, 9. februara 1940, Zagreb, str. 5.

C. Rothmuller, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, Zagreb 1932.

M. Sala, *Algunas observaciones lingüísticas sobre los refranes judeo-españoles de Bucarest*, Recueil d'études romanes, Bukurešt 1959.

J. Sariohandy, *Remarques sur la phonétique du c et z en ancien espagnol*, Bulletin Hispanique V (1902), str. 198.

K. Сејфула, Учество на народностите и етничните групи во Скопје во НОВ 1941—1942, Скопје во НОВ 1942, Скопје 1975.

K. Сидовски, Текстилна индустрија во НР Македонија помеѓу двете светски војни, Гласник на Институт за национална историја II, br. 1, Скопје 1958.

K. Сидовски и Благоев, Економска положба на Скопје спроти војната 1941. и првите месеци на војната, Скопје во НОВ 1941, Скопје 1973.

И. Сион, Учество на Евреите од Македонија во НОБ, INI, Скопје 1976, u rukopisu.

P. Skok, *Osnovi romanske lingvistike I, II, III*, Zagreb 1940.

M. Соколовски, Штип и штипско во текот на 16. век, Историја, списание на историските друштва на СРМ, X br. 2, Скопје 1974.

Statistički kalendar Jugoslavije, god. XV, Beograd 1976.

J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937.

J. Tadić, *Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*, Jevrejski almanah 1959—1960, Beograd, str. 29—53.

Турски документи за македонска историја I 1800—1803. (1951), II 1803—1808. (1953), III 1809—1817. (1955), IV 1818—1827. (1957), V 1827—1839. (1958), INI, Скопје.

Турски извори на аџдуството и арамитството во Македонија, 1620—1650. (1961), 1650—1751. (1961), 1700—1725. (1973), INI, Скопје.

V. Vinaver, *O Jevrejima u Dubrovniku u XVIII veku*, Jevrejski almanah 1959—1960, Beograd, str. 65—78.

V. Vinja, *Gramatika španjolskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb 1963.

M. L. Wagner, *Caracteres generales del judeo-español de Oriente*, Revista de Filología Española XII (1930), Madrid.

M. L. Wagner, *Beiträge zur Kenntnis des Juden-spanischen von Konstantinopel*, Beč 1914.

A. Yahuda, *Algunas observaciones generales sobre el judeo-español de Oriente*, Revista de Filología Española X (1923), str. 225—244.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Vojnoistorijski Institut, tom VII, Beograd 1952.

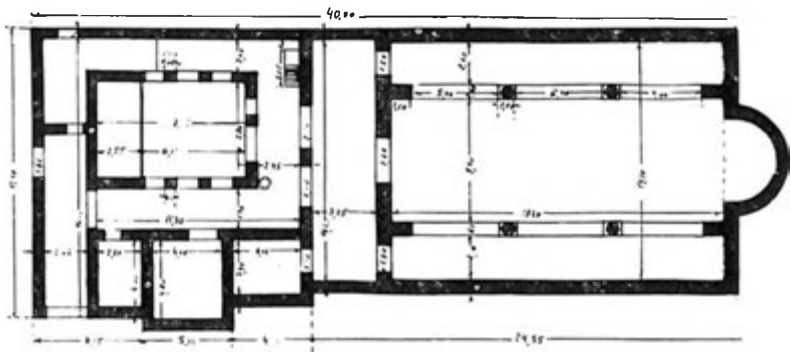

1. Stobi, ruševine sinagoge sa početka IV veka, iznad koje je tokom istog veka bila podignuta hrišćanska bazilika; u dubljem sloju su ostaci starije sinagoge iz III veka sa ostacima mozaika i zidnog slikarstva. Iz te starije sinagoge je »Poliharmosov stub« sa zapisom o gradnji, koji je, zajedno sa drugim stubovima i ostacima sinagoge bio ugrađen u kasniju hrišćansku baziliku.

1. Ruins of a 4th century synagogue above which a Christian basilica was built in the same century; in deeper layers remnants of an older 3rd century synagogue with pieces of mosaics and wall paintings were found. The Poliharmos' pillar, with a building inscription on it, which was later built into the Christian basilica together with other pillars and remnants, comes from this 3rd century synagogue.

2. Stobi, osnova sinagoge iz IV veka.

2. Stobi, foundation of a 4th century synagogue.

...ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΠΟΛΥ
ΧΑΡΜΟΣ Ο ΚΑΙ ΑΧΥΡΙ
ΟΔΟΠΑΤΗΡ ΤΗΣ ΕΝ
ΕΣΤΟΒΟΙΣ ΓΥΝΑΙΩΓΗΣ
[ΟΕ]ΡΑΕΙΤ ΕΥΛΑΜΕ
ΝΟΣ ΠΑΣΑΝ ΠΟΛΕΤΕΙ
ΑΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΟΥΔΑΙ
ΕΜΟΝΕΥΧΗΣ ΕΝΕΚΕΝ
ΤΟΥΣ ΜΕΝ ΟΙΚΟΥΕΤΩ
ΑΓΙΩ ΤΟΠΩ ΚΑΙ ΤΟ
ΤΡΙΚΛΕΙΝΟΝ ΕΥΝΤΩ
ΤΕΤΡΑΣΤΟΩ ΕΚΤΩΝ
ΟΙΕΙΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ
ΜΗΔΕΝ ΟΛΩΣ ΠΑΡΑΥΑ
ΜΕΝΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΤΗΝ
ΔΕΞΕ ΟΥΣΙΑΝ ΤΩΝ ΥΠΕ
ΡΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΠΑΛΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΛΕΛΠΟΤΕΙΑΝ
ΕΧΕΙΝΕΜΕ ΤΟΝ ΚΑΤΙΒΕΡΙ
ΟΝ ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΝ ΚΑΙ ΤΟΥΣ
ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΚΛΗΡΟΝ ΟΜΟΥΣ
ΤΟΥΣ ΕΜΟΥΣ ΔΙΑ ΠΑΝΤΟΣ
ΒΙΟΥ Ο ΓΑΝΔΕ ΒΟΛΕ ΘΗ
ΤΙΚΑΙΝΟΤΟΜΕ ΑΙ ΠΑΡΑΤΑΥ
ΓΕΜΟΥ ΔΟΧΘΕΝ ΑΔΩΣ ΕΙΤΩ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΔΗΝΑΡΙΩΝ ΝΥΡΙΑ
ΔΑΕ ΕΙΚΟΣΙ ΓΕΝΕΟΥ ΤΩ ΓΑΡ
ΜΟΙΣΥΝΕ ΔΟΞΕΝ ΗΝ ΔΕ ΕΠΙ
ΕΚΕΥΗΝ ΤΗ ΚΕΡΑΜΟΥ ΤΩΝ
ΥΠΕΡΩΝ ΠΟΙΕΙΣ ΟΛΙ ΕΜΕ
ΚΑΙ ΚΛΗΡΟΝ ΟΜΟΥΣ
ΕΜΟΥΣ

3. Stobi, tekst uklesan na jednom od stubova starije sinagoge iz III veka, tzv. Poliharmosovom stubu. Stub se danas čuva u Narodnom muzeju u Beogradu.

3. Stobi, inscription on the Poliharmos' pillar. The pillar is today preserved in the National Museum in Belgrade.

Prevod na srpskohrvatski:

[JA KLAUDIUS] TIBERIUS POLIHARMOS NAZVAN AHIRIOS OTAC JEVREJSKE OPŠTINE KOJI SAM VRŠIO SVE VERSKE FUNKCIJE POČASNO PREMA ZAVETU SVOM A ZA SVETE OBREDE PODIGOH ZDANJA DVORANU SA KORIDOROM NA ČETIRI STUBA OD SVOJIH SOPSTVENIH SREDSTAVA A DA NISAM DIRNUO U OPŠTINSKI NOVAC. ZATO JA KLAUDIUS TIBERIUS POLIHARMOS ZADRŽAVAM PRAVO VLASNIŠTVA NAD ODAJAMA NA SPRATU ZA SEBE I SVOJE NASLEDNIKE. AKO BI KO HTEO NA TOME DA NESTO MENJA IMA DA PLATI PATRIJARHU 250.000 DENARA KAKO SMO TO UGOVORILI. NABAVKU CREPA ZA KROV I ODRŽAVANJE VRŠIĆEMO JA I MOJI NASLEDNICI.

4. Skopje, Jevrejska ulica, snimak iz 1912. godine.

4. Skopje, the Jewish Street photographed in 1912.

5. Skopje, zgrada nekadašnje »Jevrejske kasine«.

5. Skopje, the building of the former inn »Jewish Casino«.

6. Skopje, zgrada stare Jevrejske opštine i škole.

6. Skopje, the building of the old Jewish Community and school.

7. Skopje, drveni most preko Vardara koji je vodio do stare jevrejske mahale, te je nazvan »jevrejski most«.

7. Skopje, wooden bridge over the river Vardar leading to the Jewish quarter of the city and known, therefore, as the Jewish bridge.

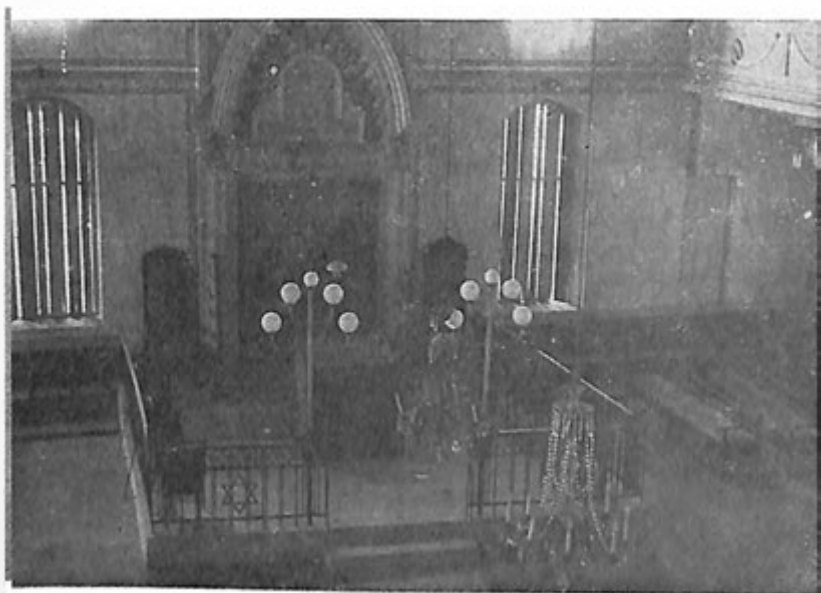

8. Skoplje, sinagoga u jevrejskoj mahall.

8. Skopje, synagogue in the Jewish quarter of the city.

9. Skoplje, unutrašnjost sinagoge.

9. Skopje, interior of a synagogue.

10. Bitolj, jevrejska mahala »La kalež« (danas ulica Moše Pijade); u prvoj kući levo, u kojoj je stanovao Beno Ruso, prvoborac, bio je jedan od centara ilegalnog partijskog rada i radionica za opravku oružja za vreme narodnooslobodilačkog rata 1941—1942.

10. Bitola, the Jewish quarter »La kalež« (today Moša Pijade Street); during the 1941 — 1945 Liberation War an underground activity center and an arms repair shop were housed in the first building on the left.

11. Bitolj, ulica u kojoj su bile brojne radionice jevrejskih krojača; u prvoj kući levo, na spratu, bila je radionica za izradu odeće za partizane, koju je vodio Isak Izrael (odveden u logor marta 1943); iz ove kuće su otišli 1942. godine u partizane Beno Ruso, Aron Aruesti, Nisim-Miki Alba i drugi.

11. Bitola, the street in which many Jewish tailors had their workshops; in the first house on the left, partizan uniforms were manufactured.

12. Bitolj, deo jevrejske mahale »Tabana«; u kući ispred džamije, koja je pripadala šamašu Avramu Hasonu, bila je do kraja 1942. godine ilegalna partijska štamparija i skrovište ilegalaca. Štamparijom je rukovodio Stiv Naumov istaknuti makedonski revolucionar, a radili su u njoj i Beno Ruso, Pepo Hason, Albert Ruso, obojica prvoborci, i drugi.

12. Bitola, a part of the »Tabana« Jewish quarter; until the end of 1942 the building in front of the mosque, owned by shammes Avram Hason, housed an underground printing shop and served also as hiding place for underground activists.

13. Bitolj, stara sinagoga »Portugal« u »pokrivenoj čaršiji« gde su imali svoje radnje jevrejski piljari i mesari; sinagoga je srušena za vreme I svetskog rata, a ruševine su postojale i do II svetskog rata.

13. Bitola, the old »Portugal« synagogue in the roofed market place where Jewish fruit and vegetable vendors and butchers had their shops; the synagogue was demolished during WWII.

14. Bitolj, unutrašnjost sinagoge »Aragon«; za vreme okupacije 1941—1945. su bugarski i nemački okupatori pretvorili ovu sinagogu u klanicu, a sve predmete i ukrase opljačkali. Posle oslobođenja su ostaci sinagoge srušeni zbog probijanja nove ulice.

14. Bitola, interior of the former »Aragon« synagogue; during the 1941 — 1945 occupation Bulgarian and German invaders converted this synagogue into a slaughter house for swine, after having plundered its relics and ornaments.

15. Bitolj, ploča iznad ulaza u sinagogu »Ozer dalim« u Sremskoj ulici; ova ploča se danas čuva u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

15. Bitola, plate above the entrance of the »Ozer Dalim« synagogue in the Sremska Street; this plate is preserved in the Jewish Historical Museum in Belgrade.

16. Bitolj, sinagoga »Ozer dalim« u Sremskoj ulici; posle odvođenja bitoljskih Jevreja u logor 1943. godine, sinagoga je pretvorena u stambenu zgradu.

16. Bitola, the »Ozer Dalim« synagogue in the Sremska Street; after the deportation of the Bitola Jews in 1943, the synagogue was converted into an apartments house.

17. Bitolj, ruševine sinagoge »Portugal«.

17. Bitola, ruins of the »Portugal« synagogue.

18. Bitolj, spomen-ploča sa imenima osnivača sinagoge »Ozer dalim«.

18. Bitola, commemorative plaque with the names of the founders of the »Ozer Dalim« synagogue.

19. Skopje, spisak članova društva »Rohecim« sa zida sinagoge.

19. Skopje, list from the wall of the synagogue of the members of the »Rohecim« society.

20. Skoplje, jevrejsko groblje
(snimak iz 1954. godine).

20. Skopje, Jewish cemetery
(photographed in 1954).

21. Bitolj, jevrejsko groblje.

21. Bitola, Jewish cemetery
(photographed by Z. Efron in
1964).

22. Bitolj, fragment nadgrob-
nog spomenika na jevrejskom
groblju.

22. Bitola, fragment of a
tombstone in the Jewish
cemetery.

23. Bitolj, masovna manifestacija povodom pobjede mladoturske revolucije 1908. godine. U manifestaciji su učestvovali i mnogi bitoljski Jevreji sa svojim zastavama.

23. Bitola, mass manifestation on the occasion of the victory of the Young Turks' revolution in 1908. Many Bitola Jews participated carrying their banners.

24. Bitolj, doček predstavnika jevrejskih organizacija iz Beograda na čelu sa rabinom dr Isakom Alkalajem, posle oslobođenja Bitolja od turske okupacije 1913. godine.

24. Bitola, welcome given to the Belgrade Jewish organization's representatives, headed by Rabbi Dr. Isak Alkalaj, after the liberation of Bitola in 1913 from the Turkish occupation.

25. Bitolj, Jevrejke okupljene u jednoj od uglednih kuća krajem XIX veka.

25. Bitola, Jewesses gathered in a prominent house at the end of the 19th century.

26. Bitolj, porodica Kučua Ergasa, koja se iselila u Čile 1920. godine; majka nosi tradicionalni »dukados«.

26. Bitola, the family of Kuču Ergas who emigrated to Chile in 1920; the mother is wearing traditional »dukados« (ducats).

27. Bitolj, sa svadbe Zulije Batino i Izraela Asea 1930. godine. Zulija je bila predsednica jevrejskog ženskog društva WIZO i poznati antifašistički borac. Ubijena je u Jasenovcu 1942. godine kao učesnik NOR-a.

27. Bitola, wedding of Zulija Batino and Izrael Aseo in 1930. Zulija was the president of WIZO and a renowned antifascist activist. As a fighter of the Peoples' Liberation War she was killed 1942 in the Jasenovac concentration camp.

23. Bitolj, jevrejska sirotinja u mahali »Čiflik« 1930. godine.

28. Bitola, poor people in the Jewish quarter »Čiflik«, in 1930.

29. Bitolj, siromašna jevrejska deca u novoj odeći dobijenoj od dobrotvornog društva »Malbiš arumim«, snimljena sa članovima odbora ovog društva ispred jevrejske škole 1924. (ili 1925) godine.

29. Bitola, poor Jewish children in new clothes received from the »Malbish Arumim« philanthropic society, photographed 1924 (or 1925) with the members of the Society's Board in front of the Jewish school.

30. Bitolj, rabin Avram Romano sa hahamima: s leva na desno, stoje »ham« Geron, »musji« Safan, Salamon Kasoria, Raha-min Asael, Kuču Koen sa sinom; sede: Kutijel »ham« Za-harija Sami, rabin Avram Ro-mano, i Becalel Kraj stepenica stoji šamaš si-nagoge. Snimljeno 1931. godine.

30. Bitola, Rabbi Avram Romano with chachamim. The man at the stairs in the shammes. Pho-tographed in 1931.

31. Bitolj, članovi odbo-ra dobrotvornog društva »Malbiš arumim« na čelu sa rabinom Sabetajem Džajinom. Snimak iz 1924. ili 1925. godine.

31. Bitola, members of the Board of the »Mal-bish Arumim« philan-thropic society headed by Rabbi Sabetaj Džajin. Photographed in 1924, or 1925.

32. Skoplje, učenici jevrejske škole (snimljeno pred drugi svetski rat).

32. Skopje, pupils of the Jewish school (photographed on the eve of WWII).

33. Skoplje, stanovnici jevrejske mahale.

33. Skopje, residents of the Jewish quarter.

34. Skoplje, đaci prvog razreda jevrejske škole sa učiteljicom Netikom, 1921. godine.

34. Skopje, pupils of the first class of the Jewish school with their teacher, in 1921.

35. Bitolji, jevrejska omladina na jednom od uobičajenih nedeljnih izleta. Snimljeno 1930. godine kod Hristiforovog manastira.

35. Bitola, Jewish youth at a usual Sunday excursion, photographed in 1930.

36. Bitolj, članovi cionističkog društva »Atehija« 1928. godine.

36. Bitola, members of the »Atehija« Zionist Society, in 1928.

37. Bitolj, članovi cionističkog društva »Atehija« ispred zgrade njihovog kluba 1930. godine.

37. Bitola, members of the »Atehija« Society in front of the building of their club, in 1930.

Bitolj, članovi muzičko-pevačkog društva «akabi» sa učiteljicom kursa ivrita Lcom Ben David 1928. godine.

38. Bitola, members of the «Maccabi» Musical and Singing Society with Lea Ben David from Rishon Lezion, the teacher of the Society's Ivrit course, in 1928.

39. Lipovac, grupa učesnika hahšare iz 1936. godine, u kojoj su bili i bitoljčani.

39. Lipovac, a group of the 1936 Chachshara in which Bitola Jews also participated.

40. Bitolj, grupa napredne jevrejske omladine: (s leva na desno) Luna Išah, učesnik NOB, živi u Jerusalimu, Estreja-Mara Ovadija, narodni heroj, poginula 1944. godine, Viko Mose, Šeli, Luna Kalderon.

40. Bitola, a group of progressive Jewish youth: Estreja-Mara Ovadija, a Peoples' Hero killed in 1944, is on this photograph.

41. Borci Bitoljskog partizanskog odreda »Damjan Grujev« među kojima su i jevrejske omladinke Estreja-Mara Ovadija (1), Estreja Levi (2), Žamila Kolonomos (3) i Adela Faradži (4).

41. Fighters of the Macedonian elite brigade with Estreja-Mara Ovadija (1), Estreja Levi (2), Žamila Kolonomos (3) and Adela Faradži (4) among them.

42. Bitolj, spomenik narodnom heroju Estreji-Mari Ovadija.

42. Bitola, monument in memory of Estreja-Mara Ovadija, a Peoples' Hero.

43. Bitolj, prvoborac Mordo Nahmijas-Lazo, poginuo 1944. godine.

43. Bitola, Mordo Nahmijas-Lazo, a partizan prime fighter.

44. Bitolj, prvoborac Rafael Batino, poginuo 1942. godine.

44 Bitola, Rafael Batino.

45. Bitolj, spomenik Jevrejima-žrtvama fašizma.

45. Bitola, monument in memory of the Jewish victims of fascism.

46. Skopje, spomenik Jevrejima-žrtvama fašizma,
podignut na jevrejskom groblju.

46. Skopje, monument in memory of the Jewish
victims of fascism, erected in the Jewish
cemetery.

47. Skoplje, ploča na zgradi Jevrejske opštine u spomen na 7200 ubijenih makedonskih Jevreja. Reljef na ploči je izradio vajar Petar Palavičini.

47. Skoplje, plaque on the building of the Jewish Community keeping alive the memory of 7,000 Macedonian Jews killed during WWII. The relief on the plaque is the work of sculptor Mario Palavičini.

48. Skoplje, ploča na zgradi fabrike duvana gde su bili zatvoreni skopski Jevreji 1943. godine do odvođenja u Treblinku.

48. Skoplje, plaque on the building of the tobacco factory where the Skopje Jews were interned before their transportation to the Treblinka death camp.

49. Skoplje, nova zgrada Jevrejske opštine u ulici Borka Talevskog br. 24. Ova opština okuplja mali broj makedonskih Jevreja koji su preživeli strahote drugog svetskog rata (ima 90 članova) i radi na očuvanju tradicija nekada brojnog jevrejskog življa u Makedoniji i uspomene na žrtve fašističkih okupatora i na pale učesnike narodnooslobodilačke borbe.

49. Skopje, the new building of the Jewish Community at No 24, Borka Talevskog Street. Members of this Community are the small number of Macedonian Jews who survived the horrors of WWII (90 members only) and who took upon themselves to maintain the traditions of the once numerous Macedonian Jewish population and to keep alive the memory of the victims of fascist occupiers and of the fallen warriors of the Peoples' Liberation War.

FRAGMENTS FROM THE HISTORY OF THE MACEDONIAN' JEWS

The Jews in Macedonia, as indeed in the entire Balkan peninsula, have a long history. As far back as the first centuries of our era, developed Jewish communities already existed in Salonika and in other larger townships of the peninsula and in parts of the Mediterranean and Adriatic Seas.² Archeological excavations at Stobi, some 50 miles southeast of Skopje, unveiled that in the 4th century of our era a synagogue existed in that old Roman settlement.³ In the works of several authors, we find references to data referring to Jewish communities, Jewish families, synagogues and rabbis in great number of cities of the Balkans, dating back to the period prior to the eviction of the Jews from Spain in 1492, and from Portugal in 1498.⁴

When the émigrés from Spain and Portugal reached and started to settle on the Balkans, important changes occurred in the life of the Jewish communities already existing in that area. The arriving Sephardi Jews brought with them the ingredients of an already well developed culture, as well as knowledge and wisdom acquired during centuries of long life on Spanish soil, where their role in the economic and cultural life was of considerable importance. They were, first of all, well versed in Hebrew, Arabic, Spanish and other languages and were, therefore, in great demand as intermediates between East and West. A great number of scientists, philosophers and physicians were also Jews who, when expelled from their land, continued to work in their respective fields in the country which offered them hospitality and a new home. It is therefore that the Ottoman Empire, which was far less developed than the West, had a benevolent attitude toward the Jewish émigrés and allowed them to settle in larger cities and townships.

The exact figure of the expelled Jews has never been established, but it is considered to be an educated guess that the figure of 500,000⁵ is not far from the mark and that about 200,000 of them, attracted by an appeal of Sultan Bajazit II, came to the area then under Turkish rule.⁶ At the beginning of the 16th century when the Jews had to emigrate from Spain the part of present day Macedonia on both shores of the river Vardar (the Vardar Macedonia), a part of present day Serbia, Bosnia, Herzegovina and certain parts of present day Montenegro and Croatia were under Turkish rule.

The economic and cultural activity of the Spanish Jews did not stop in their new environment. They started to dissipate whatever new knowledge they brought with them not only within the Jewish community, but among other nations and nationalities as well. It happened, indeed, that the native Jews chose to adopt the language and to follow the customs of the Spanish Jews.

The largest groups of émigrés came to Macedonia, Serbia and Bosnia via Salonika. In Bitola (or Bitolj, the Serbo-Croatian name of the city, or Monastir, the old Turkish name) the new settlers, who came from both Spain and Portugal, founded initially separate communities. A document from the 16th century speaks about two Jewish communities, each having its synagogue, one named »Aragon«, and the other »Portugal«.⁷ Among those who came from Portugal there was a certain number of Marranos, Jews converted by force.⁸

In the census taken in the year of 1512 in the city of Štip (Shtip), there are data showing that 38 Jewish families went to that city from Salonika. According to the census taken in 1519, the same number was only 15. However, the number of families in 1573 is again greater, the figure stood at 28, the 11 unmarried not included, which again shows that during this period the number of families doubled.⁹

In the Dubrovnik archive there are several documents on the migration of Jews to Skopje (or Skoplje, the Serbo-Croatian name of the city, or Usküb, the Turkish name).¹⁰ In May 1502, one Samuel Rikoma signed an agreement with

transportation guides from Herzegovina, who took it upon themselves to move his party and luggage, which was to be loaded onto 46 horses, to Skopje.¹¹ In a document from 1544, it is stated that 32 Jewish families and 6 unmarried Jews lived in Skopje.¹² Of considerable importance is a 16th century document which gives a detailed description of Jewish houses in one part of Skopje. The houses had a ground floor with balcony and terrace, but not all of the houses had their own yards, as some yards were jointly used by several houses.¹³

As the time passed, the Jewish communities in Skopje, Bitola and Štip (Shtip) became larger. In addition, in other localities new communities came into being. In the 16th and 17th centuries several Jews lived in Kratovo, a small locality some 40 miles east of Skopje. A dispute was going on between the Rabbi of Kratovo and the Rabbi of Skopje, both claiming the inheritance of a Skopje Jew whose widow lived in Kratovo.¹⁴ There is also a document from 1647, which gives data on a Jew who rented a house in Skopje after having escaped from Kratovo in fear of his life.¹⁵ Another document tells of the marriage of a Kratovo Jew with a Skopje Jewess.¹⁶

In Salonika, Bitola and Skopje strong Jewish communities with schools, synagogues and various other cultural and humanitarian institutions developed during the 16th and 17th centuries. The Jewish community in Salonika was of particular importance, as it had considerably influenced the economic and cultural development of the Jewish communities in Macedonia. Salonika and Constantinople contributed much to the better mutual acquaintance of Jews settled in the European countries, while contacts with Jews from various countries were a source of enrichment for the economic and cultural achievements of the Balkan countries. The Salonika and Constantinople Jews transported their merchandise to new markets via Bitola and Skopje contributing thereby to a more rapid development of these cities as well.

The 16th and 17th centuries rabbis left behind valuable written data in the form of questions and answers, or »responza« as they were called. They refer to socio-economic relationships in the Balkans, family relationships and

customs, business and particularly commercial relationships, taxes and the collection of other duties, commercial and other disputes, first forms of cooperatives in commerce, inter-town commerce and initial steps in international trade, the extension of economic activity to new fields, the development of textile manufacturing, mining and leather processing. In these responzas, consideration is given to the problem of elimination of competition between Jewish traders and to the critical housing situation. Other data can be found on the poorest strata of society, which was deprived of its basic rights, on punishments and fines, murders, unsafe roads, thefts, oppressive methods of the Turkish administration, wars, fires, peace negotiations, uprisings and various reforms.¹⁷

Heading the Jewish communities, the rabbis greatly influenced the economic and cultural life of the Jewish population. The autonomous status of each community characterised inter-community relationships. Not being directed from a central authority made it possible for each community to develop in its own specific way. The rabbis claimed full competence in settling disputes and did not allow members of the Jewish communities to approach the Turkish courts.¹⁸ Many documents about such disputes in the Vardar Macedonia area have been preserved.

Rabbi Josef Ben Lev, born in 1502 in Bitola, wrote four books which shed light on various customs, trades and handicrafts in the first part of the 16th century. His books were reprinted several times in Constantinople, Venice and Amsterdam.¹⁹ Šelomo (Shelomo) Avram Akoa, who was rabbi in Bitola in 1535, has left us data on the association of Jewish traders in that city in a document dated May 2, 1588.²⁰

According to rabbinical protocols, Jewish traders were mostly responsible for the development of trade not only within the Turkish Empire but with other countries as well, and they also became the prime exporters.²¹ Initially trading was carried on only with relatives or other Jewish tradesmen settled in various countries of Europe, but gradually channels of commerce were established with non-Jewish traders as well. A rabbinical protocol from the 16th century tells of the association of Jewish traders of Skopje

for the purpose of importation of goods from Western Europe.²² The same fact is confirmed by another protocol which refers to a joint venture in trade and to the use of the same premises by two Jewish traders, one from Skopje and one from Valona.²³ There is also a protocol which mentions the collection of payment for hides and skins sold by Jewish traders from Bitola to Venice.²⁴

Several documents from the 16th century refer to trading between the Jews of Salonika, Skopje, Bitola, Sofia and other cities. One document tells about the export of wool from Skopje to Salonika,²⁵ and another about a dispute between Skopje and Sofia concerning the devaluation of currency ordered by the Sultan.²⁶ Several documents also confirm trade relations between the Jews of Sarajevo, Skopje and Salonika.²⁷

According to several rabbinical protocols from the 17th century Skopje Jews were wholesalers trading great quantities of textile goods through agents.²⁸ A document dated November 11, 1676 mentions that traders who sent their goods -hides, skins and woolen blankets- to the Struga fair had an association. In fact, Jewish traders participated in the fairs of that city several times and their merchandise was exposed to robbery more than once when on route to the fair.²⁹

In addition to numerous documents with valuable data, Rabbi Šemuel (Shemuel) de Medina has left us a protocol which tells something about the processing and trading of hides and skins in the city of Bitola. It also refers to the competition between Turkish traders and Jewish traders who went to Bitola to buy hides and skins.³⁰

According to a document from 1674, the Jewish community and the charitable society Hevra Kaddisha established a foundation in the city of Skopje. A document serves as testimony to the sale of the foundation's real estate to a private person. As the sale contract was signed by representatives of the community and by some but not all the society's members, the buyer turned to the rabbi to check the validity of the deal.³¹ The document dated January 5, 1672, tells us that one Oro Avram Albo, a Jewess from Skopje, donated her movable property and real estate to

certain donatories. The donation deed was formulated in a way to make it clear that it was »done as Jews do it and as demanded by our late rabbis«. ³²

Several documents from the 16th and 17th centuries speak about dangers to travellers and goods on land and sea routes. Plunders and killings are also cited. A protocol dated August 12, 1553 mentions a Jew who was killed near the city of Kočane (Koczanae).³³ The protocol dated August 12, 1558 states that Mordehaj (Mordehay) de Buton, a trader, was killed and thrown into the river Vardar when on route to Bitola.³⁴ A court protocol dated October 29, 1563 states that a Jew from Bitola was robbed when travelling to Janjina (Yaneena),³⁵ and a document from 1693 that a Jew from Belgrade was killed on the road while travelling to Skopje via Sofia.³⁶ A protocol dated May 7, 1684 gives more detailed description on how a Jewish shoetrader from Bitola was killed.³⁷ Another protocol speaks about plunderings and killings suffered by traders from Bitola and Salonika at the hands of servants of the Turkish pasha.³⁸ A protocol on two Jews from Strumica (Strumitza) who were killed is also preserved.³⁹

Rabbis have left behind many data on wars between the Turks and the Austrians, the invasion of Skopje by Austrian troops, the sufferings of the citizens and the loss of their property, the killings of Jews, the molestation and kidnapping of women and children and the burning of their homes. Austrian soldiers took away the wife and son of a Jew from Skopje and burned them at the stake in Belgrade. His other son escaped the same fate as his whereabouts was not known.⁴⁰ A document from 1697 describes how Austrian soldiers razed the Jewish quarter in the city of Skopje. The Jews subsequently asked the rabbi to allow the selling of the silver relics in order to use the money for the rebuilding of the synagogue and the school, as well as the wall around the Jewish quarter.⁴¹ Much more information about the invasion of Skopje and Jewish victims is well preserved.⁴² The Jews endured together with the Macedonian people and other nationalities all the calamities of wars, uprisings, natural disasters and economic crises. The development and prosperity of the Jews depended on the development of the wider community. In addition to the documents from Jewish sources, many Turkish documents

containing data on the status and activity of the Macedonian Jews in the 17th, 18th and 19th centuries are also preserved. Firmans, lists, verdicts and other preserved documents of the Turkish administration serve as witness that the Jewish communities had a great struggle for survival, and further that Jews, just as Christians, had to pay special taxes and other duties.⁴³ In addition, they had to deliver given quantities of wheat, hides and skins, linen, meat, as well as beasts of burden, particularly horses⁴⁴ for the needs of the Turkish army, for the wars the Turkish Empire was waging,⁴⁵ for the police forces,⁴⁶ the administration⁴⁷ and for the construction and maintenance of caravansaries and mosques.⁴⁸

There are many documents leading to the conclusion that the Jews invested much effort to enhance the production and exchange of goods. A firman of Selim III, dated December 26, 1803, refers to the concession granted to one Jew by the name of Jasef to take over the management of alum mines in Gumurdia, Seru, Salonika, Bitola, Skopje, Vodena and Njegoš (Nyegosh) as leaseholder under given conditions.⁴⁹

One document from 1804 tells about a lease granted to one Elijas Feraši (Elias Ferashy) giving him the right to possess and manage alum workshop in Bitola.⁵⁰ In 1809 an agreement was reached between the main lessee, the Jew whose name was Jasef, and another Jew by the name of Elbad Frašer (Elbad Frasher), ceding to the latter the right of extraction and sale of alum from the mines in the area of Bitola, Ohrid, Struga and Kruševo (Krushevo).⁵¹

Several documents indicate that Jews were owners of a number of butcher shops. In a register dated May 3, 1801 one can find the names of Hajičko (Hayeczko) and his partner Čile (Cheele) Avram, who were made responsible for Bitola's meat supply.⁵² In a document of May 15, 1820, signed by Menteš (Mentesh), Jako Žuti (Yaco Tzuti) and Saraf Avram Ovadija (Ovadia) the following Jewish butchers are listed: Karaoglu Juda, son of Saul, Mandoil, son of David.⁵³

At the beginning of the 19th century a great number of Bitola Jews had financial difficulties which were further

enhanced as the market day was changed to Saturday. Several documents from that period refer to those difficulties. A charter of February 28, 1832 from the Vali of Rume-
lija (Rumelia) to the Judge of Bitola states the following:
»... the market day was on Sunday but is now ordered to
be on Saturday. Saturday is a Jewish holiday and the Jews
of Bitola are extremely poor, mostly porters who can find
work only on market day...«⁵⁴ The document further dis-
cusses the possibility of making Monday the market day.

In a document dated June 6, 1836 the Deputy Vali of Rume-
lija (Rumelia) ordered the Bitola based Husein Aga to
exempt several Jews from tax payment and to cancel their
debt of 5,826 coins because of the following reasons:
»... The fire of last year, which broke out by God's will,
made the Jews, as indeed other people as well, suffer
great losses. Even before the fire they were not wealthy
and had appealed for forgiveness... Therefore and because
it is well known that the Jews are financially poor, they
deserve forgiveness, as it is clear that they will not be able
to pay the outstanding sums already due...«⁵⁵ In October
of 1836 a firman of Mahmud II was received in Bitola
ordering a moratorium of five years to be granted to several
Jewish debtors and allowing the payments to be made in
annuities of 30,000 coins each. This was the result of certain
steps taken by the Chief Rabbi in Constantinople.⁵⁶

Due to the geographical situation of Bitola, Skopje and Štip
(Shtip) and to the connections of Jewish communities in
those cities with Salonika, Constantinople, Sofia, the cities
in the Mediterranean, France, Italy and in other countries,
Macedonia as a whole came into closer contact with the
other parts of Europe. The Jewish population added its
share to a more rapid introduction and absorption of mod-
ern industrial production processes and to the economic
and cultural development of this part of the Balkans. When
the railroad from Skopje to Salonika was constructed in
1873, and from Bitola to Salonika in 1894, the exchange of
goods was greatly enhanced, and the business contacts
with other areas multiplied. Trade and craft were booming
and the first industrial plants emerged. Salonika gained
importance as an economic center for all the Jewish com-
munities in the Balkans. In 1865 there were 32 leather
processing workshops and 18 spinning mills in Salonika.

A steam water mill was founded as early as 1857. A total of 1,500 workers were employed by the Jewish Brothers Latini.⁵⁷ The Jews of Salonika, who passed their experience on to other cities as well, were responsible for the development of the textile industry and for all the phases of raw yarn processing as well as the manufacturing of textile goods.

The mining rights of iron in Kratovo and Kriva Palanka and of saltpeter and alum in Bitola, Skopje and Ohrid was leased most of the time to Jewish and Armenian traders.

According to the 1890 census taken in the vilayets of Salonika, Monastir and Kosovo, 4,000 Jews lived in Bitola that year, 220 in Veles, 225 in Dorijan (Doreeyan), 100 in Prilep, 50 in Ohrid, 1,200 in Skopje and 350 in Štip (Shtip).⁵⁴ During the next twenty years, Bitola had the greatest increase in Jewish population of all the cities in Vardar Macedonia. In 1890 Bitola already had as many as 7,000 Jewish citizens.⁵⁹

At times of wars, uprisings and economic crises, the Jewish communities of Macedonia supported Macedonian liberation movements within the limits of their possibilities and notion. In 1903 they gave active support to the »Ilinden« uprising. Rafael Kamhi participated directly in the uprising and was in permanent contact with the leadership of the movement.⁶⁰ Menteš (Mentesh) Kamhi took weapons and other materials to the rebbels. Avram and Mušon (Moo-shon) Nisan, two milkmen from Bitola, also took weapons and equipment to the rebbels' quarter. Santo Ariesti raised funds, while Peris Ariesti took it upon himself to procure arms and medical supplies the fighters needed. In addition to those from Bitola, Jews from other cities also supported and helped the liberation movement.⁶¹

When the Balkan Wars of 1912 and 1913 were completed the economic situation in Macedonia was very bad indeed. The economic crisis prevailing during the subsequent years forced quite a number of Macedonian Jews to migrate to other European countries, to America and to Palestine. In Paris, New York, Santiago de Chile, Venezuela and in other cities and countries there are still Jewish communities originating from Macedonia. Up to World War II

they maintained contacts with their old home and helped their fellow countrymen. Members of those communities are still linked very closely together, they follow their old traditions and even have preserved certain elements of the spoken language of their native land.

The status of Jewish communities suffered another setback in 1913, when Macedonia was divided between Serbia, Greece and Bulgaria by the Bucharest peace treaty. The resistance of the population of Macedonia and the protests of the émigrés in Russia and America brought no result.⁶² The new administrative borders and the relations among the Balkan countries hardly allowed the Jewish communities in Bitola, Skopje and Štip (Shtip) to maintain contact with those in Salonika and other cities.

When World War I broke out in 1914 and later the Salonika front required broader military actions, the stationing of a great number of troops on a relatively small territory in the southern part of Macedonia adversely affected the economic life of the Macedonians.⁶³ Even before the Jewish communities could heal the wounds caused by the Balkan Wars and World War I, a new economic crisis made its appearance in the newly created Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which in 1929 was given the name The Kingdom of Yugoslavia. Vardar Macedonia was a territorial unit of the Kingdom and was administered by a ban, not as a composite part of the country in which the national rights of the Macedonian people would be given proper recognition.

During the short interval between the two World Wars, the population of both Bitola and Štip (Shtip) decreased and the Jewish communities in those cities, now with far less chances in the economic field, had to face many difficulties. A certain progress was achieved in Skopje which became the administrative and economic center of the then created Vardar Region (Banovina). Industrial plants started to appear in Skopje and with them employment opportunities as well.⁶⁴ One of the largest textile enterprises founded by Haim Aroesti was located in Skopje.⁶⁵ In 1931 it had 464 employees, and a great part of the capital shares were owned by Jews of foreign nationality.⁶⁶

In Bitola the number of unemployed grew, sales decreased and craftsmen could hardly earn their living. Bitola, the once political and cultural center, was now cut off from its cultural and economic background by new frontiers and became an isolated frontier city with its population reduced in half. As a result the Jewish community in the city ranked among the poorest in Yugoslavia.⁶⁷ The new younger generation hardly had a chance for economic activity and progress. There are data available showing the social structure of the Bitola Jewish community on the eve of World War II.⁶⁸

In 1931 Bitola had 757 Jewish families with 3,751 members. Out of these, 429 members emigrated to Palestine before 1940, and so in the first months of 1940, only 737 families with 3,246 members lived in Bitola. During that same year, 394 families turned to the Jewish community for help and assistance, which again means that more than half of the Jewish population was in need of public welfare, having no chance to earn enough for survival. An analysis of the professions of the Jewish citizens of Bitola gives quite a clear picture of their actual poverty: 89 were salesmen, 70 porters, 63 nonqualified workers, 57 shoerepairers, 54 vendors of vegetables, 43 secondhand dealers, 43 small traders, 42 day laborers, 34 peddlers, 29 flour sellers and bakers, 29 beggars, 26 apprentices of tailors, 24 owners of small grocery stores, 22 butchers, 21 janitors, 17 tinsmiths, 16 feather collectors, 15 vendors of fruit, 14 tanners, 11 small coffee bar owners, 11 wagonmakers, 9 money changers, 9 employees, 8 gardeners, 8 milkmen, 8 chachamim, 8 broommakers, 7 students, 6 linen smoothers, 6 commercial agents, 6 barbers, 5 blacksmiths, 4 barbecue and roaster operators, 4 charcoal peddlers, 4 exporters, 3 tailors, 3 pub owners, 3 physicians,⁶⁹ 2 carpenters, 2 firemen, 1 house painter, 1 lawyer,⁷⁰ 1 dentist,⁷¹ 1 engineer.⁷² When one takes into account that they all had to support large families, it is clear why the Jewish community in Bitola was one of the poorest.

The Jewish community in Štip (Shtip) which had 140 families with 550 members in 1940, was also very poor, as far as its economic strength is concerned. Except for a few tradesmen, most of the Jews were poor and earned their living by hard work as assistants, servants or porters.⁷³

In spite of the enormous economic and political difficulties between the two World Wars, the Jewish community succeeded not only to survive but also managed to have an organized social life satisfying a variety of interests of the members. This was made possible thanks to the activity of the philanthropic, cultural, educational and sport societies, as well as the women's and youth organizations. With an ever greater social integration with the Macedonian people, the Jewish population became more and more active in the public and cultural life. In the respect the young generation progressed and torchbearers of progressive ideas and actions were recruited from its ranks. One could single out the young people from Bitola and Skopje, the two cities where social life was more developed than in other localities.

According to the law in force those days, it was mandatory for every Jew to be member of a given Jewish community. In addition to their activity in purely religious matters, the communities were responsible to keep the registries of birth, deaths and marriages and to deal with all status questions. The Jewish communities were also responsible to protect the rights and interests of their members vis-à-vis the state authorities. Within the communities there were philanthropic institutions to give help and offer assistance to the Jewish population. »Hevra Kaddisha« was responsible for the burial of deceased members, »Ozer Dalim« took it upon itself to pay the medical expenses when a patient was poor, while »Matanot Leevjonim« purchased shoes and clothing for poor students.⁷⁴ Also, various funds existed which helped people in need of welfare, furnished money for the education of poor students, supported the marriage of girls without means and financed the administration of the community, the maintenance of the synagogues and Jewish schools. Up to World War II Bitola had several synagogues — »Kal Aragon«, »Kal Portugal«, »Kal di la Havra«, »Kal Ozer Dalim« and »Kal Salamon Levi«. The »Portugal« synagogue burned down in 1917, after a bombardment, while the »Aragon« synagogue was demolished by fascists in 1943 and converted into a slaughter house for swine. In the cemetery there were two chapels for religious rites. Skopje and Štip (Shtip) had one synagogue each.⁷⁵

Bitola had two Jewish schools with 8 classrooms and 245 pupils. From 1895 through 1916, the school supported by the

Alliance Israélite Universelle was also functioning. Skopje had five Jewish schools with 10 classrooms and 342 pupils. Štip (Shtip) also had a Jewish school, but there are no data preserved about the number of pupils.⁷⁶

In addition to its other activities, the women's organization WIZO organized fundraising handiwork fairs, lotteries, parties and solicited contributions to funds which helped poor girls finance their education or training in certain crafts. The organization extended its activity to many fields involved in the emancipation of women, starting with courses for illiterates and going as far as the role of the women in a contemporary family. In 1936 the Jewish women of Bitola successfully organized a campaign in support of the freedom fighters in Spain.

There was a great number of student and workers' youth organizations in the cultural and educational fields, the most important being »Hashomer Hatzair«, »Tehelet Lavan« and »Maccabi«.

»Hashomer Hatzair«, which was founded 1930 in Bitola, had a membership of 400, mostly young students and workers. Its program, which varied for different age groups, encompassed primarily the educational, cultural-educational and cultural fields and provided entertainment and sport activities for the young people. Many lectures on scientific themes were held, however in everyday speech to be well understood by the audience. The »Hashomer Hatzair« clubs had good sized libraries, in which, in addition to belletristic literature, one could also find books dealing with political economy and historical and dialectical materialism. The books went from hand to hand through various channels and were read not only by the Jewish, but the non-Jewish youth as well, particularly the high school students.

Holidays were marked by parties, cultural and educational programs, sport events and excursions, which were often organized jointly with other Macedonian youth organizations. During the Summer, the Jewish youth from one region vacationed together with members of youth organizations from other regions. During these summer days the vacationing young people were given a chance to learn, among other things, about progressive ideas, their talents were

stimulated and they became acquainted with the collective life style.

»Tehelet Lavan« was founded in Bitola in 1933 with about 300 members of various age groups and professions: youth, workers, craftsmen, salesmen, tinsmiths, street cleaners, fruit and vegetable vendors, etc. The cultural level of the members made it imperative to have the basic activity focused on cultural and educational work with particular emphasis on agriculture.

Thanks also, at least to some extent, to the activity of the members of these organizations, progressive ideas started to penetrate not only into their own community, but also into circles in which they worked and studied. In the wake of the fascist occupation of Macedonia in 1941, the progressive minded officers of these organizations succeeded in recruiting most of the members for various underground activities of the liberation movement in the struggle against fascism. When the Germans, Bulgarians and Italians occupied the territory, these organizations were banned and the activity of the Jewish community was reduced to a minimum. That, too, was closely watched and observantly followed directly by the fascist commissars.

At the beginning of 1941, the Jewish communities in Macedonia reported the following statistics: Skopje had 1,181 families with 3,795 members, Bitola 810 families with 3,351 members, Štip (Shtip) 140 families with 551 members, Kumanovo 7 families with 13 members, Djevdjelija (Dyevdyaelia) 3 families with 11 members, Veles 2 families with 8 members, and in all other communities combined 6 more families with 28 members, which totals 2,150 families with 7,762 members. After the bombardment of Belgrade in April 1941 and the German occupation of Yugoslavia, about 300 Macedonian Jewish workers and intellectuals returned to their native cities, Skopje and Bitola. As a result about 8,000 Jews lived in Macedonia at the beginning of the fascist occupation.⁷⁷

When the German Nazis occupied Macedonia in April 1941, they immediately started to plunder Jewish property and introduce the notorious anti-Semite measures. The German occupiers were joined by the Bulgarians who implemented

the fascist laws on the whole occupied territory as early as May 1941. As the Jews, particularly the youth, knew of the destiny of their fellow-Jews in other European countries, they were obviously on the anti-fascist side. They became more and more aware that only active resistance and joint efforts with all of the progressive forces could bring them freedom and equality with the other Yugoslav nations and nationalities. Within the Jewish communities, particularly among the members of the younger generation, a very intensive ideological and political activity developed and various actions of resistance were organized.⁷⁸ The Communist Party of Yugoslavia, the only organized social force fighting the occupiers and the domestic quislings, appealed to all nations and nationalities with its proclamations and leaflets to join the united antifascist front, as citizens with equal rights and duties, in the struggle against the invaders for the liberation of the country.⁷⁹ The proclamations of the Communist Party of Yugoslavia offered encouragement and hope to the Jewish people as well, and it is only natural that the broad masses responded favourably.⁸⁰

During the Peoples' Liberation War from 1941 through 1944, the Jewish youth played a prominent role. Especially the Jewish communities in Skopje, Bitola and Štip (Shtip) contributed considerably to the struggle. Many Jews became members of the Communist Party of Yugoslavia, the Federation of Communist Youth, the People's Help Committees or other sympathizing groups.

In Bitola 30 Jews were members of the Communist Party of Yugoslavia, over 150 belonged to the Federation of Communist Youth, while 650 Jews were among the organized activists who worked for the People's Help collecting money, textiles, wool, leather, food and other necessities for the liberation movement. There was hardly a Jewish family without at least one member engaged in the organized struggle against invaders. Although the financial situation and legal status of Jews were more than fragile, quite considerable amounts were collected as everyone went to the limit of his means. A great number of underground fighters found shelter in Jewish houses, while those wounded were given as much care as the circumstances allowed. The printing press used to prepare illegal material was hidden in a Jewish house. Also, the material collected

by the People's Help was stored in many Jewish homes. Meetings of party cells, of youth groups and of local party leadership were often held in the homes of Jewish activists. Bitola alone sent 30 young Jews to the partizan detachments, eleven of whom were killed in battle. One of these was Estreja Ovadija-Mara (Estraeya Ovadia-Mara) whose name was posthumously put on the most distinguished list of »Peoples' Heroes«. On the list of the killed, one can find the names of renowned antifascist freedomfighters, as for instance Rafael Batino who was political secretary of the Communist Party of Yugoslavia for the Sandžak (Sandjak) region and was executed by a firing squad in 1942, Mordehaj Nahmijas-Lazo (Mordaehay Nahmyas-Lazo), who was political commissary of a partizan batallion and was killed in battle in 1944, Salamon-Mo Sadikario, who was political commissary of an artillery battalion and fell in battle in 1944, Samuel Sadikario, who was political commissary of another artillery battalion and was killed in 1945, Marsel Demajo (Demayo) and other political and military officers during the war.⁸¹

The young Jewish people of Skopje, both the workers and students, found their way from the very beginning of 1941, into the party cells and groups of young Communists.⁸² This fact was recorded by Slavka Fidanovska who wrote: »One should note how the liberation movement has found fertile ground in Skopje within the ranks of the Jews who are members or candidates for membership in the Communist Party of Yugoslavia, members of the Communist Youth and members of educational and cultural societies. But more than that, they have also organized groups of woman activists and a great number of symphatizers. Their financial situation was by no means good, but all the same they have contributed to the People's Help, supporting the liberation movement thereby as well. Although under permanent surveillance, they have not hesitated to give shelter to underground workers in their homes and to put their apartments at disposal for illegal gatherings.«⁸³ There are also several documents witnessing the active participation of members of the Jewish Community in Skopje in the Peoples' Liberation War and in the Partizan Liberation Detachments.⁸⁴

The Jewish Community in Štip (Shtip), although a very small, joined the Peoples' Liberation War immediately in

the wake of the uprising. Poor as it was, this community went out of its way to give help and support to the Peoples' Liberation Movement. In 1942 about 20 Jewish people from Štip (Shtip) were members of the Communist Party of Yugoslavia, and a few others can also be found in the ranks of the first partizan detachments.⁸⁵

Charged by various activities in support of the Peoples' Liberation Struggle, several Macedonian Jews were sentenced by the fascist authorities to capital punishment⁸⁶ or to imprisonment and hard labor, while a certain number was confined in various camps in Bulgaria. The fascist authorities in Bulgaria were very persistent in following the other fascist regimes in Europe as far as anti-Semite legislation and propaganda were concerned.⁸⁷ Just in 1942 50 anti-Jewish laws, orders and regulations were decreed and enacted.⁸⁸ These measures deprived the Jews of their right to carry out economic activities, made them subject to special taxes, deprived them of their property, limited their freedom of movement within cities, forbade them to enter restaurants and pubs, various offices and institutions, obligated them to put special marks on their houses and shops and made it mandatory for them to wear the Star of David tokens. All Jewish associations, institutions and organizations, as well as the Jewish communities themselves, were ordered to discontinue their activities.

The entire propaganda machinery in Macedonia was geared to spread anti-Jewish hatred, but with no result as far as the broad masses of people were concerned. The Bulgarian fascist occupiers did not succeed in their efforts to isolate the Jews from the rest of the people of Macedonia. On the contrary, the Jews, just as the members of all other nations living in Macedonia, could be found in all representative bodies, in the administration, in partizan detachments and military units during the entire period of the liberation struggle.⁸⁹

In 1943, when the fascist terrorization of the peoples of the occupied European countries grew in intensity, the Bulgarian authorities also introduced new intense measures and instituted special actions to counter every patriotic move. Partizan units were their special targets and whenever they could lay hands on a partizan fighter, death or imprison-

ment was the order of the day. Persecutions and mistreatment of the population by police and military units became an everyday affair. This terror and the severe winter in the first weeks of 1943, forced the partizans to find shelter in other parts of Macedonia and in Greece. In the cities, or the »rear lines« as they were called during the occupation, the activity on behalf of the Peoples' Liberation Movement had to be limited to underground practices.⁹⁰ Under these circumstances young Jewish people hardly had a chance to join partizan units, as the whole Jewish population was under permanent special police surveillance.⁹¹ The situation became even worse after the arrest of some illegal activists, as contacts with the villages were disrupted and apartments used for illegal work lost.⁹² These were difficult days for the Jews and the Bitola local leadership of the Peoples' Liberation Movement made its move by advising all able-bodied men and women capable of bearing arms to go into hiding wherever they could find shelter and to wait until contacts with the partizan detachments were reestablished. No action could be organized to arrest the deportation of masses of Macedonian Jews. Only a few families from Bitola and Skopje succeeded to escape to Albania which was then occupied by Italian fascists. Also, about 30 young boys and girls from Bitola escaped on the very eve of the mass deportation and traveled through Greece to a partizan detachment. Similarly, a few young Jews from Skopje made their way to another partizan detachment. Although they were prepared, organized and ready to join the partizans, several other groups of young Jews perished because they could not find shelter to wait in hiding until contact could be established with a partizan unit.

It was with top secrecy that Hitler's Nazis and the Bulgarian fascist government made preparations for the deportation of Jews from Bulgaria and the Yugoslav and Greek areas then under Bulgarian occupation. Correspondence between Eichmann's office and the German Legation in Sofia reveals that SS Captain T. Daneker was appointed counselor for Jewish questions and assistant to the political attaché in Sofia. He was given a free hand in negotiations with the Bulgarian Government on all aspects of the so-called Jewish question.⁹³ The role and activity of Daneker and Belev, the commissar for Jewish questions, is

evident from a report which was sent by Bekerle, the German Minister Plenipotentiary in Sofia, to the Head Security Office of the Reich, about the deportation of 4,221 Trakian Jews as well as 7,122 Jewish inmates of the Skopje concentration camp, by ship from the port of Loma via Vienna. That was, in fact, the first part of the 20,000 Jews scheduled for deportation.⁹⁴ As far as the areas under Bulgarian occupation are concerned, the Bulgarian Government »met all the obligations« in its contract with the Germans on deportation of Jews.

On March 11, 1943 more than 7,000 Macedonian Jews were taken to the Monopoly Building in Skopje to be deported to Treblinka, the ill famed death camp in Poland, where they all perished in gas chambers.⁹⁵ Shocked by this -the most tragic event of 1943, the local organizations of the Communist Party of Yugoslavia in Bitola and Štip (Shtip) printed leaflets to inform the people about this outrage. In the leaflet of the Bitola organization, one can read among other things: »Macedonian Jews in Concentration Camps... Anti-Semitism and persecution of Jews are part of every reactionary unpatriotic regime. But at the same time, they are bad omens of the rapid and unavoidable downfall of reactionary authority and state... Macedonians and Jews have lived together hundreds of years, house to house, shop to shop. Through the centuries invaders and oppressors came and went, one replaced the other, but the fate of the Macedonians and Jews remained the same, subjugation never passed them by... In the most difficult hours of Macedonian history the Jews always remained with them. Many warriors of the Ilinden uprising found shelter in Jewish homes, many Jews gave material help to the fighters, many Jews became active fighters for the freedom of Macedonia«. ⁹⁶ Similar leaflets were printed by other organizations as well.⁹⁷

The Jews who had lived in Macedonia for more than 2,000 years and who, together with the Macedonian nation and other nationalities, had contributed to the economic and cultural development of the area, simply disappeared in the whirlwind of World War II, leaving behind a deep and ineradicable mark in all walks of life. In the liberated country, in the Socialist Republic of Macedonia within the So-

cialist Federal Republic of Yugoslavia, not only the Macedonian nation but all other nationalities enjoy full national rights for the first time in their history. Unfortunately, the number of those Macedonian Jews who survived to enjoy the freedom and equality is small. Not a single Jew lives in Bitola today, only one lives in Štip (Shtip), while the Jewish community in Skopje has 85 members, with only 20 of them natives of Skopje or Bitola. In Skopje, the capital city of the Socialist Republic of Macedonia, there is an Evrejska zaednica na Makedonija, that is a Jewish Community of Macedonia, which is a member of the Federation of Jewish Communities in Yugoslavia. About 200 Macedonian Jews, who succeeded to escape the deportation, one way or another, live in other cities in Yugoslavia or in other countries today.

The few surviving Macedonian Jews, who are the only ones that can convey something about the rich cultural heritage of that old Jewish community from their personal experiences, consider it their duty and debt to the thousands of fallen compatriots to save at least a few pearls of that richness from oblivion. It is therefore that these proverbs and stories on Judeo-Spanish or Judeo-Espagnol, the traditional language of the Macedonian Jews, have been published.

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE JUDEO-SPANISH SPOKEN BY THE JEWS OF BITOLA AND SKOPJE*

When the Spanish and Portugal Jews came to settle on the Balkan peninsula, they brought the language and culture of their old country with them. In their new home, they continued to use their own language and printed books accordingly. This fact led to a rare phenomenon, namely, the local Jews, who had been living in that area, accepted the language of the newcomers as their own.

It was Don Jehuda Gedalia from Portugal who founded the first printing shop in Salonika in 1515. For the Jews on the Balkans, this was an event of great cultural importance. Salonika became the Sephardi cultural center of a broader area where, in addition to the religious publishing activity, scientific tractates and other secular writings were printed. The translation of Moses' Pentateuch was published 1547 in Constantinople, the translation of Bible 1553 in Ferrara,⁹⁹ and Moshe Almuzlino's book »Regimento de la vida« in 1564.⁹⁹ These and a number of other books published in the language of the Sephardi Jews were of particular importance to the spiritual rapprochement of the dispersed Jewish communities and the unification of the Judeo-Spanish spoken language. Later in the 19th and at the beginning of the 20th century, the writings of publicists in Judeo-Spanish were also of very great importance, as they spread the language of the Sephardi Jews and thus helped to keep it alive.

* Sephardi Jews used the Judeo-Spanish language in other Macedonian cities as well. However, the spoken language of the Jews on Stip (Shtip) and of other townships and localities could not be researched as sufficient source material is not available. In this work, some comparisons with other Judeo-Spanish variants are offered on the basis of published linguistic tractates.

The Macedonians always called the spoken language of the Jews the »Jewish« and never the »Spanish language«, while the Jews of Macedonia themselves never referred to their own language as »Ladino« or »Judeo-Espagnol« but simply said »favlur in džudezmu« (to speak Jewish).

In the everyday life, the Sephardi Jews spoke the dialect of that region of Spain or Portugal from which they came. However, the Castilian spoken language started to gain ground thanks to the great publishing activity in that dialect. At the same time, the differences gradually diminished as the contacts between the various Jewish communities became more and more frequent. In the spoken language of the Sephardi Jews of Bitola, certain features of the old way of pronunciation and the Portuguese and Aragon influence remained evident.

Having no contact with Spain, the Sephardi Jews had no way to follow the development of the Spanish language and, therefore, one can note that the Judeo-Spanish remained stagnant in this respect. The new environment, contacts with other nations and languages, the advancement of science and culture, all that together influenced the language of the Sephardi Jews. In their spoken language, Sephardim introduced new terms which were used at the place and time they happened to live. As for languages, the influence of Turkish and Hebrew was the greatest, that of Italian and French far less, while only a few words of Greek and Slavic origin can be traced.

A given number of words taken over from other languages were completely adopted and these words are considered to be an integral part of the Judeo-Spanish vocabulary. It should be stressed, however, that these adopted words were given the accent and other features of the Spanish language. The use of a certain number of foreign words was optional and depended on the person using the language and his knowledge of Judeo-Spanish. Many Sephardi Jews, particularly in recent times, have started to exclusively use the language of their adopted country.

The Jews of Macedonia spoke Judeo-Spanish five centuries. It is a sad fact that their language nearly completely disappeared with the mass annihilation of the Jewish population during World War II. The available written information on their language is very little indeed. In addition to M. Luria's extensive material on the language spoken in Bitola,¹⁰⁰ we have the work of S. M. Crews on the spoken language of the Balkan Jews.¹⁰¹

The Judeo-Spanish language spoken in Macedonia is considered to be well preserved and maintained. This is particularly the case with the language spoken by the Jews of Bitola, and it is worth noting that certain words of theirs can be traced only in the texts of the pre-classic Spanish literature. An example is the use of the old pronunciation and the starting consonant **f**: **fazer** (Bitola), **azer** (Salonika), or the use of the consonants **ž** (as **g** in **galatin**) and **š** (as **sh** in **shelter**) which do not exist any more in the contemporary Spanish language: **ožu** (Bitola), **ojo** (Spanish), **košu** (Bitola), **kojo** (Spanish).

In everyday life the local dialect of the Judeo-Spanish was spoken in Skopje and Bitola, but on public platforms, on the stage and in written communications, the spoken language of Salonika was used as a more sophisticated literary language.

At the end of the 19th century and during the first decades of the 20th century, the Sephardim of Bitola and Skopje were very much under the influence of the French language. In 1895 the *Allianca Israélite Universelle* founded its school in Bitola with French as the language of tuition. It remained open until 1916.¹⁰² French schools founded by other institutions were operating in Bitola and Skopje up to World War II, and quite a number of students of these schools were Jews. There was hardly any intellectual who did not know French. French papers and periodicals which were most popular with and read by Sephardim of Bitola and Skopje also influenced their spoken language in regard to both grammar and style.¹⁰³ In this way, the tuition, as well as the press brought great influence to bear upon the spoken language of the Sephardim.¹⁰⁴

In the folklore texts of this volume, particularly in the short stories, some words of French origin found their way into the Judeo-Spanish vocabulary. In this connection it should be noted that some of these words were introduced by those retelling the stories and that their own language was recorded.

A comparison of the folklore material gathered in Bitola with that received from Skopje revealed specific differences due to different developments in the usage of certain

vowels and consonants. It may be of interest to point out some of these differences and characteristic usages.

Vowels

1 — The Latin unaccented final vowel *a* shows no tendency to change in the Judeo-Spanish spoken language of Skopje. On the contrary, in Bitola the unaccented final *a* had changed into *e*, even in a great number of words of foreign origin:

**Kandilika di la plasa, iskurina di su kaza (Skopje).
Ken alme tyeni, alme kreyi (Bitola).**

2 — The accented final vowel *a* in words of foreign origin did not undergo any change in the spoken language of either Bitola or Skopje, as was the case with words of Hebrew origin; *agadá, aftahá, aftará, alilá, avdalá, bemá, berahá, biritmilá, geulá, hayá, iftirá, kapará, masá, mizuzá, neuvá, parnasá, perašá, sihurá, teilá, tešuvá, tivilá*, and others or with words of Turkish origin, *nalčá, belá, mašá*, or Greek origin, *maná*:

**A Džuhá no li manke sihurá (Bitola).
Ken tyeni arká, no li kayi la yaká (Skopje).**

3 — In some words in which the final consonant *d* is not pronounced and therefore an accented *a* is pronounced at the end, this *a* did not change either in Skopje or in Bitola, as for example: *alhá(d), amistá(d), bundá(d), buvidá(d), maldá(d), meatá(d), niğridá(d), nuvidá(d), piyadá(d), solidá(d), humanidá(d)*:

**Ren favle la vardá pyedri l'amistá (Bitola).
La muča amistá trayi inimistiđá (Skopje).**

4 — In some words which have a final vowel *e* in Spanish, the Judeo-Spanish spoken in Skopje used a final *a* instead, as for example: *dote, landre, lendre* (Spanish), and *dota, landra, lendra* (Skopje).

5 — In a few words of the Judeo-Spanish spoken in Bitola, the unaccented final *a* remaine unchanged: *fina, fista, kada, para*.

6 — The unaccented final **a** in words of foreign origin has changed into **e** in Bitola, while in Skopje it remained unchanged: **furče, pite, valute, vladike** (Bitola), and **furča, pita, valuta, vladika** (Skopje).

7 — In both Bitola and Skopje, the accented **e** in an **er** group remained unchanged. According to K. Baruh, there is a tendency in Bosnia to change the **er** into **ar**, as for example: **piarna, tiarna, paru, fuarsa**.¹⁰⁵ This change can be found in Bitola only in the word **vardá**.

Favlar vardá, pirder l'amistá (Bitola).
In kađa burla ay viđrá (Skopje).

8 — The unaccented final vowel **o** changed in Bitola mostly into **u**, which made it rather different from some other pronunciations.^{106,107,108} In Skopje there is some hesitancy in this respect, most probably under the influence of the Salonika spoken language which has retained the unaccented **o**. Those who used to imitate the spoken language of Salonika were mostly intellectuals. The folklore material gathered in Skopje confirms that the unaccented final **o** changed into **u**: **gređu, peru, piđasu, ufisyu** (Skopje).

Mirkó lođu kun seđa inbulviđu (Skopje).

9 — In Skopje, as well as in Bitola, the unaccented **o** appears in some words as **u**, for example: **kurtu**.

Kaveyu longu, miyoyu kurtu (Skopje and Bitola).

10. — The word **sordo** (Spanish) is pronounced in Bitola **surdu**, while in Skopje **sođru**. The words **surdu** and **kurtu** remained in Bitola from Portuguese inheritance.

Il mas sođru es ki no skuča (Skopje).

Diphthongs

11 — In some words the diphthong **ei** (ey-Judeo-Spanish) remained unchanged in Bitola, but changed in Skopje into **e**: **azeyti, peyni, pleytu, reyne** (Bitola), **azeti, peni, pletu, rena** (Skopje).

Mi nuera bien mi ĝiza, ĝway di l'azeti i la farina
(Skopje).

12 — In some words the diphthong **ei** changed into **e** both in Bitola and Skopje: **seš, trente** (Bitola), **seš, trenta** (Skopje).

13 — The diphthong **ei** changed into **ii** both in Bitola and Skopje but there is a difference, namely in Judeo-Spanish spoken in Bitola **y** is inserted between **ii**, as for example: **riir** (Skopje), **riyir** (Bitola).

14 — In the word **šišentus** (Bitola and Skopje) the diphthong **ei** changed into **i**.

15 — The diphthong **ie** (**ye** — Judeo-Spanish) is more or less retained both in Bitola and Skopje, for example: **avyertu, dyenti, invyernu, myerkulis, vyernis** (Bitola and Skopje).

16 — In some words the diphthong **ie** changed into **e** both in Bitola and Skopje, as for example: **apertu, ĝreĝu, sensye** (Bitola), **sensya** (Skopje).

17 — The diphthong **ie** changed into **i** in the word **rizin** (Bitola and Skopje).

18 — There are some examples where the vowel **e** changed into the diphthong **ie** (**ye** — Judeo-Spanish), as for example: **diyentru** (Bitola), **adyentru** (Skopje).

19 — The diphthong **ue** (**we** — Judeo-Spanish) is retained in the Judeo-Spanish spoken in both Bitola and Skopje, as for example: **kwentu, kwernu, kweru, kweyu, mwele** (Bitola), **mwela** (Skopje), **mwertu**. K. Baruh listed examples where the diphthong **ue** changed into **ua**: **fuarsa, kuarnu, muartu** (Bosnia).

20 — In certain cases the diphthong **ue** changed into **o**, for example: **longu, postu** (Bitola and Skopje). The word **puerro** (Spanish) is pronounced **poru** in Bitola, due most probably to the remaining Portuguese influence (**porro** — Portuguese), while in Skopje the word **prasa** is used.

21 — The diphthong **ue** changed into **u**, for example: **durmu**, **džuzgu**, **inbunore** (Bitola), **inbunora** (Skopje).

22 — The diphthong **ue** changed into **e**, for example: **preve** (Bitola), **preva** (Skopje).

Consonants

23 — The consonant **d** is always plosive in the Judeo-Spanish spoken in Bitola, for example: **adurmiser**, **inġurdar**, **kada**, **padri**, **yida** (Bitola). In the Judeo-Spanish spoken in Skopje whenever the consonant **d** appears between two vowels or between a vowel and the sound **r**, it is fricative, as for example: **aġurmiser**, **inġuġrar**, **kaġa**, **paġre**, **yida** (Skopje).

Ken si kaze kun munede, solu la muġer li kede
(Bitola).

Ken poku kapital tyeni, prestu lu piedri (Skopje).

24 — The consonant **d** also remained plosive in the spoken language of Skopje whenever it appears between two vowels in prefixed derivations, as for example: **adulsar** (Skopje).

25 — According to K. Baruh **d** is plosive in the spoken language of the Sephardim in Bosnia whenever it appears between vowels, or after the consonants **r**, **l**, **n**.¹⁰⁹ M. Sala also stated that in the spoken language of Sephardim in Bucharest, the consonant **d** is always plosive whenever it appears between two vowels.¹¹⁰

26 — The consonant **d** remained unpronounced both in Bitola and Skopje whenever it appears at the end of a word, for instance: **alhá(d)**, **bundá(d)**, **buvidá(d)**, **diriġidá(d)**, **kavó(d)**, **maldá(d)**, **meatá(d)**, **niġridá(d)**, **paré(d)**, **salú(d)**, **sivdá(d)**, **unestidá(d)**, **yidá(d)**. The word **verdad** (Spanish) is pronounced in Bitola **vardá**, in Skopje **veġrá** and **viġrá**.

27 — The Latin **f** was in use as the first letter in Spanish until the 15th century, but was mostly changed subsequently into aspirated **h**.¹¹¹ In the spoken language of Sephardim in Bitola and Skopje, **f** at the beginning of the word has

been maintained, as for example: **falde** (Bitola), **falda** (Skopje), **falaĝar**, **fambri**, **farine** (Bitola), **farina** (Skopje), **fartu**, **fastyar**, **fave** (Bitola), **fava** (Skopje), **favlar**, **fayar**, **fazer**, **fiĝadu** (Bitola), **fiĝaĉu** (Skopje), **fiĝu**, **filvanar**, **fiñir**, **firir**, **fista**, **fita**, **fyel**, **fueru**, **fižu**, **fondu**, **forke** (Bitola), **forka** (Skopje), **fože** (Bitola), **foža** (Skopje), **fumu**, **furmiĝe** (Bitola), **furmiĝa** (Skopje).

28 — The consonant **f** remained maintained in prefixed derivations, too, both in Bitola and Skopje, for example: **afartar**, **afinkar**, **disfazer**, **infilar**, **infurnar**.

29 — Before the diphthong **ue** the consonant **f** changed into **h** in Skopje, but remained unchanged in Bitola, for example: **afwera**, **fweĝu**, **fwenti**, **fwerse**, **fwey**, **sfweĝre**, **sfweku**, **sfweñu** (Bitola), **ahwera**, **hweĝu**, **hwenti**, **hwey**, **shweĝra**, **shweku**, **shweñu** (Skopje).

Va i vyeni il kantariku a la fwenti a la fin s'arompi
(Bitola).
Hwey pur lana, turnó triskilaĉu (Skopje).

30 — According to K. Baruh, the consonant **f** remained maintain in the spoken language of Sephardim in Bosnia as well, but it disappeared completely in the words **ermozu**, **avlar**, **asta** (only rarely **fista**). When the consonant **f** occurs before the diphthong **ue**, there is a certain hesitancy in usage; sometimes it is **f**, but sometimes **h**, for example: **fue** — **hue**, **fuarti** — **huarti**.¹¹² According to M. Sala **f** disappeared in words of the spoken language of Sephardim in Bucharest, for example: **ambri**, **azer**, **avlar**, **ermozu**, while in some words **f** remained, for example: **fieru**, **fiel**, **fista**.¹¹³

31 — The word **hermoso** (Spanish) has various pronunciations, in Bitola **firmozu**, **frmozu**, **irmozu**, **rmozu**, while in Skopje **ermozu**, **rmozu**.

Di la firmuzure no si unte i si komí (Bitola).

32 — The consonant **k** at the beginning of a word becomes palated when it occurs before **e** and **i** only in Judeo-Spanish spoken in Bitola, for example: **ken**, **keše**, **kezu**, **kidar**, **kimar**, **kíndzi**, **kírer**, **kítar**, **kíšade**, **kívrar**.

Ēen ĩeri muĉu, pyerdi i lu poku (Bitola).

Ken s' aharva kun sus manus, ki no yori (Skopje).

33 — Some time ago the usage of ĉen instead of ĩen was adopted in Bitola, but ĩen prevailed and remained. In Skopje only the ken form was in usage. According to J. Subak, the following forms are in usage in Bosnia: ĉero, ĉeris, ĉeri.¹⁴ According to M. Sala one finds in Bucharest sometimes the pronunciation: ĩen, ĩeri. In Priština (Prishtina) the ĉen form was used by Sephardim.

34 — The consonant g has two values in the Judeo-Spanish spoken in Bitola and Skopje: plosive velar — **lingwe, longu, ningunu, pinge (Bitola), pinga (Skopje), sigaretu, ulenge (Bitola), ulenga (Skopje),** and fricative guttural — **ĝaron, ĝayu, ĝere (Bitola), ĝera (Skopje), inĝurdar (Bitola), inĝuđrar (Skopje).**

35 — As for the consonants g and ĝ there is some variation in Bitola when it comes to pronunciation, particularly in the following words: **dugunuyar — duĝuniyar, gway — ĝway, ingwayar — inĝwayar, lingwe — linĝwe.**

Ariĝimi trės ĩi dos no ĩeru (Bitola).

Kwandu la vyeža si keru aliĝrar, s'akođra di kazar (Skopje).

36 — The consonant group rd is constant in the Bitola pronunciation, for example: **akurdar, inĝurdar, murder, pirder surdu, syerde, tardı, vardá.** In Skopje rd changes into đr, as for example: **akuđrar, inĝuđrar, muđrer, piđrer, sođru, syeđra, tađri, veđrá,** and the form viđra.

Kurdiriku es, ya si va asar (Bitola).

Bien ĝwađrađu mal boškađu (Skopje).

37 — The consonant c remained pronounced only in the Judeo-Spanish spoken in Bitola when it follows the consonant l, for example: **alcar, bolce, falcu, dulci, kalce, melce, pulcu,** but also in some foreign words: **pitulice, babanace, civilizar, civil,** as well as in some names: **Bencion, Cion.**

**Favle la boke, yeve la bolce (Bitola).
Ni para in bolsa ni dulsura in boka (Skopje).**

38 — The consonant **dz** remained preserved only in some words in Bitola: **dodzi, dudzeve, intidzar, katordzi, kindzi, mandziye, ondzi, podzu, tedzu, tredzi**. These words are pronounced differently in Skopje, for example: **dodži, dunzeya, intidžar, katorzi, kinzi, manziya, onzi, podžu, tedžu, tredži**. Words of foreign origin are pronounced in Bitola as follows: **dzabit, dzahú, dzingnu, dzuná, dzungrane, hadzir, mamdzer, pindzele, tridzis**, while in Skopje the pronunciation is: **zabit, zahú, zinganu, zuná, hazir, mamzer, pinzela**. The words **dzungrane** and **tridzis** are not in usage in Skopje.

**La kaze es podzu sin fondu (Bitola).
Al podžu ki bevis no skupas (Skopje).**

39 — Some adopted words of foreign origin (Hebrew, Turkish and others) underwent in the Judeo-Spanish spoken language certain changes with regard to both pronunciation and meaning. It should be noted that these words are given as they were pronounced in Bitola and Skopje and as they were understood in the new environment.

The above are some of the characteristic features of the Judeo-Spanish spoken in Bitola and Skopje.¹⁵

As in the mother tongue of the Sephardi Jews there was no written literature to serve as tradition, literary forms, created by the imagination of the people, were handed down only by words of mouth. Romances, proverbs, short stories, dirges and riddles were the most popular with the Sephardim and therefore the most widespread. We find all these in usage in everyday life and during all occasions of family and social events.

Today not only Jewish communities but also broader scientific and cultural circles, philologists, ethnologists, sociologists, psychologists, linguists and many other pro-

professionals are greatly interested in the Sephardi proverbs, which originated in Spain and have been preserved thanks to the tradition of generations, which have passed them on to posterity.

This collection of Sephardi proverbs recorded in Bitola and Skopje has all the characteristic features of other similar collections in various publications.¹¹⁶ When one reads these proverbs recorded in the dialects of Bitola and Skopje one cannot but notice the freshness and up-to-dateness of the experience, imagination and judgment which is preserved in them in a remarkably condensed form.

The wisdom and philosophy of the nation are expressed in these proverbs with the most economical use of words, sometimes only with a few words. The sentences are short and melodious and can therefore be easily memorized. Some of the proverbs have remained unchanged through generations. Others, which were continuously used in the language of everyday life, underwent changes, their wording becoming more elaborate in accordance with the requirements of new circumstances. Also, the meanings of some of the proverbs were adapted to meet contemporary demands, while other proverbs can be found in more than one variant. Although the proverbs were spontaneously used to convey thoughts at the spur of the moment, their language is purer and employs less barbarism than the everyday language of the Sephardim. They serve, therefore, as an excellent basis and primary source for scientific study of the Judeo-Spanish language.

In this volume, the thousand proverbs collected in Bitola and Skopje are divided into groups according to theme and listed alphabetically within each group. Such classification is by no means faultless, but it does help to focus attention on the main preoccupations of the people as conveyed in the proverbs. The various themes include: diligence, friendliness, unfriendliness, goodness, malice, sneer, irony, restraint, discreet manners, indiscreet manners, selfishness, exaggeration, experience, hope, desires, reputation, family, home, marriage, woman, beauty, strength, boastfulness, justice, injustice, laziness, hypocrisy, extravagance, frugality, miserliness, intrigues, stubbornness, conscientious-

ness, miracles, lies, patience, destiny, modesty, insincerity, trade, progress, protection, carefulness, richness, poverty, envy, wisdom and religion.

Inherent in the proverbs are moral principles and wisdom gained by experience, but they also clearly emphasize the importance of work, as human existence is based on work. In the proverbs one can find references to all categories of people according to their approach to work, young or old, men or women. All the consequences of idleness, of exploitation or taking advantage of other people's work, of poverty, greediness, extravagance, etc. are singled out most expressively. The lazy are exposed to ridicule, while the hardworking are set up as an example and given due praise. The proverbs are more often than not full of satire and sparkling with wit and humor, so much that they also served to amuse social gatherings. At all occasions the proverbs were frequently used in conversations between parents and children, husband and wife, friends and neighbours. Folktales and fables are also permeated with proverbs which have a pedagogic purpose.

Also printed in this volume are eighteen short stories, the only of the many previously recorded ones which survived the catastrophic earthquake in Skopje in 1963. Eighteen is not too many, however, their importance is not in number but in the fact that each of them represents a given category. The wide range of topics these stories cover, the mode of literary forms that characterizes them, the denouement they excite and the moral they teach will be much more evident in what will be further said.

The folktale was always present in the life of the Sephardim, particularly in the family, during vacations and holidays, and is therefore of importance as an additional literary form which expresses the creativeness of the nation. The stories, like the proverbs, are treasures of tradition handed down orally. The vital problems of the broader human society have found eloquent expression in them. They are full of optimism and trust in mankind and express all the assets and liabilities of everyday life. The stories also point out weak points in human relationships without causing resentment or provoking protest. The constructions of the stories, especially the many dialogues, intrigue and excite the in-

terest and curiosity of the listeners. Many of the stories are humorous, however, their impression on the listeners depends very much on how they are told. Many story tellers were, in fact, great artists who could turn a simple story into a literary work. They were mostly elderly people, who were retired and without household duties and therefore had enough time to transmit the wisdom of their forefathers to their grandchildren. The children themselves converted many of the stories into sketches while they played.¹¹⁷

A good many family and social problems are treated in the stories, for example: relations between husband and wife,¹¹⁸ brothers,¹¹⁹ neighbors, sisters, servants and masters, ruler and folk,¹²⁰ poor and rich. Many human weaknesses and virtues are treated in a variety of their manifestations, as for example: quick wit,¹²¹ wisdom,¹²² devotion, generosity, friendship, righteousness, work habits,¹²³ laziness, ungratefulness, dishonesty,¹²⁴ stupidity,¹²⁵ poverty and banditry.¹²⁴

Many of the stories are about a fictitious person called »Džuha« (Djooha), a good-natured honest man who takes every word at face value and as a result finds himself often in an unpleasant situation and exposed to ridicule.¹²⁷ In some stories he succeeds to outwit all those who wanted to deceive him and to have a good laugh at his expense. Due to his popularity »Džuha« was also incorporated into many of the proverbs.¹²⁸ Many details connected with the wise emperor Solomon (Shlomo Hameleh) were transformed into short stories to illustrate his ability and wisdom in settling complex situations about human relations.¹²⁹

There are also certain number of stories for children of pre-school age which, from a pedagogic viewpoint, give them the opportunity to get acquainted with as many words and notions as possible. These stories have a very rich vocabulary and therefore they are of considerable interest to linguists as well.¹³⁰

Animal stories and tales were also very popular with the Sephardi Jews, but there is no way to ascertain whether they are the product of Sephardi creativeness or whether they were borrowed, and if so to what extent. They were

never recorded and no attempt was made to establish the source of their origin. We know, however, that they were very popular, particularly among the youth. Short as they were, the animal stories, which consist mostly of dialogues, were quickly accepted by the young generation to be passed on to the next one. These stories are mostly moralistic and serve to play down negative traits and human relations. In the animal tales, the human being is always the most intelligent and eventually gets the upper hand.¹³¹ Righteousness, wisdom and honesty always triumph, while laziness, dishonesty, lying, robbery, etc. are exposed to ridicule and punished in the end.

Each animal has certain characteristic traits which repeatedly appear in the tales. The lion is the king of animals, but man always finds a way to outwit him.¹³² The wolf is stupid and is always taken by surprise,¹³³ the fox cunning¹³⁴ but nevertheless subject to deception,¹³⁵ the bear ungrateful and quick to use musclepower to solve his problems if deceit is of no avail.¹³⁶ Birds are cautious and ready to help, but they often fall prey to stronger animals, etc.

The Sephardi stories are rich in typical elements of Eastern cultures but also in characteristics of the environment where the Sephardim happened to live. These two traits contribute to the fact that the stories are generally liked by the people and therefore have been preserved centuries long. This volume will clearly indicate the level of development that the language of the Sephardi Jews reached and hence the great importance of this edition. Many stories which were never recorded and studied have been lost forever as the source of inspiration was destroyed with the nearly complete destruction of the Jewish communities.¹³⁷

It is our hope that this volume of proverbs and stories, a treasure of oral tradition, will enable the present day reader to get acquainted with at least a part of the folklore of the Sephardim in Macedonia. The proverbs and the short stories were recorded after the great catastrophe of European Jewry by the few surviving members of the former Jewish communities of Bitola and Skopje who had nothing to rely upon but their memory.

The collecting of proverbs and stories in Skopje and Bitola and their preparation for publication had, in addition to the desire to see them recorded, another aim and a direct one at that. Namely, it was to be a habilitation thesis on the theme: »Les Perles Judeo-Espagnols de Bitola and Skopje«. The professional mentor was Israel Revah, Professor, Ecole des Haut Etudes in Paris, to whom I am especially grateful. I also express my gratitude to Professor Rudolf Maixner, Head of the Roman Philology Department in Skopje, for his frequent and helpful advice.

The folklore material was generously offered to me by the surviving Sephardim of Bitola and Skopje, but I would especially like to mention the help of:

Avram Sadikario, a physician born 1919 in Bitola, in the family of Vlda and Josef, natives of Bitola;

Josip Ston, a musician, born 1914 in Skopje, in the family of Estera and Isak, natives of Skopje;

Bela Jakar, born 1916 in Skopje, in the family of Oru and Isak, natives of Skopje.

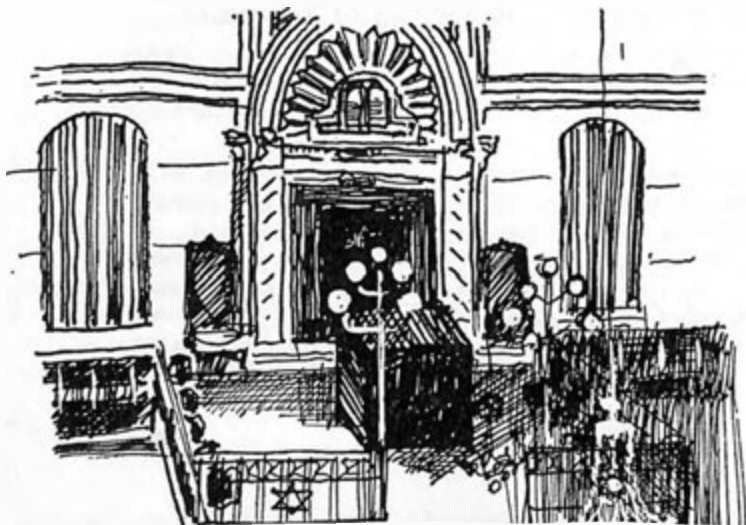
The Jewish Historical Museum should be commended for sponsoring the publication of the collection of proverbs and stories which will thus be preserved and serve as a source for study of the Sephardi culture from the viewpoint of philology, folklore-ethnography and socioeconomics. This collection is, first of all, a contribution to the rich folklore treasure of the nations and nationalities of Yugoslavia.

2. K.

Explanation of the Letter Symbols used in the Transcription of Judeo-Spanish Proverbs and Stories

- c** — as tz in tzar in all positions and before all vowels as well
- ĉ** — as cz in Czechoslovakia or ch in cheap
- δ** — fricative-dental d as in article the (greek delta)
- dz** — as in Italian mezzo
- dž** — as j in job
- ĝ** — g as in game, but fricativ-guttural
- ĥ** — ch as in cheese but softer as the Turkish K
- ñ** — diphthong of ny as n in news
- s** — as s in son in all positions including between two vowels
- š** — as sh in shop
- y** — as y in youth or young
- we** — as the Spanish ue
- wa** — as the Spanish ua
- ž** — as g in gelatin (or French Genève)

Unutrašnjost sinagoge u Skoplju
Interior of the Skopje synagogue

Biographical Data

Zamila Kolonomos

Zamila (Isak) Kolonomos, born 1922 in Bitola. Joined the organized antifascist resistance movement of Macedonia as back as 1941. As from 1943 on various political duties in partizan detachments and army units of the Peoples' Liberation Struggle. At the end of the war assistant commissar of the 42nd division. After the war political functionary in various socio-political organizations (Federation of Veterans of the Peoples' Liberation War, Federation of Women's Organizations of Macedonia, Children's Care and Education Council). Member of Parliament during several sessions. Presently member of the Republican Council of Macedonia.

Studied Roman philology at the Skopje University. In 1961 elected assistant professor of the Faculty of Philology of the same University. Published a number of works in the field of Judeo-Espagnol: »Les Parless judéo-espagnol de Bitola (Monastir) et Skopje (Uskub)«, »Observations sur les différences entre les parles judéo-espagnols de Bitola et de Skopje«, »Quelques observations sur les éléments français dans les parles judéo-espagnols de Bitola et Skopje«. Engaged in research relating to participation of youth in the Peoples' Liberation War in Macedonia. Editor of the series on the participation of youth in the 1941-44 war »Cvetovi vo plamen« (Flowers of Flame) and of a collection of Sephardi proverbs in Bosnia and Herzegovina. Reviewer of the edition »Women in Peoples' Liberation Struggle of Macedonia«. Holder of the distinguished 1941 Partizan Star and of several high decorations and awards.

Avram Sadikario

Avram Sadikario, born 1919 in Bitola. Graduated at the Faculty of Medicine in 1945 and is now a full professor of pediatrics and head of the Pediatric Clinic of the Skopje University. Published over 200 scientific contributions in various Yugoslav and foreign professional periodicals. Member of several international professional associations (of pediatricians, hematologists, cancer researchers). Editor in chief of the Faculty's organ »Studies« and member of the board of editors of a number of professional periodicals.

In addition to his professional activity as pediatrician he is also a poet. Published over 1,200 poems in four collections: »Ni krik ni samina« (Neither Cry Nor Loneliness), »Oči i korenja« (Eyes and Roots), »Zapaleno leto« (Summer in Flame) and »Pogledi i svona« (Views and Bells). Joined the Peoples' Liberation War as back as 1941. Holder of several decorations and awards. Major in reserve of the Yugoslav Peoples' Army.

Nadgrobní kamen sa jevrejskog groblja u Bitolju
Tombstone in the Bitola cemetery

Notes

- ¹ Reference is made to the territory of the Socialist Republic of Macedonia.
- ² K. Baruh, *Izabrana djela*, publ. »Svjetlost«, Sarajevo, 1972, p. 292; M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottomane depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris, 1897, p. 20.
- ³ J. Petrović, *Izkopavanje u Stobima 1931*, in *Starinar* VIII, 1932, pp. 22 and 23.
- ⁴ K. Baruh, as above, p. 293; M. Franco, as above, pp. 21, 23, 29, and 31.
- ⁵ K. Baruh, *El judéo-español de Bosnia*, *Revista de Filología Española* XVII (1930), Madrid, pp. 113—154. The Serbo-Croatian translation of this study has been published under the title »Jevrejsko-španjolski jezik u Bosni« in the periodical of Radio-Sarajevo, *Treći program*, No 15, year V, Sarajevo 1976, pp. 281—312.
- ⁶ M. Franco, as above, pp. 35, 37 and 55.
- ⁷ Еврејски извори за општествено-икономическото развитие на балканските земји през XVI век, Vol. I, Sofia 1958, Doc. No 207, p. 507.
- ⁸ Ditto, Vol. I, Doc. No 37, p. 101.
- ⁹ М. Соноловски, Штип и штипско во тенот на 16. век, *Историја, списание на историските друштва на СРМ*, Year X, No 2, Skopje 1974, pp. 124 and 128.
- ¹⁰ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine 17. stoljeća*, Sarajevo 1937, pp. 140, 141, 197, 199, and 239.
- ¹¹ J. Tadić, *Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*, *Jevrejski Almanah 1959—1960*, Belgrade, p. 31.
- ¹² V. Vinaver, *O Jevrejima u Dubrovniku u 18. veku*, *Jevrejski Almanah 1959—1960*, Belgrade, p. 74.
- ¹³ Еврејски извори. . . Vol. I. Doc. No 113, p. 267.
- ¹⁴ Ditto, Vol. II (1960), Doc. No 106, p. 285.
- ¹⁵ Ditto Vol. II, Doc. No 121, p. 326.
- ¹⁶ Ditto, Vol. I, Doc. No 25, p. 74.
- ¹⁷ Ditto, Vol. II, pp. 11—15.
- ¹⁸ Ditto, Vol. II, p. 10.
- ¹⁹ Ditto, Vol. I, p. 291; Books I (1558), II (1573) and III (1597) were published in Constantinople; Book IV was published in Venice in 1606, together with the complete second edition, while a new complete edition was published in Amsterdam in 1726.
- ²⁰ Ditto, Vol. I, Doc. No 161, p. 386.
- ²¹ Ditto, Vol. II, pp. 6—9.
- ²² Ditto, Vol. I, Doc. No 35, p. 87.
- ²³ Ditto, Vol. II, Doc. No 43, p. 302.
- ²⁴ Ditto, Vol. II, Doc. No 29, p. 83.
- ²⁵ Ditto, Vol. I, Doc. No 66, p. 166.
- ²⁶ Ditto, Vol. I, Doc. No 167, p. 399.
- ²⁷ Ditto, Vol. II, Doc. No 90, p. 235.
- ²⁸ Ditto, Vol. II, Doc. No 104, p. 280.
- ²⁹ Ditto, Vol. I, Doc. No 81, p. 201, and Doc. No 170, p. 405.
- ³⁰ Ditto, Vol. I, Doc. No 18, p. 58.
- ³¹ Ditto, Vol. II, Doc. No 137, p. 359.
- ³² Ditto, Vol. II, Doc. No 76, p. 194.
- ³³ Ditto, Vol. I, Doc. No 117, p. 281.

- ³⁴ Ditto, Vol. I, Doc. No 29, p. 83.
- ³⁵ Ditto, Vol. I, Doc. No 75, p. 187.
- ³⁶ Ditto, Vol. I, Doc. No 203, p. 499.
- ³⁷ Ditto, Vol. II, Doc. No 75, p. 192.
- ³⁸ Ditto, Vol. II, Doc. No 180, p. 473.
- ³⁹ Ditto, Vol. II, Doc. No 59, p. 152.
- ⁴⁰ Ditto, Vol. II, Doc. No 118, p. 319.
- ⁴¹ Ditto, Vol. II, Doc. No 116, p. 313.
- ⁴² Ditto, Vol. II, Doc. No 117, p. 317, and Doc. No 164, p. 427.
- ⁴³ Турски документи за македонска историја, Book I—V, Институт за национална историја (INI), Скопје 1951—1958; Book I, Doc. No 58, p. 45; Doc. No 122, p. 74; List from the year 1802, p. 115, List from the year 1803, p. 128; Book II, Doc. No 87, p. 93; Book III, Doc. No 19, p. 48; Book V, Doc. No. 184, p. 17 and 18, with the List from the year 1827, on taxes to be collected from tradesmen and craftsmen in Bitola in which List 127 Jewish shops and 5 money-changers are mentioned.
- ⁴⁴ Ditto, Book I, Doc. No 58, p. 80, List on the page 129 and List on the page 130; Book II, Doc. No 110, p. 17, and Doc. No 64, p. 71; Book III, Doc. No 24, p. 12—13, and Doc. No 56, p. 18; Book IV, Doc. No 67, p. 81, and Book V, Doc. No 85, p. 34.
- ⁴⁵ Ditto, Book I, Doc. No 20, od p. 17, speaks of collecting money for the purchase of 250 horses the District of Bitola had to deliver to the military supply unit for the war against France in Egypt.
- ⁴⁶ Ditto, Book II, Doc. No 133, p. 50; Book III, Doc. No 60, p. 38; Book IV, Doc. No 67, p. 81, Doc. No 50, p. 108, and Doc. No 113, p. 114.
- ⁴⁷ Ditto, Book II, Doc. No 117, pp. 42—45.
- ⁴⁸ Ditto, Book V, Doc. No 159, p. 44; in this document dated October 11, 1822, it is stated, among other things, that the Jewish synagogue, too, has to contribute 6.000 paras yearly for the «new mosque» and this note stands next to the names of two Jewish tailors from Bitola.
- ⁴⁹ Ditto, Book II, Doc. No 92, p. 32.
- ⁵⁰ Ditto, Book II, Doc. No. 68, p. 72.
- ⁵¹ Ditto, Book II, Doc. No 59, p. 90.
- ⁵² Ditto, Book I, Doc. No 220, p. 102.
- ⁵³ Ditto, Book IV, Doc. No 7, p. 39.
- ⁵⁴ Ditto, Book V, Doc. No 53, p. 63.
- ⁵⁵ Ditto, Book V, Doc. No 87, p. 93.
- ⁵⁶ Ditto, Book V, Doc. No 30, p. 86.
- ⁵⁷ Историја на македонскиот народ, INI, Скопје, 1969 Book II, p. 51.
- ⁵⁸ S. Gopčević, *Stara Srbija i Makedonija*, Beograd, 1890, Chart: Population census of old Serbia and Macedonia. It is interesting that separate statistical data are given on Serbs, Tzinzars, Bulgarians and Jews of Muslim religion. These Jews were members of the sect Dönme, descendants of the followers of «Messiah» Shabetal Cvi (1626 — 1676) who, as Shabetal Cvi did, joined the Muslim religion. It is stated that 5000 Muslim Jews were in Salonika, while in all other places they are listed as Jewish (followers of the religion of Moses).
- ⁵⁹ L. Kamhi, *K statistici Jevrejstva Kraljevine SHS*, Jevrejski Almanah 1929—1930, p. 221.
- ⁶⁰ М. Пандевски, Национално прашање во македонско ослободително движење 1893—1903, Култура, Скопје 1974, pp. 230—237.
- ⁶¹ А. Асса, Македонија и еврејскиот народ, Jerusalem 1972, pp. 70 and 75.
- ⁶² Историја на македонскиот народ I, INI, Скопје 1960, pp. 378—379.
- ⁶³ М. Апостолски, Студии и статии, Наша книга, Скопје 1973, Book I, p. 240.
- ⁶⁴ Н. Сидовски и Благоев, Економска положба на Сипје спроти војната 1941. и првите месеци на војната, Сипје во НОВ 1941, Скопје 1973, p. 63.
- ⁶⁵ The shareholders were Isak Aroesti, Edžisto Aroesti, Solomon Aroesti, Isak Ergas and Josif Amoadaj who was also the director of the company.
- ⁶⁶ Н. Сидовски, Текстилна индустрија во НР Македонија померу две светски војни, Гласник на Институт за национална историја II, No 1, Скопје 1958, p. 67.
- ⁶⁷ L. Kamhi, as above, p. 221.
- ⁶⁸ A. Romano, *Nekoliko podataka o bitoljskim Jevrejima*, Zidov, February 9, 1940, Zagreb, p. 5.

- ⁶⁹ Physician Josif Baruh came from Sarajevo, physician Moša Djerasi from Belgrade, while dermatologist Meser was an emigrée who came from Austria.
- ⁷⁰ M. Beraha, born in Piroč.
- ⁷¹ Dr. Eldad de Medonsa, a native of Salonika.
- ⁷² Ing. Singer, a native of Vojvodina, an autonomous region of Yugoslavia.
- ⁷³ И. Сион, Учество на Евреите од Штип во НОБ, manuscript in the INI, sl. IV 707, Скопје 1976.
- ⁷⁴ L. Kamhi, as above, p. 223.
- ⁷⁵ Ditto, p. 222.
- ⁷⁶ *Almanah Kraljevine SHS 1927—1928*, Zagreb, pp. 388, 392 and 473.
- ⁷⁷ А. Матковски, Трагедијата на Евреите од Манедонија, Култура, Скопје 1962, p. 21.
- ⁷⁸ А. Леб, *Omladine se priprema za NOB u vatri proganjanja i akcija 1937—1941*, MANU, ASNOM, Скопје 1974.
- ⁷⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda*, Vojnoistorijski Institut, Vol. VII, Book 1, Beograd, 1952, pp. 229—233.
- ⁸⁰ Извори за ослободителна војна и револуција во Манедонија 1941—1945, Vol. J, Book 1, Dok. No 13, p. 70, INI, Скопје 1968.
- ⁸¹ И. Ноломос, Битолската еврејска заедница и нејзиното учество во НОБ 1941—1942, Symposium „Битола во НОБ 1941—1942“, Битола 1976.
- ⁸² М. Инадевски, Хронологија на Скопје, Работничко и народноослободително движење 1939—1945, Историски архив Скопје, 1974, pp. 52, 58, 59, 72 and 73.
- ⁸³ С. Фидановска, Улога на КПЈ во Скопје во развивање на НОБ и револуцијата 1942, Скопје во НОБ 1942, Скопје 1975, p. 25.
- ⁸⁴ К. Сејфула, Учество на народностите и етничките групи во Скопје во НОБ 1941—1942, Скопје во НОБ 1942, pp. 148 and 149; Г. Икономов, Снабдување со лекови и санитарски материјали 1941. година, Скопје во НОБ 1941—1942, p. 290; Б. Митревски, Мерни на окупаторот за денационализација и разбивање на народноослободително движење во Скопско, Скопје во НОБ 1941—1942 п. 282.
- ⁸⁵ И. Сион, as above.
- ⁸⁶ Isak Sarfati from Bitola and Branko Frichand from Скопје.
- ⁸⁷ Цјелокупна Бугарија, from No 1 (May 24, 1941) till No 571 (May 1943), Sofia.
- ⁸⁸ Државен Весник, Sofia 1941—1942.
- ⁸⁹ М. Апостолски, Извори на НОБ и револуцијата во Манедонија 1941—1945, Vol. II, p. 81, INI, Скопје 1958.
- ⁹⁰ Извори на НОБ и револуцијата во Манедонија 1941—1945, Vol. I, Book 2, Doc. No 28, pp. 109—110.
- ⁹¹ Ditto, Doc. No 25 pp. 105—118.
- ⁹² Ditto, Vol. I, Book 5, Doc. No 31, pp. 377—378.
- ⁹³ Jewish Historical Museum, Doc. No 2469.
- ⁹⁴ Ditto, Doc. No 2814.
- ⁹⁵ There is a great number of documents on these events in the archives of Скопје, Bitola, Stip, Jewish Historical Museum in Belgrade and in the archives of other countries.
- ⁹⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Vojnoistorijski Institut, Vol. VII, Book 1, pp. 229—233.
- ⁹⁷ Статии и весници од периодот на НОБ 1941—1945, Македонски архив, Скопје, Vol. II, Book 1, Doc. No 157, pp. 348—352.
- ⁹⁸ M. Kayserling, *Biblioteca Esagnola-Portugeza Judaica*, Strasbourg, Charles Trübner, 1890, p. XI.
- ⁹⁹ K. Baruh, *Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo 1972, pp. 256 and 273.
- ¹⁰⁰ K. Lurina, *A Study of the Monastir Dialect of Judeo-Spanish Based on Oral Material Collected in Monastir, Yugoslavia*, Revue Hispanique, IX (1930).
- ¹⁰¹ C. M. Crews, *Recherches sur la Judéo-espagnol dans les pays balkaniques*, Paris, 1935.
- ¹⁰² M. Franco, as above, p. 269.
- ¹⁰³ M. L. Wagner, *Caracteres generales del judeo-español de Oriente*, Madrid, 1930, p. 43.
- ¹⁰⁴ И. Ноломос, За француските елементи во еврејско-шпанските говори од Битола и Скопје, Зборник на Филозофски факултет 15, Скопје 1963, p. 387.
- ¹⁰⁵ M. L. Wagner, *Algunas observaciones generales sobre el judeo-español de Oriente*, Revista de Filología Española X, Madrid, 1923, p. 244.

- 104 M. Luria, as above, p. 424.
- 107 C. M. Crews, as above, p. 42.
- 108 K. Baruh, *El judeo-español de Bosnia*, Revista de Filología Española, XVII, Madrid, 1930, p. 126.
- 106 Ditto, p. 138.
- 110 M. Sala, *Algunas observaciones lingüísticas sobre los refranes judeo-españoles*, de Bucaresto, Recueil d'études romanes, Bucharest, 1959, p. 231.
- 111 V. Vinja, *Gramatika španjolskog jezika*, Školaka knjiga, Zagreb, 1963, p. 14.
- 112 K. Baruh, as above, p. 132.
- 113 M. Sala, as above, p. 230.
- 114 J. Subak, *Zum Judenspanischen*, Zeitschrift für Romanische Philologie, XXX, 1906, pp. 126—185.
- 115 Z. Kolonomos, *Observations sur les différences entre les parlars judéo-espagnols de Bitola et Skopje*, Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románica, Madrid, 1965, p. 2145.
- 116 *Poslovice i izreke asfardskih Jevreja Bosna i Hercegovine*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beigrade, 1976, p. 6.
- 117 Although the plays and games of Sephardi children were much influenced by the environment in which they grew up, they had, for all the same, some specific features which were never recorded, as for instance the plays and games during the holidays Las Fructas, Purlm and Chanukah.
- 118 In the stories it is the woman more often the one who is bad, spendthrift, immodest, careless, unfaithful or lazy. In this collection the stories Nos 6, 8, 11, and 12.
- 119 Story № 13.
- 120 Stories № 2, 7 and 9.
- 121 Story № 7.
- 122 Story № 9.
- 123 Story № 3.
- 124 Story № 18.
- 125 Story № 11.
- 126 Story № 1.
- 127 Ditto.
- 128 A Đuha no li manke silhurá (Bitola), Pur ačakis Đuħa no si kaza (Skopje)
- 129 Story № 11.
- 130 Story № 10.
- 131 Story № 14.
- 132 Ditto.
- 133 Story № 16.
- 134 Ditto.
- 135 Story № 17.
- 136 Story № 18.
- 127 K. Baruh, as above, p. 263; S. M. Crews has recorded a certain number of stories in her book referred to above (Note № 101).

Bibliography

Almanah Kraljevine SHS, Zagreb, 1928.

М. Апостолски, Студии и статии, Наша книга, Скопје 1974.

А. Асса, Манедония и еврејскиот народ, Jerusalem, 1972.

К. Барух, *El judeo-español de Bosnia*, Revista de Filología Española XVII (1930) p. 113—154.

К. Барух, *Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.

Е. Bourciez, *Eléments de linguistique romane*, Paris, 1956.

Ј. Cantera, *Los Sefardies*, Temas españolas, No 252 (1958), Madrid.

Ј. Cantera, *Hebraísmos en las lenguas románicas*, Sefarad XVIII (1958).

Цјелокупна Бугарија, from No 1 (May 24 1941) till No 571 (May 1943), Sofia.

С. Cherezli, *Nouveau petit dictionnaire judéo-espagnol-français*, Jerusalem, 1899.

С. М. Crews, *Recherches sur le judéo-espagnol dans les pays balkaniques*, Paris, 1935.

А. Danon, *Proverbes judéo-espagnols de Turquie*, Zeitschrift für Romanische Philologie XXXVII (1900), p. 72—96.

Държавен Весник, Sofia, 1941—1942.

Enciclopedia Judaica Castellana, Mexico, 1950.

Еврејски извори за општествено-икономическото развитие на Балканските земји през XVI век, Vol. I (1958) and Vol. II for the 17th century (1960), Бугарската Академија на науките, Sofia.

Ј. Eventov, *Istorija Jevreja Jugoslavije od davnina do kraja 19. veka*, Tel Aviv, 1971.

С. Фидановска, Улога на КПЈ во Скопје во развивање на НОВ и револуцијата 1942. г, Скопје во НОВ 1942, Скопје, 1975.

Folche-Delbocs, *Proverbes judéo-espagnols*, Revue Hispanique II (1895).

М. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottomane*, Paris, 1897.

А. Galante, *Le Juif dans le proverbe, le conte et la chanson orientaux*, Constantinople, 1935.

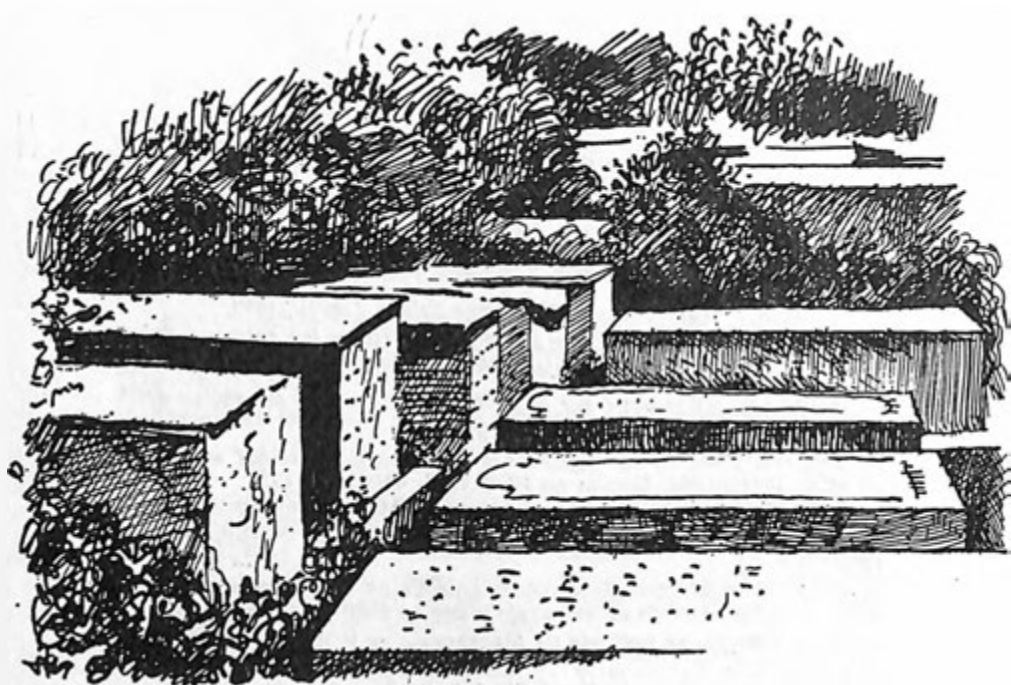
А. Galante, *Proverbes judéo-espagnols*, Revue Hispanique IX (1902), p. 440—454.

А. Galante, *Hommes et choses juifs-portugals en Orient*, Constantinople, 1927.

Г. Икономов, Снабдување со ленови и санитарски материјали 1941. година, Скопје во НОВ 1941—1942, Скопје 1975.

- М. Инадевски, Хронологија на Скопје, Работничко и народноослободително движење 1939—1943, Историски архив Скопје, 1974.
- Историја на македонскиот народ, Институт за национална историја, Скопје, 1969.
- Istoriја naroda Jugoslavije*, Belgrade, 1960.
- Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија, Култура, INI, Скопје, 1968.
- S. Kalderon, *Istoriја jevrejskog naroda*, Belgrade 1933.
- L. Kamhi, *K statistici Jevrejstva Kraljevine SHS*, Jevrejski Almanah 1929—1930, Vršac, 1929.
- M. Kayserling, *Biblioteca Española-Portuguesa-Judaica*, Strasbourg, 1890.
- M. Kayserling, *Quelques proverbes judéo-espagnols*, Revue Hispanique IV (1897), p. 82.
- Ž. Kolonomos, *Observations sur les différences entre les parlars judéo-espagnols de Bitola et Skopje*, Actas del Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románica, Madrid, 1965.
- Ž. Kolonomos, *Quelques observations sur les éléments français dans les parlars judéo-espagnols de Bitola et Skopje*, Зборник на Филозофски факултет Скопје, Vol. 15, 1963.
- Ж. Колономос, Битолската еврејска заедница и нејзиното учество во НОВ 1941—1942, Symposium Битола во НОВ 1941—1942, held in Bitola in 1976, manuscript in press.
- Lj. Kosier, *Jevreji u Jugoslaviji i u Bugarskoj*, Belgrade, 1930.
- A. Lebl, *Omladina se priprema za NOB u vatri proganjanja i akcija 1937—1941*, MANU, ASNOM, Скопје, 1974.
- Leven, *Allience Israélite Universelle 1860—1910*, Paris.
- I. Loeb, *La situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie*,
- M. Luria, *A Study of the Monastir Dialect of Judeo-Spanish Based on Oral Material Collected in Monastir — Yugoslavia*, Revue Hispanique LXXIX (1930).
- A. Матновски, Трагедијата на Евреите во Македонија, Гласник на Институт за национална историја I, Скопје, 1958.
- P. Menendez, *Manuel de grámatica histórica española*, Madrid, 1952.
- P. Menendez, *Orígenes del español*, Madrid, 1929.
- Б. Митревски, Мерки на окупаторот за денационализација и разбирање на народноослободилачко движење во Скопско, Скопје во НОВ 1941—1942, Скопје, 1975.
- J. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, Salonika, 1935.
- М. Пандевски, Национално прашање во македонското ослободително движење 1893—1903, Култура, Скопје, 1974.
- П. Пенушлиски, Битови приказни и анегдоти, Македонска книга, Скопје, 1973.
- J. Petrović, *Iskopavanje u Stobima 1931*, Starinar, Book VIII, 1932.
- Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Belgrade, 1976.
- A. Pulido, *Los Israelitas españoles y el idioma castellano*, Madrid, 1904.
- A. Pulido, *Españoles sin Patria y la raza sefardi*, Madrid, 1905.

- I. Revah, *Notes en marge du livre de Mrs. Crews*, Bulletin Hispanique XL No 15, (1938), p. 78—95.
- I. Revah, *C. r. de Crews, Recherches sur le judéo-espagnol dans les pays balkaniques*, Le Judaïsme Sephardi VII, No. 58, Paris, 1938, p. 27.
- A. Romano, *Nekoliko podataka o bitoljskim Jevrejima*, Židov, February 9, 1940, Zagreb, p. p.
- C. Rothmuller, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, Zagreb, 1932.
- M. Sala, *Algunas observaciones linguisticas sobre los refranes judeo-españoles de Bucarest*, Recueil d'études romanes, Bucharest, 1959.
- J. Saroihandy, *Remarques sur la phonétique du c et z en ancien espagnol*, Bulletin Hispanique V (1902), p. 198.
- K. Сејфула, Учество на народностите и етничките групи во Скопје во НОВ 1941—1942, Скопје во НОВ 1942, Скопје, 1975.
- K. Сидовски, Текстилна индустрија во НР Македонија помеѓу двете светски војни, Гласник на Институт за национална историја II, Скопје, 1958.
- K. Сидовски и Благоев, Економска положба на Скопје спроти војната 1941. и првите месеци на војната, Скопје во НОВ 1941, Скопје, 1973.
- И. Сион, Учество на Евреите од Македонија во НОВ, INI, Скопје, 1976, in manuscript.
- P. Skok, *Osnovi romanske lingvistike* I, II, III, Zagreb, 1940.
- M. Соколовски, Штип и штипско во текот на 16. век, Историја, списание на историските друштва на СРМ, X No 2, Скопје, 1974.
- Statistički kalendar Jugoslavije*, god. XV, Belgrade, 1976.
- J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XII stoljeća*, Sarajevo, 1937.
- J. Tadić, *Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*, Jevrejski Almanah 1959—1960, Belgrade, pp. 29—53.
- Турски документи за македонска историја I 1800—1803 (1951), II 1803—1808 (1953), III 1809—1817 (1955), IV 1818—1827 (1957), V 1827—1839 (1958), INI, Скопје.
- Турски извори на ајдуството и араmistвото во Македонија 1620—1650 (1961), 1650—1751 (1961), 1700—1725 (1973), INI, Скопје.
- V. Vinaver, *O Jevrejima u Dubrovniku u XVIII veku*, Jevrejski Almanah 1959—1960, Belgrade, pp. 65—78.
- V. Vinja, *Gramatika španjolskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1963.
- M. L. Wagner, *Caracteres generales del judeo-español de Oriente*, Revista de Filología Española XII (1930), Madrid.
- M. L. Wagner, *Beiträge zur Kenntnis des Juden-spanischen von Konstantinopel*, Vienna, 1914.
- A. Yahuda, *Algunas observaciones generales sobre el judeo-español de Oriente*, Revista de Filología Española X (1923), pp. 225—244.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Vojnoistorijski Institut, Vol. VII, Belgrade, 1952.

Jevrejsko groblje u Bitolju
Jewish cemetery in Bitola

RIFRANIS DI BITOLA

AŽILIDÁ(D)

- 1 Il maridu bwenu, syempri vyeni yenu.
- 2 Il tyempu pirdidu i lus santus lu yoren.
- 3 Ren ande, il Dyó li mande.
- 4 Ren lazdre, alkanse.
- 5 Ren s'ayude i il Dyó l'ayude.
- 6 Lukwe fazis kun tu manu, no ti lu fazi ni tu (i)rmanu.
- 7 Ni un lavoru no ti dizonre si no, t'apruveče i ti onre.

AMIGUS, INIMIGUS, AMISTÁ(D), INIMISTIDÁ(D)

- 8 Amiğus komu il peru i il ġatu.
- 9 Bukadu kumidu no tyeni amiğú.
- 10 Bwen vizindadu mas ki (i)rmandadu.
- 11 D'un ġwevu il kal interu.
- 12 Favlar la vardá, pirder l'amistá.
- 13 Rén byen si ġerin, in poku luğar kavin.
- 14 Ren las floris ġerin, lus punčonis no li myedín.
- 15 Ren ti fazi yurar ti ġeri byen.
- 16 Londži i di su savór i di su dulór.
- 17 Lukwe kayi di mi manu, ki si vaye ondi mi (i)rmanu.
- 18 Mas vali bwen vizinu, ki paryenti i primu.
- 19 Ni il rey sin dženti no vali.
- 20 Ni tu myel, ni tu fyl.
- 21 Ondi ay il kirer, no ay il puder.
- 22 Ondi ay ġirer ay i murder.
- 23 Ožu ki no veye, kurasón ki no diğwelğe.

- 24 Peru kun peru no si mordín.
25 Serke di lus ožus, serke d'il kurasón, londži di lus
ožus, londži d'il kurasón.
26 Unu no pileye, si no dos.

BUNDA(D), MALDA(D)

- 27 Dos ġayus in un ġayineru no kavin.
28 Es lumbri in sabá.
29 Řen alme tyeni, alme kreyi.
30 Řen al syelu skupi a la kare li kayi.
31 Řen byen fazi, byen tope.
32 Řen mal pense, para si no pense.
33 La myel si lambi, la fyel si skupi.
34 Mas neġre la ġiskulpe ki la kulpe.
35 Mi vizinu tenge byen i yo tambyen.
36 No ay ombri sin sulombri.
37 Si no pirdones, il Dyó no ti pirdone.
38 Čiku di boy, ġrandi di maldás.
39 Uveže mahe tete lu suyu i lu aženu.

BURLE

- 40 A Džuhá no li manke sihurá.
41 Al tiñozu une krustike mas.
42 Anċu komu il ratón a la ratunere.
43 Asperiti kavayu a la yerve mweve.
44 Ayude di pyerne kivrade.
45 Di byen ki si kerin, lus ožus si kiten.
46 Di lavar la kavese d'il hamór, si skape la lišiye i il
šavón.
47 Direċu komu il kwernu.
48 Disfilu di ažus pudridus.
49 Disfilu di bus asađu.
50 Ere provi, diskayó.
51 Es dil tyempu d'il mabul.

- 52 Es pikadu, dali kun il palu; es mandziye, dali kun la siye.
- 53 Hulu distras di mi Hulu.
- 54 Il loku fazi la bode il sihiludu si la komi.
- 55 In kada burle ay vardá.
- 56 Intró Džuhá i no salyó.
- 57 Krisyó pipinu al lunar.
- 58 Kwalu li vali las pistañes, kwandu no tyeni ožus.
- 59 Kwandu li krisirá a la ġayine dyentis.
- 60 Las unoris a lus vistidus.
- 61 Limpyu di bundadis, skuru di maldadis.
- 62 Li parisyó peši saladu si lu kumyó in un bukadu.
- 63 Lukwe la vyeže kiriye, a lus sfweñus li viniye.
- 64 Lu tumó al ġatu pur kumpañe.
- 65 Mi mosu tyeni mosu.
- 66 No nasyó ki ya starnudó.
- 67 No va strinar vintanes a bet-a-ħayim.
- 68 Pasensye tenges ċinċe, ki la noċi es ġrandi.
- 69 Patrón di bolce ažene.
- 70 Pur aċakis Džuhá no si kazó.
- 71 Pur mwerti ki li pasi.
- 72 Si riyi di la korkove ažene, la suye no la veyi.
- 73 Sta yivandu aġwe a la mar.
- 74 Todu sta uriku, fista akeyu al kuliku.
- 75 Tyeni dizeyus di priñade.
- 76 Tyen(i) ti puntu, vati al patrón.
- 77 Tupó hamór mwertu.
- 78 Ćikur kun braġes.
- 79 Unes parin, otros ġritus eċen.
- 80 Une ves fwey Džuhá al bañu, ya lu kuntó syen i un aňu.
- 81 Vyežus pur intrupesus.
- 82 Y'ay i otru aznu di mizmu pelu.
- 83 Ya fizu buraku a l'aġwe.
- 84 Ya salyó di la kaške d'il ġwevu.
- 85 Ya tupó aċakis al martis.

BUVIDÁ(D)

- 86 Al bwen intindidor, tres años di tyempu.
87 Ayri bulayri, yeve la farine a mi madri.
88 Bwenus diyés, sestus vendu.
89 Di ayi li dyó tosi a la gayine.
90 Il aznu kun aznu va.
91 Il Dyó lu(i)çó i no lu vižitó.
92 Inriynó il hamór.
93 Içadu a la bwene parti.
94 No afere la pale aĝwe.
95 No li diĝes al loku ni muçu ni poku.
96 No mweri aznu di tikiye.
97 Si íeme i no si syenti.
98 Un loku íite syen.

DISHÉN, INKAPAÇIDÁ(D)

- 99 Akori, akori al mizmu luĝar si tope.
100 A la mar va, aĝwe no tope.
101 Al hamór no li asimeže kalták, si no albarde.
102 Aznu fwey, aznu turnó.
103 Bevi une bote, no vyertes une ĝote.
104 Deše tody, vati al bañu.
105 Kada diye no es las frutes.
106 Lukwe otru sudó poku turó.
107 Si kimó Stamból pur (a)ĝužes.
108 Si turnó kun lus mokus inkulĝandu.
109 Šavdu komu la klare d'il ĝwevu sin sal.
110 Un klavu inklave, unu dizinklave.
111 Vendi il sol, merke la kandeles.

DISKRESYÓN, INDISKRESYÓN

- 112 Ala boke sirade no entre moške.
113 D'il Dyó i d'il vizinu no si pwedi skunder.

- 114 Gayles aženes a mi mi fazin vyeže.
 115 I las pares tyenin urežes.
 116 Muču favlar muču yivar.

EGOIZMU

- 117 Dyes in kulu aženu no diğweli.
 118 Dispartyó Džuhá, para si lu mas.
 119 Ğolpi in kwerpu aženu no diğweli.
 120 Il bwey trayi l'ağwe, il bwey si la bevi.
 121 Il hamór trayi la paže, il hamór si la komi.
 122 In mi luğar aburaku.
 123 Ğen disparti i al Dyó kreyi, la bwene parti si la dityeni.
 124 Komu so yo para mi alme, ansine il Dyó ki mi ayudi.
 125 Kwandu yo no andurmiye, todus tengen neğru sfweņu.
 126 Mas serke son mis dyentis ki mi paryentis.

EGZAŽERASYÓN

- 127 Al ğwevu pelu.
 128 Amukár sosé narís.
 129 Ayrís di lamarine.
 130 Buške il klavu i il buraku.
 131 Di une pulğe un ğameyu.
 132 Džidyó-džoye d'il Dyó.
 133 Estu li pike, akeyu li fyedi.
 134 Ğway d'il diye di la maraviye.
 135 Ğen ğeri muču, pyerdi i lu poku.
 136 Li das la manu, ğeri i il pyé.
 137 Muče myel aribwelvi.
 138 Une di bode, dyes di tafíderus.
 139 Ya fizu la mar sangri.

EKSPERYENSE

- 140 A la ğwerte kresi i kwalu no asembre il ğurtlanu.
 141 Alaveal kazal, biví a la sivdá.

- 142 A la vyeže lukwe si l'apeže.
143 A řen li pasó pur la kavese, akel savi.
144 Ay murlr.
145 Ayuditi para kwandu t'ayudu.
146 Aznu kayadu pur savyu pasadu.
147 Di un karneru, no salin dos kwerus.
148 Deři mi intrar, mi faziré luęar.
149 Dyenti infurtisyó, vintures alkansó.
150 Dos karpuzis kun une manu no si yeven.
151 I il haham di la tevé si inyere.
152 Il arvul s'indireče fin kwandu es čiku.
153 Il bwey s'afere pur il kwernu, il ombri pur la ulenge.
154 Il diye si veyi d'il amaniser.
155 Il friyu lu abati i al león.
156 Il fyeru si bati fin ki sta kayenti.
157 Il kumer i il akusar es al impisar.
158 Il loku ĝaste il sihiludu si lu komi.
159 Il loku lu eče il sihiludu l'arikoži.
160 Il moku tyeni savór solu a su paladar.
161 Il palu salyó di ĝanedir.
162 Il peru ki muču mauye no mordi.
163 Il přiřadu i il dukadu no kede ĝwardadu.
164 Il syelu no si tape kun la manu.
165 Kada asuvide tyeni su abašade.
166 Kada impisižu es pizęadu.
167 Kada unu kun lu suyu.
168 Kaze di tuvles aženes prestu si shaše.
169 Řen al ayri skupi, la barve si l'amože.
170 Řen no savi di mar, no savi di mal.
171 Řen platikus mande, platikus arisivi.
172 Řen kun čikus s'ičó, stufadu amanisyó.
173 Řen si kimó a la čorba, asople al yaęurt.
174 Řen yeve, ayeęe.
175 Řen solu kuzyó, no diskuzyó.
176 Řitě veręes para ki t'aharvin kun eyes.
177 Kriřer, inmaliser.

- 178 La boke dolci pwerte di fyeru avri.
 179 L'alme yeve mas ki la pyedre.
 180 La vide es un (l)sfweñu.
 181 Lukwe no akuntesi in un mundu, akuntesi in un puntu.
 182 Lukwe pwedis skapar oy, no dešis para mañane.
 183 Mansives es une ves.
 184 Mas vali tardi ki nunke.
 185 No ay rozes sin punčonis.
 186 No es limón ki si ġweli.
 187 No es oru todú lukwe arilumbre.
 188 No kavin dos pyes in une kundurye.
 189 No kreyes antis ki veyes.
 190 Ondi ay dar ay i tumar.
 191 Ondi no ay ġatu, lus ratonis baylen.
 192 S'afundó la navi di mučus naviġadoris.
 193 Siġun lus bayladoris lus čalgis.
 194 Todú lukwe abole no si komi.
 195 Todú pase ma la manče kede.
 196 Unu s'asembre otru kresi.
 197 Une ves si bivi.
 198 Va i vyeni il kantariku a la fwenti a la fin s'arompi.

SPIRANSE, DIZEYU

- 199 Amintadu seye i no atorni mas.
 200 Di la boke tuye a la ureže d'il Dyó.
 201 Kwal syeġu no ħeri tiner ožus.
 202 La spiranse nasi la fwerse.
 203 No mi matis akí si no mas ayí.
 204 Si Mošé muryó, Adonay kidó.

FAME

- 205 Fame di kazade, bivar ingañade.
 206 Džuhá si muryó, la fame li kidó.
 207 Kayi in riyu furyenti i no a la boke di la dženti.

- 208 Kuvri fame bwene i eċiti a durmir.
209 La fame abole mas ki l'ágile.
210 Miżor ki ti salġe la l'alme i no la fame.
211 No es il leon tantu fwerti, komu dizin la dżenti.

FAMIYE

- 212 A la madraste il nombri ya l'abaste.
213 Amor di yernu, sol d'invyernu.
214 A tí ti lu diġu la mi sfweġre (la mi fiże),
ki syente la mi nuere.
215 Fiże d'in kaze, papone haraġane.
216 Fişes kazades, ansyes dublades.
217 Fiżus di mis fiżus, dos vezis son miyus.
218 Irmanu, para diye malu.
219 Kada añiku, aniyiku.
220 Ren lu paryó ki lu miri.
221 Ren no tyeni 'rmanu, no tyeni ni pyé, ni manu.
222 Ren no tyeni une madri, tyeni muċes.
223 La madri i il vantal, tape muċu mal.
224 La sangri no es aġwe.
225 Ni sfweġre, ni kuñade, ni vizine ayrade.
226 Pustemes tyeni mame al fondu di la kame (l'alme).
227 Sin kriyus une dular, kun kriyus muċes dularis.
228 Todos d'une vyentri i no d'une myenti.

FIRMUZURE

- 229 Dami ġurdure, ti daré 'rmuzure.
230 Di la firmuzure, no si unte i si komi.
231 La roze es une koze, a la feye la fazi 'rmoze.
232 Ni 'rmoze d'inkantar, ni feye di spantar.
233 No li miris la kulór, mirili la savór.

FWERSE

- 234 Dos a unu lu kiten d'il mundu.
235 Il ombri yeve mas ki la pyedre.

- 236 La mas ĝrandi razón es la d'il bastón.
237 Si kemi Šimšón kun kwantus son.
238 Va il rey fin ondi pwedi, no fin ondi keri.

GAVÁ

- 239 Džidyó bovu no ay.
240 Lu afiró il Dyó di la barve.
241 Mas muĉu si lu kuntyeni di lukwe tyeni.
242 Statis, no mi tokis.
243 Unu li ĝwezme otru li fyedi.

DŽUSTISYE, INDŽUSTISYE

- 244 Al direĉu il Dyó lu bindizi.
245 Al ladu di lu seku si kéme i lu verdi.
246 Arvus fazin, fožes karpin.
247 Asente tuertu, favle direĉu.
248 Il rey sta hazinu al vezir li eĉen ayude.
249 Řen favle la vardá, puerdi l'amistá.
250 Unus piken otrus yeven.

HARAĜANIDÁ(D)

- 251 Al haraĝán la noĉi li vyeni la ĝane.
252 Al šastri haraĝán kwandu l'aguže, kwandu il didal.
253 Il bustežu va d'in boke in boke.
254 Il haraĝan es kunsížeru.
255 Il lovu tyeni il piskwesu ĝordu, purké no si lu fazi il mandadu solu.
256 Il vizinu li lavore, el ya dizi opa.
257 La haraĝanidá es apiĝadente.
258 Ni il trwenu no lu maneye.
259 Para ti, solu maškadu.
260 Vyeni pan, kwandu ti komu.

IPOKRIZIYE

- 261 Boke di myel, kurasón di fyel.
262 Aĝwe dibašu la stere.
263 Eêe il san, skondi la manu.
264 Il lovu skondi la manu, a las mañes no.
265 Ren muçu s'aboke si li veyi il kulu.
266 Tupó kazal sin peru.
267 Unu tyeni a la boke otru al kurasón.

IKUNUMIYE

- 268 A ĝote, a ĝote, s'inçi la bote.
269 Ğranu a ĝranu, inçi la ĝayine il papu.
270 Ren arikoži miĝes, si meti maniyes.
271 Řitar i no miter, si veyi il fondu.
272 Muçu ĝasti, mal sabá.
273 No es Purim kada diye.
274 Parás blankes, para diyas pretus.

INTRIGANTI

- 275 Entri la madri i la kumadri, il kriyu la yivó.
276 La boke fazi, la boke disfazi.
277 La ulenge no tyeni ĝwesu.
278 Ondi no li komi, s'akose.

KAVISUDU

- 279 Akí li kurtarun il imbliĝu.
280 Akí mi paryó mi madri.
281 Dayenu, dali kun il leñu.
282 Di un uyidu l'entre, d'il otru li sali.
283 Es kavese di Džidyó.

KAZAMYENTU

- 284 Abaše skalón tome mužer, asuvi skalón tome haver.
285 Fiže di kazar, navi d'inkarġar.
286 La fiže a la paže, l'ašugar a la kaše.
287 La primere mukoze, la sigunde siñore.
288 Mirile a la madri, tomile a la fiže.
289 Si tuparun kapák kun tindžiré.
290 Tantu yore la byen kazade, ki la mal kazade si kede kayade.

KAZE

- 291 La kaze es podzu sin fondu.
292 La mužer sihilude fraġwe la kaze, la loke kun su manu la duroke.
293 Kada ġayu in su ġayineru kante.
294 Ħen no adove une ġutere, adove kaze intere.

KORUPSYÓN

- 295 Ħen no da miġes, no tyeni amiġes.
296 Si ay matmón, ay kavó.
297 Si ħeri untadu il karu, para ki kamini.

KULPE

- 298 Bwenu sta ħen komi kol une landre al kurasón.
299 Ġrite il ladrón, para ki si spanti il patrón.
300 Pikadu aturġadu, meyu pirdunadu.

KUNSEŽU

- 301 Bivi i deše bivir.
302 Deše di fazer i no di kumer.
303 Di dos malis, il mas ċiku.

- 304 La kunseže es kunsežu.
 305 La limpyeze es medye rikeze.
 306 Lu pasadu, pasadu seye.
 307 Mwere patu, mwere fartu.
 308 Para la palavre bwene no ay kumerču.
 309 Tome kunsežu a la nučade, kwalu faziras a la mañanade.
 310 Čiví kite čiví.
 311 Un mal kite l'otru.

MARAVIYE

- 312 Bivir para byen sintir.
 313 Kada diye kun su maraviye.

MINTIRE

- 314 Al ġātu no li aġrade peši.
 315 Amen, amen, ya li kayó il talé.
 316 Arove parás, beze mizuzás.
 317 Bwene la novye, syeġe d'un ožu.
 318 Di byen ki si kérin lus ožus si kiten.
 319 D'in diye in diye, kaze mi tiye.
 320 Ičar sal a lus ožus.
 321 Řen une ves ingañe, no es mas kriyidu.
 322 Řen ti řeri mas ki mame, di mintires ki ti ingañe.
 323 Kwandu la mule parirá, lus ġayus ġwevus mitirán.
 324 La mintire va diskalce, i s'eče diskuvižade.
 325 Lavoru bušku, aroġu al Dyó ki no lu topu.
 326 Li dyó spine, pur millzine.

MIRKANSIYE

- 327 D'il mal paġador,ofilú pyedres.
 328 Di lu baratu s'inpruvisyó mi padri.
 329 Fiyadu, dos vezis paġadu.

- 330 Il ġanar i il pirder, son havér.
 331 Il kwentu d'in kaze, no salí a la plase.
 332 Kwentus klarus, amiġus bwenus.
 333 La devde, bwen diye no aspere.
 334 Lu baratu es karu, lu karu es baratu.
 335 Mi havér ġanador, yeve tres trayi dos.
 336 Paġe lukwe devis, savis lukwe tyenis.

MODESTIYE, INMODESTIYE

- 337 Džuhá no kavi a la suká.
 338 Il ožu d'il bivu s'inči kun un poku di tyere.
 339 Ĥen dimande poku es loku.
 340 Ĥen komi i deše, dos vezis meti meze.
 341 Ni ondi la tiye no vayas kada diye.
 342 No li aġrade pan d'in kaze.
 343 Pan i sal i bwene vuluntá.
 344 Si friyi a l'azeyti i no dimande a la dženti.

MUŽER

- 345 Kaveyu longu, miyoyu kurtu.
 346 Ĥen la veyi la ġoze, Ĥen la tyeni la yore.
 347 Ĥen no tyeni la firmoze, beze la mukoze.
 348 Ĥen no tyeni lukwe fazer, kíte lus ožus di la mužer.
 349 Ĥen no Ĥeri byen la mužirike, si trave la urižike.
 350 La mužer no es kamize ki si stoke.
 351 Maridu, dulor di uyidu, mužer dulor di bel.
 352 No t'aharvu mužeri si no t'apretu a la paré.

NİĠRIĠURE

- 353 A l'arives di lus bwenus diyas.
 354 Fižu d'il ġwerku, Ĥetu d' il satán.
 355 Fweġu sin flame.
 356 Ġayine sin fyel es trifá.

- 357 Il león ki sta durmyendu, no lu dispyertis.
 358 In mansevu ingañador, vyežu ladrón.
 359 Ren fazi mal, si l'abolte komu la d'Amán.
 360 La bos d'il peru no va al syelu.
 361 Lu fazi il kwernu direçu.
 362 Lu kito di hayim, lu mityó a bidahayim.
 363 Lus lodus trayin polvus.
 364 Ni di la mange, ni di la falde.
 365 Ondi no l'asembres, ayi kresi.
 366 Ondi va, sal asembre.
 367 S'il Dyó syenti a graže, kada diye kayi ñevi.
 368 Tyeni tripes inlizades.
 369 Une bruše no si mweri, sin ki nase otre.
 370 Une midžidiye rote, no dá pur la dženti.
 371 Ya si tuparun il ĝwerku kun la bruše.

PASENSYE, DISPASENSYE

- 372 Al direçu il Dyó l'apreve.
 373 Dolor di kovdu diĝweli muçu i ture poku.
 374 Ĝwardile la ravye fista la mañane.
 375 Il hal no va pur las muntañes.
 376 Il hal vyeni kun kunpañe.
 377 Il mal entre pur la pwerte di la kaze, sali pur il ožu di l'aĝuže.
 378 Il peši standu a la mar, ya mityó l'azeyti a la tavá.
 379 Kada murtaže kun su pizĝor.
 380 Kaminandu i favlandu.
 381 Kun pasensye vyeni la sensye.
 382 Lu pasadu es ulvidadu.
 383 Mal di todus es medyu mal.
 384 No si fraĝwó Stamból in un diye.
 385 Purim, purinlanu, Pesah in la manu.
 386 Si ñeris bivir kali sufrir.
 387 Sin asumbir al hamór ya maneye lus pyes.
 388 Si si dišu fweĝu no si kimó la kaze.
 389 Ya si li alundžarun lus ožus d'aspirar.

PROSPERIDÁ(D)

- 390 Byen para mi, byen para mi havér.
391 Luvye i sol, años di riǵmisyón.
392 Sol i luvye, años di fature.
393 Vaziyes iǵó, yenes afiró.

PROTEKSYÓN

- 394 Il halvadǵí pur il bozadǵí.
395 Ren tyeni arká, no li kayi la yaká.

PRUDENSYE

- 396 Il Dǵidyó no meti il pye a la tavle rote.
397 Il ǵwerku no tyeni lukwe fazer.
398 Il siǵuru mweri vyeǵu.
399 Ren nade miró, nade si l'apiǵó.
400 Kavese abukade spade no la korte.
401 Muǵu baǵu, muǵu daǵu.
402 No ayude il mirar dispwes di saltar.
403 No metes pyedre entri las mweles.
404 Vitis al aznu, ni pretu ni blanku.

PRUVEZE, RIKEZE

- 405 Al provi si il va la kandle, kuntandu di la rikeze di lus rikus.
406 Al riku i il ǵayu li meti ǵwevu, al provi ni la ǵayne.
407 Fista al riku li vyeni la ǵane, al provi li sali l'alme.
408 Il byen al byen, il šiǵku a la karvunere.
409 Il fartu no kreyi al fambrentu.
410 Il provi i il riku, no s'amizuren kun un piku.
411 Il provi komi kwandu tyeni, il riku kwandu úeri.
412 Ren al riku sirvyó, il tyempu pirdyó.
413 Ren no tuvu i tyeni, kun dos manus lu dityeni.

- 414 La mas ĝrandi hazinure es la proveze.
415 La mwerti no kunesi ni rikus ni provis.
416 Lukwe ĝanamus es para il paladár.
417 Lus malis trayin indžineyus.
418 Mi dyerun i mi darán, gway di kaze ki no ay.
419 Muĉes manus in un platu, prestu lu metin di boke a bašu.
420 Ondi es dilĝadu s'arompi.
421 Ondi no ay kunduĉu, entre pan muĉu.
422 Peze il oru, peze il polvu, peze il ombri mas ki todú.
423 Saku vaziyu in pyes no kede.
424 Sin ažus no ay ažade.
425 Ya ki no ay ke sinar, vamus a mus atarkar.

RELIŽIYÓN

- 426 Al Dyó no lu vemus, di sifres lu kunisemus.
427 Al kazaliku, medyu krisyaniku.
428 Il Dyó lu dyó, la dženti l'arisivin.
429 Rifrán mintirozu no ay.

SELU

- 430 Il pan di la vizine es milizine.
431 Il selu i il dizeyu, la kiten a la pirsoné d'il mundu.
432 Ren mire a la dženti, bivi diskuntenti.
433 Ni novye sin velu, ni mužer sin selu.
434 Vidu lus mustaĉus d'il vizinu kimar, lus suyus lus mityó a rimužar.

SENSYE

- 435 Fuyidu d'il palu.
436 Il no saver es ĝrandi mal.
437 Para il mal i il byen, sehel kali tiner.
438 Poke livadure, aleĝre la masadure.

- 439 Pokes palavres, muču sintir.
 440 Ripweste in su ore vali mil dukadus.
 441 Ćike di boy, ĝrandi di sensye.

SINTENSYE

- 442 Aĝwes pasades no mwelin mulinus.
 443 Aĝwes pasades no s'atornen.
 444 Al infurkadu no l'amostris la kwerde.
 445 Al iskuru todú es unu.
 446 Al bwen intindidor, pokes palavres.
 447 Al tañidor no li diĝes tañe, ni al kantador kante.
 448 Al vizinu li nasyó a mí mi s'apiĝó.
 449 Ambizade sta la kavre a durmir al sirenu.
 450 Amente al malu kresi un palu.
 451 Bovu para sí no ay.
 452 Bwen bukadu, mal vizinu.
 453 Darse mi fižu, makari seye Tisabiyá.
 454 D'afwere paresi, diyentru apudresi.
 455 Di la ĉikés si veyi la mansivés.
 456 D'il mwertu, mas ki bwenu.
 457 D'il ĉiku i d'il buraĉu si savi la vardá.
 458 Di noĉi, todus lus ĝatus son pretus.
 459 Dispues di Purim, platikus.
 460 Entri la pas i la ĝere, ĝway di ĥen la yeve.
 461 Es ki ay aĝwe al kezu si vendi kun pezu.
 462 Favle la boke, yeve la bolce.
 463 Fižus di mis fižus, dos vezis son miyus.
 464 Fižus no tengu, ĥetus mí yoren.
 465 Ĝway di la navi ki tyeni muĉus naviĝadoris.
 466 Il Dyó da barves a ĥen no tyeni kišades.
 467 Il Dyó ĥeri byen al ladrón, muču mas al patrón.
 468 Il fweĝu i la buraye no s'amate kun paže.
 469 Il lavoru no inrikesi si no mantyneni.
 470 Il loku lu eĉe, il savyu la yeve.
 471 Il lovu i la uveže, van in une kunseže.

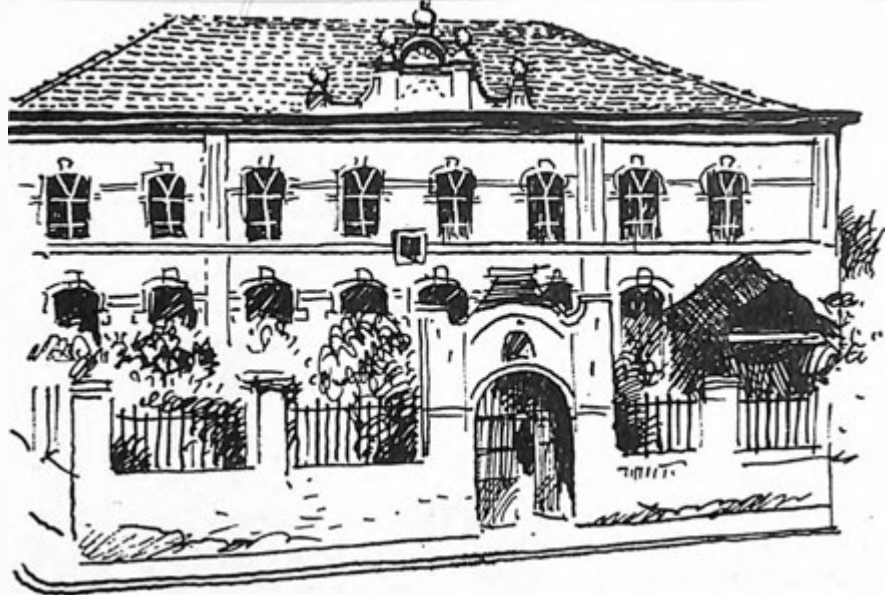
- 472 Il peši ġweli di la kavese.
 473 In kastiyu skuru no entre sol.
 474 Kada unū al kever di su madri yore.
 475 Kada unū meti la manu ondi li diġweli.
 476 Kamine kansu yo no pwedu kaminar.
 477 Kayin lus faldaris, s'alvanten lus muladaris.
 478 Ren aprumeti in devde si meti.
 479 Ren da i tome kresi korkove.
 480 Ren kante mal no pense.
 481 Ren no tyeni miyoyu, ki tenge pačás.
 482 Klaru komu il sol, pretu komu (i)l tizón.
 483 Kumer i no biver, insyiġar i no ver.
 484 Kwandu ġwerfanus riyirán, syelus i tyere s'aleġrirán.
 485 Kwantes pirsones, tantes ideyes.
 486 La kare amostre il mal i il byen.
 487 La primere viste es la mas inportanti.
 488 Las ġrandis disġrasyes, seken las laġrimos.
 489 Lus ožus son lus ispežus di l'alme.
 490 Mas vali syen añus di kadenes, ki un puntu dibašu
 la tyere.
 491 Muču a manu, muču a dañu.
 492 Muču saver, muču mal tiner.
 493 Muču saver, muču yivar.
 494 Ni bivde sin dulor, ni mučače sin amor.
 495 Ni kun la pyedre, ni kun il pidrisku.
 496 O il hamór, o il patrón.
 497 Ondi va il ġražón, distras di la ġraže.
 498 Palavres klares il Dyó las bindizi.
 499 Pastiliku i bañu, no mus manki todū l' añu.
 500 Pinsandu a la vižés, pyerdi la mansivés.
 501 Pur lus mwestrus, todū bwenu.
 502 Si ti dan tome, si t'aharven fuyi.
 503 Todus lus dedus no son unus.
 504 Une alme sole, ni kante ni yore.
 505 Uyen tus uyidus dičes di tu boke.
 506 Yo mi lu diġu, yo mi lu syentu.

SKARSURE

- 507 Di su kandle ningunu no s'arilumbre.
508 In tyempu di virdure, sikure.
509 Ren ġwarde, para sí no ġwarde.
510 Krc mrc, paġadu sta.
511 Pan solu, la boke d'oru.

VINTURE

- 512 A las urtiġes no kayen truenus.
513 Di kaste vyenin lus reyis.
514 Di la faše, fista la murtaže.
515 Il Dyó lu dyó, il Dyó sí lu tumó.
516 Il mal vyeni sin dimandar.
517 Kada karneru pur su paċá s'inkolġe.
518 Kada unu su kasje s'akose.
519 Ren no tyeni vinture ki no nasyere.
520 La ide sta in mi manu, la turnade no se kwandu.
521 Li kayó il makaron al kezu.
522 Li kayó la kuċare a la myel.
523 Oy bivus, amañane mwertus.
524 Skritu sta in la palme lukwe tyeni ki yivar l'alme.
525 Sta yivandu lus malis di yov.
526 Todu pase, ġway pur ondi pase.
527 Tyeni mazal, eċiti a la mar.

Sinagoga u jevrejskoj mahali u Skoplju
Synagogue in the Jewish quarter of Skopje

RIFRANIS DI SKOPJE

AŽILIAÁ(D)

- 528 Asenta kuliku, inči fuziko.
529 Deša di kumer i no di fazer.
530 Dos puntus di mis ožus dišarun syen ladronis košus.
531 Entri estas i estas, s'inči la mađeša.
532 Il lavoru a ningunu no dizonra.
533 Ken keru, pweđi.
534 Ken lazdra no dizeya.
535 Ken mađruđa, dos mazalis.
536 Lazdra kalkaňal, komi palađar.
537 Si asebras, arikožis.
538 Sin lazdrar no ay suđar.

AMISTÁ(D), INIMISTIÁÁ(D)

- 539 Bwen amiđu para il diya pretu.
540 Ken a mi mi keru, keru i a mi korkóva.
541 Ken si kaza kun amor, bivi kun dutor.
542 Keru al aburisiđu, para ki ti keđu il byen kiriđu.
543 La dutor di tu amiđu, ki ti diđwela i a ti.
544 L'amor es hwerti, mas ki la mwerti.
545 L'amor no es džuđer, si no alfinet.
546 L'amor no tyeni yiđa.
547 L'amor si pađa kun amor.
548 La muđa amistad trayi inimistiđa.
549 Manu yilađa, kurasón kayenti.

- 550 Mižor pan seku kun amor, i no ġayina kun dulor.
 551 Mižor solu i no mal akumpañađu.
 552 Mižor un amiġu sirkanu ki un irmanu lundžanu.
 553 No kun ken nasas, si no kun ken pasas.
 554 S'il kurasón es syeġu no vali il ožu avyertu.
 555 Tantu byen ki ti keru, ti kitu il ožu.
 556 Unu nunka no pileya, syempri dos.

BUNDÁ(D), MALDÁ(D)

- 557 Asembra palus para ki t'aharvin.
 558 D'il neġru ni a myel, ni la fyel.
 559 Di tu pan no komu, di tu palavra m'afalaġu.
 560 Eċa un pan a la mar, al kavu d'il aňu lu vas a fayar.
 561 Fazi byen i eċilu a la mar.
 562 Fazi byen i no m'iris pur ken.
 563 Il bwenu i il bovu tyenin muċu simižanti.
 564 Il direċu s'aharva a la paré.
 565 Il peru d'il ġurtilanu ni komi, ni deša kumer.
 566 Il provi i il hazinu, no son aparintađu.
 567 In kađa triġu, ay urtiġu.
 568 Ken byen intyendi, byen piđrona.
 569 Kuđririku es, ya si va asar.
 570 Kurason, ispežu di l'otru.
 571 La sulidá trayi maldá.
 572 Mi bos a la skundiđa, mi fiža a la miškita.

BURLA

- 573 A la fiža d'il rey keru, ama no mi la dan.
 574 Aznu kayađu, pur savyu pasađu.
 575 Buška ottru peru para esti ġwesu.
 576 Di dizir hweġu, no si kema la boka.
 577 D' el al Dyó manka un deđu.
 578 D' il košu al syeġu.
 579 Di myeđu di pašarikus, no asembra triġu.

- 580 Dispwes di vındimyas, sestus.
 581 Dišu la tizna a la kaldera, vati kulu pretu.
 582 Dizvistyó Mušón, lu vistyó Šimón.
 583 Dyó il kuđririku al lovu ki lu ġwađri.
 584 Es dik, mi dik.
 585 Fina Stamból pur una kučara d'arós.
 586 Fwey pur lana, turnó triskiladu.
 587 Hamor batal, priveču al vizindađu.
 588 In il lođu no kayi manča.
 589 In la kavesa d'il tiňozu, un ġraniku mas.
 590 In tođas las kulađas meti las braġas.
 591 Kandilika di la plasa, iskurina di su kaza.
 592 Ken no imprińó, no paryó.
 593 Komu si pela kavra, pela pilandu.
 594 Kumimus makaronis, inčimus pantalonis.
 595 Kwandu mi pađri muryó, las mintiras al bet a hayim
 no si las yivó.
 596 Punčon i punčuńera kwal d'ađyentru kwal d'ahwera.
 597 La ġrasya di mi maná.
 598 La novya pur s'asavintar, s'asuvyó a la musandará.
 599 La roza a la syen, la tińa al tepé.
 600 Las kuloris ti eran kurilađas, dizi ken ti las dimuđó.
 601 Las mořkas son unu, il vinaġri es otu.
 602 Las oras ki vinitis, las oras ki nasi.
 603 Lu kuntađu si lu komi il ġatu.
 604 Lus mukozus, vinturozus.
 605 Lus ožus avriyó, i mi spantó.
 606 Mirkó lođu kun seđa inbulviđu.
 607 Mizmus aznus, difirentis kuyaris.
 608 Muryó i Plata, nađa no falta.
 609 No es tođu veru, lukwe s'asuńó il panderu.
 610 No si aferan las mořkas kun vinaġri.
 611 (A)roġimi tres ki dos no keru.
 612 Siđasiku mwevu, onđi lu miter.
 613 Si fazi d'il Murduhay.
 614 Si riyó Yusé, no savi pur ke.

- 615 Tođu tyeni la bwen kazaða, afwera di su kaza.
 616 Tođu tyeni Mušón, li manka solu sárna i saranpyón.
 617 Star kun il ġwewa a la punta.
 618 Un mukozu lu yamó al otru rañozu.
 619 Un ombri bindiċu, kurasón maldiċu.
 620 Ya krisyó dyentis al narís.
 621 Ya lu buško di Seka in Meka i Andareka.
 622 Yo i vos, karas di flor.

BUVURA

- 623 Di aznu a aznu ay difirensya.
 624 Il aznu i sin albarda es aznu.
 625 La buvura no pasa in un mes.
 626 Toðus lus aznus s'asimežan.

DISHEN, INKAPAĊIΔÁ(D)

- 627 Al mal lavuraðor la tinaza li kulpa.
 628 Deša il patu, toma la ġayina.
 629 Ġasta la farina, avansa la siniza.
 630 Ken merka lukwe no tyeni di minister, vendi lukwe tyeni di minister.
 631 Mas vali poku i hinozu, ki muċu i dishinaðu.
 632 Siðasu mwevu, tres diyas a la paré.

DISKRESYÓN, INDISKRESYÓN

- 633 Asprus i diyavlus no keðan kayaðus.
 634 Di noċi vus vengu a ver, ki di diya no pweði ser.
 635 Ti lu diši a tġ solu i al mundu interu.

DŽUSTISYA, INDŽUSTISYA

- 636 Fazer i no agraðiser.
 637 Unu amató la flama, otru kuvriyó la fama.
 638 Yamilu al satán, satán, al maláh, maláh.

EGOIZMU

- 639 Il sol arilumbra para toðus.
640 Kaða unu pur si, il Dyó para toðus.
641 Unus lazdran al kandil, otrus komin azir, azir.

EGZAŽERASYÓN

- 642 Alfineti ki in toðu si meti.
643 In kaða çukal meti su kulu.
644 Ken muçu akori, prestu si kayi.
645 Ken muçu (i)skoži, lu pudriðu arikoži.
646 Muçus ġwevus in un çiní s'ishašan.
647 Muçu skarvar si kita l' ožu.
648 No ti kunfijas di un ožu al otru.
649 Un poku mas di sal al kumer, si va apurey.
650 Vinaġri hwerti aburaka il atuendu.

EKSPERYENSA

- 651 A la sivdá ki vas, komu veyis fazirás.
652 Amanesi no es di diya, ken duloris tyeni mal aðurmesi.
653 A mi mestra li inçu il fuzu, a mi mi keða il uzu.
654 Asembra kwernus, para ki ti kitin lus ožus.
655 Byen ġwadraðu, mal buškaðu.
656 Bwenu inpisaðu, meðyu skapaðu.
657 Di toðus lus ġwevus no salin poyus.
658 Di un kwernu un panderu.
659 Favlar es plata, kiðar kayaðu es oru.
660 Flama sin fumu no ay.
661 Fraġwa di mansevu, fraġwa di palikus.
662 Fyeru kun fyeru si dizmola.
663 I al oru ay fira.
664 Il arvul si kunesi d'il frutu.
665 Il byen aġuðesi, il mal intuntesi.
666 Il byen i il mal a la kara si veyi.

- 667 Il bivdu i il furmiġu in kayenti.
 668 Il Dyo ti ġwaḍri di mariḍu titiz i di ayri di findris.
 669 Il lavoru di la mansivés, da ripozu a la vižes.
 670 Il mansevu pur no saver, il vyežu pur no puđer, dešan
 las kozas piđer.
 671 Il pašaru si kunesi di la bos.
 672 Il pikaḍu tyeni ġrandi vizindaḍu.
 673 Il pwerku no savi lukwe es perla.
 674 Il riyu pasa, l' arena keḍa.
 675 Il trukamyentu trayi la ġana.
 676 Il tyempu no aspera a ningunu.
 677 Kada dañu, un sehel.
 678 Kali asimbrar para rikultar.
 679 Ken akori, prestu si kansa.
 680 Ken akori, si kayi.
 681 Ken aruvó un pelu, aruvó i un velu.
 682 Ken ayris asembra, timpesta arisivi.
 683 Ken es tu inimiġu, il di tu ufisyu.
 684 Ken fiñi i amasa, toḍu pasa.
 685 Ken fuyó, su madri no yuró.
 686 Ken si eča kun il ġatu, amanesi arizġuñadu.
 687 Ĥen skoži muču lu pyeḍri lu suy i lu d'il tiyu Kuču.
 688 Ken tyeni il papu sanu, tyeni il paltu rotu.
 689 Kun il tyempu adulsa la uva.
 690 La manu entri dos pyeḍdras, sali amačuġaḍa.
 691 La meḍalya tyeni dos partis.
 692 La timpesta no es para fyesta.
 693 Leñu twertu no s'indireča.
 694 L'inviranu no vyeni kun una kulundrunika.
 695 Lukwe mis ožus no vyerun, mi kurasón no yuró.
 696 Lus mwertus no s'alvantan.
 697 Lus pešis ġrandis, s'inġlutin a lus čikus.
 698 L'uzu fazi la ley.
 699 L'uzu pari mayestru.
 700 Mas vali bwenu di londži, ki mal di serka.

- 701 Mučas parás, mutšas gaylés.
 702 No alavis il diya, antis di su pasađiya.
 703 Ni roza sin punčonis, ni amor sin duloris.
 704 No ay bođa sin čalgís.
 705 No ay flama sin fumu.
 706 No vayas al doktor, si no al ki lu pasó.
 707 Ondí tu vas, yo ya hwey.
 708 Pur bwenu o pur neđru, a mi fižu bwenu ambezu.
 709 Salyó il tapón si skapó il vinu.
 710 Siđasu mwevu, syerni bwenu.
 711 Si la mansivés saviya, si la vižés puđiya. muču
 s'alkansariya.
 712 Solu akel ki no lavora no inyera.
 713 Tođu lukwe impesa, akava.
 714 Tođus lus impisižus son pizgáđus.
 715 Tođu pelu fazi manta.
 716 Tođu lu vyežu es neđru, il vinu vyežu es bwenu.
 717 Una roza no fazi kurona.
 718 Un diya mas, un sehel mas.
 719 Un igzempyu, tres miđrašis.
 720 Un pašaru no trayi il inviranu.
 721 Un pruđuntandu si va fina Stamból.
 722 Viđa es para akel ki savi bivir.
 723 Vyeža in kaza, milizina i ripozu.
 724 Ya las kunesu las floris di mi ğwerta.

FAMIYA

- 725 Di ves ki vengu yenu, mariđu bwenu.
 726 Fižu sos, pađri sirás, lukwe fazis tuparás.
 727 Fižus tangan ken lus dizeyan.
 728 In kaza kun pletus, ni la siniza no s'arikoži.
 729 In kaza sin pas, vida tristi.
 730 Ken di lus suyus mal favló, aripintiđu kiđó.
 731 Ken fižus kerin, di fižus ki no skapin.
 732 Ken maldiča seya? La mi shwegra.

- 733 Kriyar kriyaturas, kriyer mundu.
 734 Kun lus tuyus kumer i biver, i no dar aver.
 735 Kwandu il pađri da al fižu, riyi il pađri, riyi il fižu
 kwandu il fižu da al pađri, yora il fižu, yora il pađri.
 736 Kweru i ġwesu, in kaza pur intrupesu.
 737 La shweġra i la nwera si kirirán kwandu il aznu pur
 la skalera asuvirá.
 738 Mađrasta il nombri ya l'abasta.
 739 Mi nwera byen mi ġiza, ġway di l'azeti i la farina.
 740 Ni sena kun karni, ni star kun tu mađri.
 741 Ondi no ay mađri, no ay ni pađri.
 742 Pletu d'irmanus, alheña di manus.
 743 Pur ké mi pasu kun mi shweġra, pur ké so yó la bwena.
 744 Shweġra, ni di baru bwena.
 745 Si las nweras si pileyan, es pur la farina.
 746 S'ulviđó ki stava kazađu, si kumyó la sena.
 747 Tantu tura la nwera a la meza, kwantu la ñevi di Pesah.

GAVÁ

- 748 Estu li ġwezma, akeyu li fyedi.
 749 Tođus vinimus d'Ađam.

HARAĠANIAΔÁ(D)

- 750 A la haraġana la tađri li vveni la ġana.
 751 Al haraġan la ġana li tađra.
 752 Ken no lavora no komi.
 753 Mariđu trayi lana ki yá mi vinu la ġana.

HWERSA

- 754 A la ġera la ley keđa kayađa.
 755 Kara di ombri, kara di lion.
 756 La mas ġrandi razón es la d'il bastón.
 757 L'unión i l'amistá fazi la hwersa.
 758 Ondi la hwersa rena, la diriđiđá si fuyi.

IPOKRIZIYA

- 759 Al oru no kayi manča.
760 Fazi lukwe diġu i no lukwe faġu.
761 Kwandu il barku s'afonda, lus ratonis s'amostran.
762 Serka d'il haham, londži d'il šaday.

KAVISUΔU

- 763 Favlađoris ay, skutšađoris no.
764 Il mas sođru es il ke no skuća.

KAZA

- 765 Kada unu in su kaza rey.
766 Ken di kaza fuyi, in kaza torna.
767 Ken tyeni kaza, tyeni ansyas.
768 La kaza no savi ni di provi, ni di riku.
769 La kaza es un podžu ki nunka no s'inči.

KAZAMYENTU

- 770 A la bođa sin kumbiđar, no dan luġar.
771 Di bwena planta toma viňa, di bwena muđer toma
niňa.
772 Fiža di kazar, mwela di kitar.
773 Ken no kerı aparıtar, buška dota i ašuġar.
774 Ken si kaza pur muneđa, solu la muđer li keđa.
775 Kwandu la vyeža si kerı aliġrar s'akođra di kazar.
776 Lukwe si fazi a la bođa, no si fazi kada ora.
777 Mansevu lión, kazađu kaġón.
778 Mirila la mađri, skožila la fiža.
779 Ni kaveyu, ni kantar, no si meti a l'ašuġar.
780 Ningun tindžiré kiđo sin kapák.
781 Siġun la mođa i la novya.

KORUPSYÓN

- 782 Es ki ay dar ay saluðar.
783 Kaða yavi si merka kun parás.
784 Si no ay dizayunu no syenti a ningunu.
785 Ćikus riðalus mantyenin l'amistá.

KUNSEŽU

- 786 A la boða va primeru, al pletu trazeru.
787 Al mal tyempu, bwena kara.
788 Di ken fiñi i amasa no li tomis la masa.
789 Džuzgá dispwés di sintir las dos partis.
790 El dišu »keri«, tu dízi »bwenu«.
791 Il inimiðu si fuyi, metili alas.
792 Il kunsežu di toðus tomu, ma il miyu no lu dešu.
793 In tyempus kativus, moru i priðuneru.
794 Kali ĝwaðrar, para il diya d'atrás.
795 Kamina dizdiðaðu, kwandu no ti kamina il kavayu.
796 Ken keru mosu fyl, ki si sirva el.
797 Kuntentiti kun lukwe tyenis, para ki bivas kuntenti.
798 La ravya es mal kunsizeru.
799 Lukwe no keris tiner in tu manu, no si lu des a tu
(i)rmanu.
800 Lu prestu i lu bwenu nunka fwerun amiðus.
801 Lus kaminus largus si fazin kun pasus kurtus.
802 Mas bwenu solu, ki mal akumpaðaðu.
803 Miriti tu kulpa i pikaðu, deša il d'il vizindaðu.

MINTIRA

- 804 Al mintirozu, un istarnuðar ya l'abasta.
805 Il mintirozu tyeni bwena mimorya.
806 Kaldikus di ĝayina mwerta.
807 La mintira tyeni pyes kurtus.

MIRKANSIYA

- 808 Bwenu i baratu i las parás in la manu.
809 D'il mal paḡador, no ay mas ki pyeḡras.
810 Eċa il peši ċiku, para ki t'aparesa il ḡrandi.
811 Kun il miyu komu i bevu, ama tratu di londži.
812 Ni lus palus no son dibaldis.
813 Ondi ay tumar ay i dar.

MODESTIYA, INMODESTIYA

- 814 Akurer distrás di dos taušanis.
815 Da pasus, siḡun lus pyes.
816 Kwantu mas tyenis, mas keris.
817 Lus ožus no s'inċin kun muneḡa, si no kun un poku di tyera.
818 Mas vali un pašaru in la manu, ki sen al tižaḡu.
819 Muċu lavurar, poku favlar.
820 Naḡa no s'alava antis ki s'akava.
821 No si meti un pye in dos skalonis.
822 Pan no tinemus ravanikus kiremus.
823 Para naḡa mas vali aḡwa.
824 Tantu seya su kirer, kwantu su puḡer.

MUŽER

- 825 Es muċu neḡru di tumar mužer savya.
826 Il miyoyu di la mužer es poku, ken no lu toma es loku.
827 Ken keri a la roza, no mira il punċón.
828 Mužer kriyaḡera, ni farta ni limpya.
829 Mužer pariḡera al satán lu vensi.
830 Mužer unraḡa a la punta di la muntaña.

NIGRIGURA

- 831 Al malu, nunka no li manka ĝranu.
832 Dispwés di mal feĉu, mal aripintiĉu.
833 Di un ĝwerku, un pelu.
834 Il loĉu no tyeni manĉa.
835 Iĉar sal a la lumbri.
836 Iĉar sal a lus oĉus.
837 Ken a otru foya fazi, el ayí si kayi.
838 Kuĉiyaĉa in kwerpu aĉenu, no duĝweli.
839 La lwenga afinka mas k'il kuĉiyu.
840 Lukwe a Presya l'amarĝó, a Rena l'aliĝró.
841 Para byen no pwedu, para mal m'isforsu.
842 Si mi vizinu mi dizunuró una ves, yo dos i tres.
843 Toĉu il karvón d'una kulor.
844 Una mansana puĉriĉa, las puĉri toĉas.
845 Yo i mis fiĉus no tingamus mal, il restu vaya di mal in mal.

ONRA

- 846 Al podĉu ki bevis, no skupas.
847 Dami la onra, komiti la boĉa.
848 Il arvuli ki ti dyó sulombra, pur bwenu ki l'anombras.
849 Il lavoru da unor a su patrón.
850 No skupas al ĉini ki komis.

PASENSYA, DISPASENSYA

- 851 Al tyempu, il kunseĉu.
852 Dispwés di luyas, diyas bwenus.
853 Il hal no manda syempri avizus.
854 Il ishweñu fazi ulviĉar toĉas las ansyas.
855 Il miĉor metku es il tyempu.
856 Il tyempu sana toĉu.
857 Il tyempu trayi maraviyas.

- 858 Kaða dañu pur su priveçu:
 859 Kaða ġayina bivi kun su pipita.
 860 Kun una daða no si parti il leñu.
 861 Kwandu muçu skuresi, es para (a)maniser.
 862 Las primuras parin lus indžeñus.
 863 Mal di parás, no es mal.
 864 Mas hwerti es di lu pinsar, ki di lu pasar.
 865 Naða no nasi sin penas.
 866 Ni luyva sin trwenus, ni partu sin dularis.
 867 No si pweði akuntintar al mundu interu.
 868 Para lu feçu no ay priveçu.
 869 Pasu a pasu si va fina Stamból.
 870 Pensa lu neġru para ki ti venga lu bwenu.
 871 Si lus (n)aniyus kayerun, lus deðus kiðarun.
 872 Si una pwerta si sera, syen s'avrin.
 873 Toðu il ki va in la ġera, no mweri in eya.

PROSPERIDÁ(D)

- 874 Di mas pan no ay mal.
 875 In la fartura si kumplin lus bezus.
 876 Pan dimaziya no da dular di kavesa.

PRUΔENSYA

- 877 Ġota a ġota, s'aburaka la bota.
 878 I kwandu no asperas, kayin trwenus.
 879 Il diyavlu buška lavoru.
 880 Il sihiluðu lu pensa, il buraçu lu dizi.
 881 In il pletu no si dispartin mansanas.
 882 Ken sera las pwertas, alava las vizinas.
 883 Ken si skondi distrás d'il deðu, si li veyi il kwerpu interu.
 884 Kun la rapoza no ay haviransa.
 885 Kun un no si skapa, kun un s'inkapa.
 886 La pruðensya es mas ki la sensya.

- 887 Mas vali aznu ki mi yeva, ki kavayu ki mi eĉa.
 888 Muĉu a mĉenu, muĉu a daĉnu.
 889 No favlis mal d'il diya sin ki venga la meĉyudiya.
 890 No kitis d'in kaza la kamiza suzya.
 891 No kantis il ĝwevu, antis ki lu kanti la ĝayina.
 892 No metas puncón al kalkaĉal sanu.
 893 Ombri akaviĉaĉu no mweri mataĉu.
 894 Skapa un puntu bivirás un mundu.
 895 Una braza kema la kaza.

PRUVEZA, RIKEZA

- 896 Al riku toĉus lu tyenin pur savyu.
 897 Il byen di mi paĉri, tapa mi korkóva.
 898 Il ki bivi in las alturas no pweĉi bivir in las bašuras.
 899 Il ki tuvu i no tyeni es d'adžiĉiyar.
 900 Il riku ki inpruvesa, pur il provi ki inrikesa.
 901 Ken poku kapitál, tyeni, prestu lu pyeĉri.
 902 Ken toka seĉa, no s'eĉa sin sena.
 903 Kwandu yo tiniya, toĉus mi kiriyan.
 904 La rikeza es una fyel mosu para il ombri.
 905 La ropa si korta siĝun la mosa.
 906 La vyentri no si inĉi kun palavras.
 907 Lazdrar lazdratis, alkansar no alkansatis.
 908 Muĉus palus para mal yivar, muĉas parás para byen yivar.
 909 Ni pará in bolsa, ni dulsura in boka.
 910 Si la oya sona, es ki ay arĝola.

RELIZYÓN

- 911 Dar a lus provis es impristar al Dyó.
 912 Dilantri d'il Dyó, toĉus somus mizmus.
 913 Il Dyó es tardyozu, ma no ulviĉozu.
 914 Il Dyó no fazi muneĉa, si no moĉus i maneras.
 915 Kwandu il Dyó sta kun tí, no ti 'spantis di tu inimiĝu.
 916 S'il Dyó keru, kun toĉu pweĉi.

SELU

- 917 Fiža vareža, tođu lukwe veyi disfila.
- 918 Il ĝwevu di la vizina es mas ĝrandi.
- 919 Il vizinu veyi solu la intrađa i no la saliđa.
- 920 Lus ožus li son mas ĝrandis di la vyentri.
- 921 Selus in viđa, ki mwerti no es maraviya.

SENSYA

- 922 Favlar tođus pweđin, ma intinder no mućus.
- 923 Kađa unu haham di su lavoru.
- 924 Kun la sensya i la yerva si fazi seđa.
- 925 La hwersa duroka muntañas, ma la sensya ĝana.
- 926 No es v(i)rĝwensa kiđar kayađu, si no sin miyoyu favlar.
- 927 Čika di boy, ĝrandi di sensya.

SINTENSYA

- 928 Al hamór las alas no li syervin.
- 929 Aruĝar al Dyó bwenas finis.
- 930 Bozis malas, kun ĝrandis alas.
- 931 Di la kaša, al kašón.
- 932 Džuhá ki dišó lus kumbiđađus.
- 933 Il mwertu intirađu i ulviđađu.
- 934 Il papel tođu ariyeva.
- 935 Kađa yiđa kun lukura, la mansives kun tođas.
- 936 Kađa unu a su manera.
- 937 Kađa unu savi su hal.
- 938 Ken nađa no savi, nađa no si l'apeĝa.
- 939 Ken s'aharva kun sus manus ki no yori.
- 940 Komu ay mašá, no si kema las manus.
- 941 Komu para bivir, nò bivu pur kumer.
- 942 Kulevra ki no mođri, ki biva mil años.
- 943 Kumitis no kumitis, in la meza stuvitis.

- 944 Kwal miyanidži dizi ki su vinu es vinaĝri.
 945 Kwantus ombris, tantus apariseris.
 946 La kama es una roza, si no si durmi s' aripoza.
 947 La noĉi dilĝaĉa fina la madruĝa.
 948 L'apariser es ingaĝozu.
 949 La pyedra patlaĉeya i il benaĉán.
 950 Las aĝwas kiĉaĉas son fondas.
 951 Las bozis di las tumbas si syentin di londži.
 952 Las manĉas kayin a las ropas finas.
 953 La sangri di fuyir a la vena no si keĉa.
 954 La skupiña di la ĝraža no aribwelvi la mar.
 955 La spaĉa aharva al kwerpu, la palavra al miyoyu.
 956 Lus riyus fazin la mar.
 957 Lus ĉikus, lus buraĉus i lus lokus favlan vedra.
 958 Maldiču seyas arvul, ki in il kampu solu nasitis.
 959 Malas bozis, a la fin d'il mundu.
 960 Malis i malizikus, d'eyus grandis, d'eyus ĉikus.
 961 Mas bwenu imbiĉyaĉu, ki apiyaĉaĉu.
 962 Mas livyanu li es al lavuraĉor ki al dżuzĝaĉor.
 963 Mas vali peru bivu, di lion mwertu.
 964 Mas vali taĉri, ki nunka.
 965 Miżor il ĝarón, si no il friĝón.
 966 Musafir no kumbiĉaĉu, distrás di la pwerta.
 967 Mwertu sin aĉakis no ay.
 968 Ningunu no hwey profeti in su sivdá.
 969 No ay moĉu di pinsar a toĉu.
 970 No savi la direĉa lukwe fazi la disyeĉra.
 971 O bwenu, o naĉa.
 972 Ondi entra il vinu, sali il tinu.
 973 Pastiliku i baĉu, no mus manki toĉu 'l aĉu.
 974 Pur lus mwertus no si favla mal.
 975 Rey mwertu, rey pwestu.
 976 Si durmis muĉu, bivis poku.
 977 Si keris star sirviĉa, primi star sufriĉa.
 978 Si l'apreta il sapatu, el solu lu savi.
 979 S'il mansevu saviya, o il vyežu puĉiya, maraviyas akuntisiriyan.

- 980 Sin pinsar i sin kuydar, dondi ti vinu tantu mal.
981 Si trokan lus tyempus, i muzotrus kun eyus.
982 Šavdu in la meza, salađu in la kavesa.
983 Una manu sola, ni kanta ni yora.
984 Una manu lava la otra.
985 Unu i ningunu no es tođu unu.
986 Vazu malu no kayi di la manu.

SKARSURA

- 987 Di su patađa no si viđu hayri.
988 Pur un poku di sal, si va la kumiđa a la mar.
989 Si kuzyó bolsas kun la murtaža.

VINTURA

- 990 Dota i ašuđar ti pweđu dar, ma il mazal vati buškar.
991 El durmyendu, il mazal dispyertu.
992 In esti mundu, ni byen kumplidu, ni byen atimadu.
993 In kađa dor i dor akuntesi una ĝrandi dular.
994 Kađa ombri es patrón di su mazal.
995 Kara tuerta, vintura diretša.
996 Ken kun mazal i vintura, ken kun potra i kivrađura.
997 La vintura, para ken la prikura.
998 La ičađa sta in mi manu, l'alvantađa no se kwandu.
999 Ondi va la sinteya, al ožu di la bivda.
1000 Tođus inĉin i vazyan, a tí la hwenti ti si sikó.

Kuća u jevrejskoj mahali u Skoplju
House in the Jewish quarter of Skopje

KUNSEŽES DI BITOLA

Džuhá si kižu kazar

Džuhá kidó ġwerfnu di padri i madri, d'esti modu ki la maná lu mirave. Komu ġwerfnu, kidó un poku sin s'ambizar al bwen kumportu, a di nasyón ya ere un poku abuvadu. La maná muċu si sikliyave pur el, pinsandu: »Komu va fazer la vide esti puvretu kwandu yo mi vo murir? Si úeri ki lu kazi, ki tenge la mužer kuydu. Vo impisar a li buškar novye.«

Lu pinsó i lu fizu. Li buškó i li tupó une novye hinoze i di bwene famiye. Lu dispuzó i kun lus kusfweġrus apuntarun il diye kwandu va ser la bode.

Pasó une simane, la maná li priġunte a Džuhá: »Fižu miyu, la vitis este simane a tu novye?«

»No mi maná, no la vidi.«

»La ġote l'abaši a la maná! Si keri ki la topis i ki li eċis alġune užade. Komu di maridu vas a ser?«

»A puntu maná, byenintindidu« arispundyó Džuha. Si vá a lus karniserus, lus merke todus lus ožus di las uvežes, ansine inċó une rizá yene. La buškó a la novye i la tupó asintade in un bankitu dibašu di un arvul. Di londži kun tode su fwerse si lus arože todus lus ožus a la kare. La novye pinsó ki sta buraċu i si dišu di si para si:

»Di mas neġru ki mi skapi il Dyó. No es neġru fižiku, siġuru biviriye alġune pingite dimaziye.«

Džuhá prestu akuryó a si aġavar a su maná: »Tu mi dišitis une, yo mil užades di uveže si las svriġi a la kare.«

»La ġote l'abaši a la maná! No si fazi d'esti modu di feċus bovus. Si kiriye ki li dišyeres: 'Komu stas, stas

bwene, komu stan mame i papeko?' Si kiriye ki t'aleğris, ki ti riyes, ki la intrimetes a tu mužer.«

»Byen intindidu« arispondi Džuhá.

A l'otre simane si va a la kaze di la novye, s'asente al ladu d'eye, l'impisó a kuntar kozes d'il tyempu di Mitušelah, s'impese a riyir afwertí, no yivandu kwentu d'il diridor il kwal stave in luytu, purke s'aviye muridu akel diye il nono di la novye. Ningunu no li abultó kare pinsandu ki sta di-mwevu travadu.

Kwandu si fwey in kaze li kunto kwalu li pasó a la maná. Este s'impisó a si pilar dizaendu:

»La ĝote l'abaši a tu maná. Ki no stuyere bive. Komu nasí para ver di mi ñetu d'esti modu di buvidadis. Si kiriye mí fižu ki ti mityeres kun eyus a yurar i sklamar dizaendu k'il Dyó lu pirdoni.«

»Bwenu mi maná, no mi ĝritis, yo syempri ti vo sintir lukwe mi vas a dizir« arispundyó Džuhá.

Dispwes di une simane si va di mwevu a la vižitar la novye. Este ves tiniyen fyeste kun panderus, diké a la novye li nasyó un Irmaniku. A la udá di la paride aviye mučus kumbitis. Kun kantís i rizes si stave fyistandu il nasimyentu. In estu entre Džuhá i dilantri la pwerte kun yorus i lağmes impese a indiçar: »Il Dyó ki lu pirdoni«...

Dispwes di une ore si va ondi la maná i li konte todú lukwe l' akuntisyó. La maná dandusi puñus a la kavese i murdyendu si lus mušus li dišu: »No nasyere tu maná, komu di fečus a l'arivés vas fazyendu. Si kiriye ki li diğes: 'ki ti kreske, ki ti bive, ki t'influrese'...«

»Baštuné maná« l'arispondi Džuhá.

A la otre simane si va Džuhá dimwevu ondi la novye. Il isfweğru stave al kurtižu kun la manu atade in kwale li aviye salidu un grandi bultu, i tiniye dulor fwertí. S'aserke Džuhá i l'impese a dizir:

»Ki ti bive, ki ti kreske, ki t'influrese...«

Estu lu repetó unes kwantes vezis i kwandu vidu ki no li dyerun kare, si fwey ondi la maná akišandu si di lukwe li pasó. La maná dandu si puñus li dzi:

»Komu di fečus abultadus. Si kiriye ki li diğes: 'ki ti si seki, ki ti s'amorđi, ki no lu veyes mas pur lus ožus'...«

»Bwenu maná, lukwe dizis tu ki seye.«

Este ves aspiro dos simanes para ki li pasi la ravye al isfweğru. Štelu di mwevu a la kaze di la novye. Il isfweğru stave a la ĝwerte ičandu ağwe a las floris i plantes, las kwales staven byen influrisyendu, spandyendu bwenes ĝuloris al diridor. S'aserke Džuhá ĝritandu:

»Ki ti si seki, ki ti s'amorđi, ki no lu veyes mas kun lus ožus...«

Las mizmes palavres las ripitó unes kwantes vezis, i kwandu vidu ki no stuvu byen aršividu, si fwey akišar a la maná. Este travandu si lus kaveyus i yurandu li dišu:

»La ĝote l'abaši a tu maná. Komu di boves kozes stas fazyendu. Si kiriye ki li diğes: muču ki ti salđe, kun tu manu ki ti lu komes'...«

»Bwenu maná, no ti sikleyis, ya vo fazer todú komu mi dizis.«

Dispwes di poku tyempu si va Džuhá, ondi il isfweğru, il kwal al momentu stave al kabiné. Džuhá s'aserke di la pwerte dizyendu: »Muču ki ti salđe, kun tu manu ki ti lu komes...«

»Bwen mamdzer sta esti Džuhá« salte il isfweğru. Kwandu salyó d'il kabiné, tumó un palu, s'asirkó di Džuhá, lu staňó bwenu ĝritandu:

»D'esti modu di yernu no keru tiner.«

D'esti modu kidó Džuhá sin kazar.

Il bandidu kastigadu

Il rey d'un payiz fyistave su anivirsaryu. In su riynadu biviyen mučes nasyónis. Kada nasyón li faziye al rey riğalu muču valurozu. In esti payiz biviyen i mučus Džidyós, lus kwalus mizmu, kada añu li yivaven al rey riğalu. Esti riğalu ere di uzu il mas prisyozu purke lu kiriyen muču anesti rey, il kwal lis faziye mučes bundadis. Las kuminitás džudiyes

dýerun priĝón a tode la džudiriye d'il payis ki traĝen todú lu mas prisýozu ki tyenin para fazer un bwen riĝalu kun kwal ki si amostri l'amistá ki tyenin lus Džidyós dilantri d'il rey. Dispwes di poku tyempu a la kuminitá arivarun kozes muy prisýozes komu diyamantis brilýantis, fiĝures di oru i kozes simižantis. D'estes kozes skužerun las mas irmozes i valurozes, si dipuzarun in une (i)rmoze kašike, la kwale la sirarun bwenu i kun un hahám la (i)mbiyarun al palasyu d'il rey.

Komu il rey biviye muču londži il hahám vijažó il diye interu. Kwandu s'anučisyó arivó in une haraná dilantri la kwale vidu un ombri. L'aruĝó ki li dé la pirmisyón di s'ripuzar, el i su hamuriku, ondi stave inkarĝade la kašike kun il riĝalu valurozu. Este pirsone diviste ačitó apuntandu lus ožus a la kašike.

Il hahám kansu, prestu si durmyó. Esti ombri s'aserke di la kašike ki stave pur afwere muču (i)rmoze, avri il kapak i lukwe ki veye?! Si lu alvantó todú il byen, l'inčo la kašike yene di tyere, la siró bwenu d'esti modu ki di afwere no si veye ki sta alĝune koze trukade. A la mañane il hahám kuntuniyó il kaminu. La tardi arivó fin il palasyu dilantri d'il kwal staven aspirandu muče dženti. Lus ĝwardyanus ya staven dispasinsyadus pur mordi ki kada aňu il riĝalu di lus Džidyós, arivave mas prestu. Avriyerun la kašike para ver, lukwe ki veyen? Polvu i tyere suzye. S'aravyarun lus ĝwardyanus, i tode la dženti kidarun inkantadus. Pinsandu ki lus Džidyós si stan burlandu d'il rey, lus ĝwardyanus ordinarun ki lu inforkin al hahám. Antis ki lu inforkin dimandó di si ver kun il rey. Lus ĝwardyanus ačitarun i lu trušerun dilantri d' il rey dzyendu:

»Esti hahám ti trušu komu riĝalu polvu i tyere suzye. No dišamus ki si burli di tí i dimus ordin ki lu inforkin.«

»No mis ĝwardyanus« dišu il rey, »pur siĝuru ki este tyere es maraviyoze, tyere di Avram, padri santu di lus Džidyós. Ondi eyus mi la mandarun a mí, priĝunandu ki esti riĝalu es il mas prisýozu.«

Kwandu si spandyó il priĝón d'il rey pur la tyere maraviyoze, vinu fin las urežes di la pirsone ki la inčo la kašike kun tyere i polvu, aruvandusi las kozes prisýozes d'adyentru. Esti, pinsandu di s' inrikiser mas muču, prestu, prestu, si prizintó ondi il rey dzyendu:

»D'esti modu di tyere yo tengu une haraná yene, d'ayi si pwedi kitar kargés i kargés. Este mizme kaške ki sta ondi el siñor rey, es yo ki la inçf. Eye stave yene solu di dživayeris, brilyantis, fiğures di oru i otras kozes ki son muçu mas manku valurozes dilantri la tyere maraviyoze.«

Vyendu il rey ki dilantri di sí tyeni un bandidu il kwal s'aruvó lus byenis, a mizmu tyempu lus pudíye miter a lus Džidyós in kulpe, dyó ordin ki di viste esti maldiçu si mati.

Řen fazi mal si l'abolte komu la d'Amán.

II hahám i lus dos provis

Dos provis salyerun arikužer sidaká d'in kazal in kazal. Kwandu s'anučusyó arivarun fina la kaze d'un hahám, ondi kwal aruğarun di pasar la nuçade. Il hahám lus arisivyó bwenu, lis dyó a kumer i dispwes s'içarun a durmir. Al amaniser inde dimañane matráne, partyerun d'il kazal para dimandar sidaká in otrus luğaris. In estu s'ulvidarun di si tumar il triğu ki lu aviyen arikužidu. Aspiró il hahám ki s'atornin lus provis, ma di eyus ningun avizu. Vinu il tyempu di asimbrar lus kampus, il hahám l'asimbró i il triğu ulvidadu. La rikolte d'esti triğu la mityó a parti. Komu il añu interu no aturnarun, il haham l'asimbró la rikolte intere i di mwevu il beriket lu mityó a parti. Ansine fizu tres años, a la fin di kwalus arikužyó une muy grandi rikolte la kwale no aviye ondi la miter. In estu lus provis yendu d'in kazal in kazal viñerun di mwevu ondi il hahám. Esti lus arisivyó i lus mantiño bwenu. Dispwes di unes kwantes ores s'akurdarun ki ere la mizme kaze ondi antiş tres años s'ilvudarun la turvazike kun triğu.

Il hahám lis dişu ki di akeye turvazike salyerun ambaris i vagonis di triğu ĝrasyes a las sudoris para l'asimbrar i l'arikužer di añu in añu. D'akel puntu lus dos provis dişarun di dimandar sidaká, impisarun a lavurar la tyere i si fizyerun rikus.

II kamdžik i il kavayu

Une tardi serke la ore sinku, un arabadží si turnó in kaze di su lavoru pizğadu. Il kavayu lu intró a la haraná a il

kamdžík lu inkulǵó in un klaviku di la haraná. Al ladu d'il kavayu si tupave un piñasku ondi il patrón kurtave leñe. Il piñasku s'impisó akišar al kavayu i al kamdžík komu sta yivandu une vide neǵre, diké insime d'el si parti tante leñe. In estu saltó il kamdžík dizaendu ki el es il ki yeve la mas neǵre vide, diké interu il diye kun il patrón inkarǵe i diskarǵe ansine ki no tyeni ripozu. Il kavayu lus miró a todus lus dos, si riyó un poku dibašu il mušu i no dišu nade. El es sihiludu i ya savi ki solu in boke sirade no entre moške, i ken muču favle muču yeve, aun ki tenga razón.

Dilantri il kamdžík la boke no s'avri.

Il ladrón kastigadu

Al tyempu vyežu no aviye postes. Todes las letres i paras si mandaven kun pirsones. Un mirkader tuvu minister di mandar munede in otre sivdá. Yamó un kuryeru i komu di uzu li dyó une kantidá di parás ki las yeve a un otru mirkader in otre sivdá. In meyu d'il kaminu li salyó un ladrón i si la tumó todú la munede. Il kuryeru l'aruǵó ki no si las tomi las parás purke no son suyes. Ma di estu no uvu priveču. Il ladrón no kižu sintir. Il kuryeru li dišu yurandu:

»Savis ki mí patrón no mi va kriyer ki la munede mi la tumarun. T' aroǵu pur estu siñor ladrón ki tires kun tu arme a la sultuke ki mi la vo dizvistir, para kwandu si l'amostu al patrón para ki mi kreye.«

»D'akordu« ačitó il ladrón.

Kwandu ya fizu dos tres burakus, il kuryeru li dišu ki travi inde unes kwantes vezis para ki seye mas kunvinsivli. Il ladrón dizmiyuyadu li dizi ki no tyeni más munisyón. In akel puntu saltó il kuryeru l'afiró d'il garón al ladrón si las tumó las parás atras, lu inbastunó bwenu, si las tumó las armes, li ató las manus i lu dišó arastandu pur la tyere al kaminu.

D'akeye ves il ladrón trukó di lavoru i si fizu unestu.

Il ombri i la rapoze

Al tyempu aviye un ombri provi il kwal tiniye mužer pumpoze i neğre. An akel tyempu ere la mode di yivar samáre di rapoze a lus paltus di las mužeris. La mužer di esti provi pinsandu ki todú lukwe abole si komi, s'ićó a dimandar:

»Maridu, ĩeru ki mi merkis kweru di rapoze para ki ste 'rmoze.« Kada diye mitiye la mizme dimande.

Vidu il maridu ki no ay vides, si fwey d'estus kaminus indilantri a buškar rimedyu. Partyó di su sivdá no seye ki in algune otre pudirá ġanar algune pará dimaziye para akuntintar la mužer pumpoze. Al kaminu inkuntró une kulevre durmyendu al ladu di une pyedre la kwale stave para kayir. Aviye pirikulu si kayi, di la shašar a la kulevre. Esti provi ki ere muču bwenu di kurasón, no kiriye ni la kulevre ki tenge dañu. S'asirkó i aġavaš la kitó la pyedre ki no li kaye a la kavese di la kulevre. In estu la kulevre si dispirtó, saltó al ġaron d'il provi dizaendu:

»Ti vo afuġar pur kastíġu ki mi dispirtatis i mi dizripuzatis.«

Il provi l'arispondyó ki li kiriye ayudar, a no dizripuzar, ma la kulevre no lu kriyó. Il provi l'aruġó ki vayen a buškar algun džuzġadór. La kulevre aċitó.

Kaminandu tuparun un kavayu vyežu. L'arugarun ki lis seye džuzġadór. Il kavayu dyó su džuzġu:

»Il ombri no es di kriyer. Pur estu siñore kulevre, mi kunsežu es ki l'afoġis. Yo kwandu ere mansevu i stave in mis fwerses, mi patrón mi mitiye a travar arabás pizġades kun kindzi sakus di triġu. Stonsis ya mi mantiniye bwenu para ki li pwede lavurar. A las fyestes si vistiye bwenu, m'arisintave i piynave bwenu para si puder biniyar. Aġore ki mi fizi vyežu i stó hazinu, no mi mire a la kare i no mi da mantinisyón. Mi dišó ki ste arastandu solu mwertu di fambri i seku pur aġwe.«

»Sintitis il džuzġu« dišu la kulevre i impisó a l'apritar.

»Il džuzgu no es direču, il kavayu sta hazinu« arispondi il ombri, »t'aroġu ki mus džuzġi algun otru.« La kulevre aċitó.

Kaminandu, kaminandu, tuparun un bwey vyežu. I esti lis dyó il mizmu džuzgu k'il kavayu. Il provi di mwewu l'aroge a la kulevre ki buškin il di tres džuzgadór. Lu di esti ki s'afirmi. La kulevre pasinsyoze ačító i anestu.

Al kaminu tuparun une rapoze i li kuntarun lukwe lis pasó. La rapoze dišu ki keru ver ondi stave durmyendu la kulevre para dar la ripweste. Kwandu arivarun al luğar li dišu a la kulevre ki s'abaši d'il ġaron, ki si eči al mizmu luğar i dilantri la mizme pyedre. Kwandu la kulevre akumpló esti ordin, la rapoze li da siñu al provi ki la shaši a la kulevre kruele. D'esti modu s'asalvó.

Il provi la yamó al kumbit a la rapoze i di kwalu no tiniye l'arisintó un bwen pransu. A la noči l'arisintó la kame i la (i)čó a durmir. La mužer neğre no pudu kidar aripuzade sin kweru di rapoze. Aun ki este l'asalvó la vide di su maridu, no tuvú piyadá, la tumó la baltá i la mató la rapoze i su lu tumó il kweru.

Unus fazin otrus yeven, dizi il rifrán pur situasyónis simižantis.

Il rey i il kazalínu

Un diye salyó il rey a kaminar, vistidu komu tode la dženti i kaminandu a pyé. Salyendu afwere di la sivdá vidu un kazalínu arandu la tyere. S'asirkó d'el, li dimandó komu pase kun il lavoru, kwantu ġane, komu si mantenyeni. Il kazalínu li arispundyó in kurtu:

»Ġanu sinku ġrošis al diye. D'eyuš paġu la devde, metu parás a interes i kun lu restu mi mantengu.«

Il rey no intindyendu la ripweste li dimandó ki li (i)spliki. Il kazalínu li arispundyó:

»Pağar devdes es mantiner a lus paryentis, lus kwalus mi sustuvyerun fin kwandu ere čiku, dar parás a interes es mantiner a las kriyatures kwales mi van a mantiner i tiner kuydadu kwandu mi vo fazer vyežu, kun lu restu di lus sinku ġrošis areglu las otres kozes d'in kaze.«

Il rey kidó maraviyadu d'il sehel d'esti kazalínu. Istonsis si dikuvriyó ken es, i li dyó ordin:

»Todú estú kú mí kúntatís a mí nó sèye kí lu kúntís a otrú antís kí mí vèyes a mí otré ves. Al kúntaryú tí sí va yír la kavese.«

»Sí, síñór, a sú ñrandeze, muy bwenu íntíndi sus palavres.«

Kwándú s'aturnó í rey al palasyú, aríkužyó lus kúnsížerus í savyus í lís dyó la príñunte: »Kwalú ñeri dízir kwándú unú ñane síngu ñrošís al díye kí dí eyus pađe la devde, metí parás a ínteres, í kú lukwe kede sí mántyeni?« Lus savyus nó lí pudyerun dí víste arispúnder. Il rey lís díšó kíndzí díyes para pínsar. Unú dí lus savyus lí kurtó il tínu k'il rey túmaríye séhel d'algun afwere d'il palasyú. Dímandó a lus ñwardadorís ondí stuvú il rey entrí il díye. L'arispúndyerun kí vístídu ín sívíl salyó afwere la sívdá yíndú pur il káminu para il kázal sístranu. Il savyú sí mítyó al mízmu káminu, í lu ínkóntre al mízmu kázalínu. Lí dyó bwenu sí díyes, í lí dímandó kómu ñane la víde. Il kázalínu lí dyó la mízme rípweste k'al rey, sólu sín l'ísplíkar kwalu ñeri dízir. Il savyú l'aruño kí lí dískuvre, má il kázalínu nó kíriye síntír. Ímpísó a lí aprumíter parás ímprimeru súkwénte líres d'oru í kwándú nó kížu ačítar ímpísó a súmbír il presyú. D'estí modú la súme dí l'aprumetu s'asúvyó fístá míl líres. Stónsís il kázalínu ačító, lí dískúvryó il síkretú.

Kwándú il rey fízú l'adžunte díspwes dí kíndzí díyes, dímandó dí lus savyus la rípweste. Kwándú síntyó il ísplíku džustu dí unú dí lus savyus, íntíndyó kí estí pur síguru kí stuvú ondí il kázalínu. Kú ñrandí ravye salyó afwere, lu tupó al kázalínu í lu ímpísó a kástíñar purké nó tíniye díritu dí dískúvrrí il síkretú a níngunu antís kí lu véye an el.

»Purké nó dítuvítís il síkretú vas a tíner il kástíñu kí tí díši kwándú mús vímus la prímere ves.«

Il kázalínu l'arispúndyó ín estú: »Síñór rey, yo nó sólu kí lí vídí otré ves sú kare, síno ótres míl vezís, purke unú dí sus savyus pur číku ísplíku mí dyó míl líres dí orú. Ín káda uné sí véyi bwenu vvèstre kare.«

Il rey vídu kí tyení dílantrí uné pírsone síhílúde í zvelte, nó sólu kí nó lu kástíñó, síno lu túmó al palasyú pur kúnsížeru.

Il satán i su mužer

Il satán komu satán, syempri sintiye ki la dženti s'akeše di las mužeris. Fin su uyidu li viñerun las bozis di lus maridus akišandu si ki las mužeris lis dan vides males, ki no es koze ki si pwedi dravaniyar, ki son males, strasaderes, dishinades, no unestes, i mučes otres kozes ki trušerun mučus a si dišar, kidandu las kriyatures disparides i dizdičades. Il satán si dišu di si para si:

»Yo mi vo kazar kun une mužer neğre i a ver si mi pwedi fazer algune koze, yo li vo miter sehel. Dilantri di mi devi di baylar komu yo vo čuflar. Yo vo ser il ĝayu a la kaze, diké in un ĝayineru dos ĝayus no kavin.«

»Lu dišu i lu fizu. Il satán si fizu komu un mansevu (i)rmozu i riku, abašó di lus syelus i fizu ki lu biğineyi une d'estes neğres mužeris. Si kazó kun eye fazyendu bode ĝrandi in kwale kumbidó tode la dženti di la sivdá. Al primer tyempu no stave neğre la vide ki staven pasandu. Al añu la mužer paryó un fiziku. Las primeres amoris ya inpisarun a yilar, lus pleytus ya inpisarun a s'amíçugar. Il satán s'apasinsyave dizaendu:

»Ni bode sin čalgís, ni kazamyentu sin pleytu.«

Algune ves si pinsave ki si pileyen lus řen si řerin. Lus pleytus kun tyempu tantu s'amíçuğarun i infurtisyerun, ki si vidu ki no son ni pleytus di amor, ni di amistá. Pur mordi la kriyature no la pudíye dišar la mužer iné ki ya s'aripintyó d'il diye ki nasyó, ya si l'arudió syen vezis la ureže ama sangri no li kori. Stave uvliğadu di dravaniyar. Il fižu si li stave inğrandisyendu, ma ningun kunportu no lu ambizó, pur ningun lavoru l'apruntó, ningune skole frikuntó. Todus lus aprevus d'il padri para li dar une idukasyón a su fižu, kidarun sin rimedyu. No stave tavyendu sehel komu ki diskapi di este mužer, kun kwale añus inkapó. No saviye d'otre parti komu lu kitar al fižu al kaminu d'il mundu, purke no tiníye ni kumportu ni lavoru. No lu dišave la kunsensye, aun ki ere satán, di dišar todus estus fečus sin riglar i di si asumbir al syelu.

Un diye li kayó al tinu ki ya la pudíye dišar a la mužer sin ki tenge il fižu ĝrandis pižğadures a la vide. Lu yamó al fižu dizaendu:

»Fižu miyu kiridu, fin aĝore no ti tuvi diskuvridu ĩen so yo i kwalu es mi laboru. No kedis inkantadu si ti diĝu ki yo so il satán, akel ki tome las almes di la dženti kwandu si mwerin. Yo no la pwedu sumpurtar a tu madri, pur estu mi vo yir d'eye. Tu mi fižu ki eĉis un priĝón a la sivdá ki sos metku, i ki al primu tyempu fin kwandu no ti arikunesi il pwevlu, rendis pur las kayis dimandandu ĩen tyeni primure di si milizinar, ki tu stas prontu para l' ayudar. Kwandu vas a intrar a la udá d'il hazinu syempri mi vas a ver a mi. Si mi veyis a lus pyes d'il hazinu, va ĩirer dizir ki ya si va sanar. Si mi veyis a la kavisere d'el, ki sepes ki no va tiner salvasyón. Tu lis pwedis dar pur milizine kwalu fweysi, il rezultadu va dipinder d'il lugar ondi vo star yo.«

Il fižu lu sintyó al padri i si kumpurtó komu li dišu. A la primiriye si džugaven d'el, ma dispwes kwandu vyerun ki todú lukwe dišu lu pikudiyó, lu ĩmpisarun a kriyer i su fame si sintyó afwere di la sivdá. D'esti modú il fižu d'il satán stave ĝanandu bwenu la vide.

Un diye s'inhazinó il rey. Yamarun lus mas bwenus doktoris d'il payis, ma rimedyu no si li stave tupandu. D'in diye in diye il rey stave diskayendu di fwersedes, d'esti modú ki ya stave klaru ki si tope antis su mwerti. In esti tyempu la fame d'il fižu d'il satán arivó i fin il palasyu. Mandarun prestu dženti ki lu topin i di viste ki lu traĝen ondi il rey. Kwandu intró a la udá d'il hazinu, lu vidu a su padri a la kavisere. Ya li dyó trimor di prime viste, ma este ves si sustuvu di dizir ki no ay rimedyu. Ya li fizu mil dišaretis a su padri ki venge di la kavisere a lus pyes. Il padri no kižu trukar il luĝar dizyendu ki kali ki si mwere. A la fin fwey al ladu d'il padri i a la ureže li dišu:

»Ki sepes sińor padri ki la vo yamar a mi madri ki ti mete séhel.«

Kwandu sintyó estú il satán no aspiró ki si li diĝe siĝunde ves, si tumó a fuyir. Al fižu skaparun di li tumar sudoris. Si li riyó la kare, i ĩmpisó aleĝri i afwertí a zbruĉar:

»Ki sipeš bwene dženti ki il rey amańane ya va star sanu.«

D'esti modú fwey. Il rey al otru diye s'alvantó di la kame i dyó ordín ki di viste esti ombri ki lu sanó s'apriĝoni komu il mas kapaĉi d'il payiz i ki el va ser il metku d'il rey.

Savyendu este kunseže, la dženti dizin ki i il satán si spante di la mužer neğre. Aruğar al Dyó no skuntrar.

Il topúz di oru

In une sivdá aviye muçus ladrónis, matadórís, pliytezis, komardžis i otre male dženti. Il rey no pudiye miter ripozu i ley in eye. Todus lus kastiguş kidarun sin rimedyu. Un diye fizu un topúz d'oru pizğadu dodzi kilus, i apriğunó a tode la dženti di la sivdá ki esti topúz si lu va dar an akel ki li va kuntar une kunseže di mintires. Al kuntraryu, si la kunseže no es di mintires, va ģanar tres kun il topúz a la kavese. Luş bandidus di la sivdá staven prontus para ģanar il topúz. Kada unu s'aparizó une kunseže la mas mintiroze ki pwedi ser. Todus estus pikadoris si mityerun a la sirá dilantri il palasyu d'il rey i unu a unu intraven adyentru. D'il palasyu ningunu d'eyus no salyó bivú, diké il rey a toduş lis tupó ki la kunseže ya pudiye ser vardá. D'esti modu la disbarasó la sivdá di todú modu di maldá i inrinó ripozu i kuntintez.

Pasarun añus. La dženti ya si l'ulvidarun esti topúz, komu i a lus bandidus ki akuryerun a lu ģanar. In este sivdá biviyé un ombri muy unestu ma muy provi i kun muçes kriyatures. Aun ki lavurave di la mañane fista la noçi, no pudiye ģanar bastanti para mantiner las kriyatures. S'akurdó d'il topúz i komu ere muçu sihiludu li kwardó komu di kunseže si ģeri kuntadu para ki no aye pirikulu di mwerti. Tumó une arabá kun kwatru barilis vaziyus, lus kwalus si pudiyen inçir kada unu kun mas di duzyentus kilus di oru, i vinu dilantri d'il palasyu d'il rey, dimandandu la pirmisyón di kuntar une kunseže di mintires. Il rey lu vidu unestu i lu akunsižó ki s'aripyente. Il provi kunvinsidu ki va ģanar, kidó a lu suyu. Il rey ala fin açitó ki li konti la kunseže kun las vyežes kundisyónis. Il provi impisó:

»Imprimeru, siñor rey, li vo kuntar une kunseže di vardá, a dispwes une di mintires.

Tu padri, siñor rey, ere bwen amiğu kun mi padri. Un diye tu siñor padri kidó sin munede i s'adrisó ondi mi padri il kwal ere muy riku, ki li impresti kwatru barilis di oru. Mi padri prestu açitó. Komu tu siñor padri prestu muryó, no akavó a l'aturnar il imprestu. Dispwes di poku tyempu i mi

padri muryó i mi dišó estus kwatrus barilis vaziyus. D'esti modu kidimus provis. Yo estus kwatrus barilis lus truši a l'arabá. L'aroĝu siñor rey ki mi paĝis la devde. Si es vardá inĉi kwatru barilis d'oru para mis fižus, si es mintires l'aroĝu il topúz d'oru.«

Vidu il rey ki esti provi es sihiludu i unestu, si lu dyó il topúz d'oru.

D'esti modu fwey il unestu ariĝaladu.

La manazike i la ĥitike

Priĉa za decu da bi nauĉila imena povrĉa, voĉa i životlnja.

Children's tale to learn the names of vegetables, fruits and animals.

סיפור לילדים ללמוד את שמות הירקות, הפירות ושל בעלי-חיים

Al tyempu aviye une manazike. Este manazike tiniye une ĥitike. Li dišu la manazike a la ĥitike ki tomi la skove ki bare la udazike. Tumó la ĥitike la skove i impisó a skubar. Skuvandu, skuvandu tupo une parazike. Li priĝunto a la manazike kwalu ki merki kun la parazike. Si si merke almešes si fazi fuškin, si si merke kastañes si fazi fuškin. Ansine la manazike i la ĥitike si dimandarun pur muĉus frutus, ma di todú si fazi fuškin, komu: tramusus, albikokis, alsirežes, almendres, vižnes, uve, briskus, datlis, fiĝus, peres, mansanes, alharoves, alviyanes, bilibizis, mangranes, bimbriyus, brmižikus, purtukalis, limonis, azitunes, mwezis, fustukus, i muĉus otrus frutus. Dispwes diĉidyerun di mirkar alĝun zarzavat i impisarun a lus rinder, komu: aliĉuĝes, pipinus, karpuzis, milonis, fižonis, spinake, ravanikus, fižulete, porus, ažíkus, sivuyikes apyu, patates, šalĝanis, lintežes, pindzele, favez, mirindženes, bamyas, kalavasikes, pivintonis, tumatis, prišil. . . i muĉus otrus, ama vyerun ki di todú si fazi fuškin. A la fin diĉidyerun di mirkar une kulizike. Di la kulizike fizyerun une kazitike. Lus trunĉikus — skalunikus, las fužikes — varandadiku. Pur il varandadiku pasarun muĉe dženti, ma no si shašó. D'esti modu pasarun: papa, mama, la nona, il nono, la tiye il tiyu, il irmanu, la irmane, lus fižus, las fižes, lus ĥetus, las ĥetes, lus vizinus

i mučus otrus, ma la kazitike no si shašó. La kazitike stave rezye komu il tiru. Impisarun a pasar mutšes avis, komu: la ĝayine, il ĝayu, lus puyikus, la patike, il patu, la misirke, la ĝraže, il pašariku, la kulundrunike, la palombe, la ĝruye, la piĝe, il ĝavilan, il papaĝayu, la kukuvaye, l'agile... i mučes otes avis. La kazitike no kižu saver. A la sirá inpi-sarun a pasar di todú modú di hayás, komu: il ĝatu, il peru, il kavayu, il aznu, la mule, la vake, il bwey, il biziriku, il kurderu, la uveže, la kavre, il kavritiku, la bufne, il pwerku, il taušan, la rapoze, il lonsu, il lovu, la urse, il tigri, il leon, il fil, la kulevre, la ĝrtiže, la maymone... i mučes otes hayás (animalis), la kazitike haber no tiniye. Indune d'un burakitu salyo un ratuniku, dyó un saltiku si shašó il varan-dadiku. Kidarun aleĝris para tode la vide.

La mužer arastadere

Un ombri bastanti riku i sin kriyatures traíye in kaze kada diye sestus yenus di kumañe, komu: asuker, šavón, azeyti, farine, kavé, aros, ki divíye abastiser mezis interus, ma la mužer s'akišave ki no l'abaste. Il maridu no kidave di si maraviyar komu si skapaven tantes kozes. La mužer kada diye li kuntave otre konseže, ma il maridu no si kunvinsiye. Pur estu fwey ondi Šelomó Ameleh, para ki li dé kunsežu. Il rey Šelomó al puntu l'arispundyó ki devi di biver tres kučares di ričinu i dispwes ya va intinder ondi si stan yendu las kumañes. Il ombri kidó maraviyadu. Si pinsó di si para si, komu di ripweste aribulvide li dyó il rey. La ripweste sta d'il kulu al pulcu, ma yo yiné lu vo sintir. Al otru diye dimañane si bivýó une bwene kantidá di ričinu. Dispwes di poku tyemu l'impiso la salidere, d'esti modú ki no pudíye salir d'in kaze. Inpi-sarun a vinir une a une vizine a dimandar inpristadu, i di la pwerthe ya ičaven lus ĝritus:

»Bulise, une kope d'asuker, un tindžiré di farine.«
Inde no salýó la une la otre ya intró ĝritandu:

»Bulise, une ridome d'azeyti... Bulise un vantál di šavon ki la kulade ya la tengu mitide...« I d'esti modú il diye interu. La mužer lis dave siñal i dizyendu aĝavaš:

»Il turvísku di maridu lu tengu in kaze, no (l)češ alu-bari tantus ĝritus.«

Il maridu ki syempri stave al kabiné ya sintyó todú lukwe si stave pasandu. Vidu ki la mužer es muy strasadere i ki il rey Šelomó tuvú razón.

La bote sin fondu no si pwedi nunke Inčir.

La mužer neğre

Un ombri fwey ondi il Šelomó Ameleh a dimandar kunsežu, dzyendu ki no es koze ki si pwedi dravaniyar kun lamužer:

»Kada diye mi da tantes ġrandis sihurás, ki devu di mi fuyir d'In kaze:«

Šelomó l'arispundyó: »Va dibašu la pwentí i ayí aspere il kunsežu kun la milizine.«

Kwandu salyó dondi il rey, si dišu di si para si k'il rey »no las tyeni todes džustes« kwandu li pudu dar d'esti modú di kunsežu. »Kwalu li dimandí, kwalu m'arispundyó, ma kali skučarlu.« Estu dzyendu arivó fista la pwentí, s'abašó dibašu, s'ačukó ayí ores ilvudades aspirandu il kunsežu i la milizine.

Pasó muču tyempu, il kunsežu no ay ki venge. Ya vinu la tardi s'impisó anučiser. Il ombri amarġadu i dispasinsyadu s'impisó aparížar para si yir in kaze, di mwevu a yivar vides males. In akel puntu arivó un kazalínu kun su aznu fista la pwentí. Il aznu inačí, no kižu pasar la pwentí di ningune manere. Il patrón, no tavyendu otru rimedyu, afiró un palu i impisó a lu stañar. Il hamór, vidu no vidu, abašó las urežes i akuryendu la pasó la pwentí. Il patrón lu (i)čó il palu apurey i kuntiníyó il kaminu. Il ombri ki stave dainde a la pwentí, lu tumó il palu i si fwey in kaze. La mužer ki lu veyi vinir kun il palu a la manu, l'arisiivyó kun otre kare, dzyendu:

»Ven maridu kiridu, ya ay aġwe kayenti para ki ti lavis lus pyes, la kumide ya sta pronte...« Maraviyandusi d'il trukamyentu d'il kumportu di la mužer, s'akurdó d'il kunsežu di Šelomo Ameleh, dzyendu ki tuvú razón.

Para lus neğrus il palu es il kunsežu, il ġolpi la milizine.

Lus bwenus irmanus

Dos kazalinus irmanus lavuraven la tyere ahavér. Il unu tiniye fižus, il otru no. Entri eyus si kinyen muču i biviyen kun ĝrandi amistá. Kada unu pinsave a la bundá d'il otru. Kwandu vinu il diye di la rikolte d'il simbradu, si dispartyerun todu lukwe arikužerun. Kada unu fizu un munturu di triĝu. Estus dos munturus lus dišarun dilantri la kaze purke lis afiró la nučade i no tuvyerun tyempu di lu intrar al ambár. Kwandu si (i)čarun a durmir il ki tiniye fižus si pinsó: »No es direču ki mus dispartemus metá a metá; mi (i)rmanu no tyeni kiyatures, el devi di tiner la mas ĝrandi parti.« S'alvantó di la kame i impisó a (i)čar triĝu d'il munturu suyu al munturu di l'irmanu. Il otru pinsó lu kuntraryu: »No es direču ki mus dispartemus metá i metá, m'irmanu tyeni kiyatures, el devi di tiner la mas ĝrandi parti.« I el s'alvantó i d'il munturu suyu impisó a (i)čar al munturu d'il irmanu. D'esti modu a medye nači s'inkuntrarun lus dos irmanus i vyerun kwantu si kerin byen, s'abrasarun i bivyerun alegrijs tode la vide, aunadus i kun amistá.

KUNSEŽAS DI SKOPJE

Il lión i il kazallnu

Il lión syendu il rey di tođa la šara, pinsava ki tođu pweđi fazer i alkansar kun su hwersa i barađaniđá. Pur ondi pasava tođus li faziyan onras, apartandu si d'il kaminu. Tođus lus animalis l'ačitarun komu rey, vyendu sus manus hwertis, uñas longas, dyentis puntuđus, bos timpistoza.

Un diya, kaminandu pur la šara, viđu d'infrenti una ñiña irmoza la kwala stava inkarđandu leña in un aznu. Inamurandusi d'eya s'impiso asirkar di la mosa. Vyendu lu al lion, la ñiña si mityó a fuyir a pyé diskalsa i sin tumar sulup d'il (i)spantu, prestu arivó, al kazál a la kaza di su pađri. Il lion no piđriyó tyempu, sinó akuryó fina la kaza di la mosa, s'asintó dilantri la pwerta, aspirandu ki salđa, para li dizir ki no vinu para si la kumer o li fazer dañu, sinó para li diklarar su veru amor. Tođa la dženti si spantarun di salir d'in kaza, vyendu esti piñasku dilantri la pwerta. Al lión li kwađró ki pur mođri ki si spantan no kerin salir ahwera, aprigunó ahwertí ki, no solu ki no tyeni intinsyón di fazer dañu a ningunus, sinó el komu il rey di tođas las animalis, lus va riđalar a tođus lus paryentis, primus i al kazál interu, solu ki si la den a esta irmoza ñiña pur muđer. Kwandu il pađri d'infrenti no lu puđu kunviser ki estu es inpusivli, dičiđyó di tupar otrus mođus.

»Syenti siñor lión, biva su ĝrandeza, yo yá dičiđi dar si la, la fiža miya, solu ki la ñiña tyeni ĝrandis myeđus di sus uñas, sus dyentis i sus kaveyus. Es ki es pusivli ki si korti las uñas a rayis, ki si kiti lus dyentis puntuđus i ki si lus triskili lus kaveyus? Ansina la ñiña no si va spantar i va puđer asirkarsi di el i bivir kun el una viđa kalma i kuntenti.»

Il lión divista arispundyó ki ya açeta di si las kurtar las uñas, kitar lus dyentis, kurtar lus kaveyus i toðu lukwe kerí. Diçu i feçu. Dispwes di meþya ora il lión si tupó dizdyintaðu, sin uñas, sin kaveyus, asimizandu mas prestu a una uveþa triskilaða ki a un lión baraĝan. Toða la dženti s'inpisarun a riyir d'el, salyerun di sus kazas i lu inpisarun a takliyar, lu mas il paðri di la mosa, dizyendu:

»Tu no sos rey, sinó una uveþa bova, triskilaða i dizdyintaða. Tu no solu ki no la miresis a mi fiþa, sinó vas a ser džugu di toða la dženti. Kwandu ti van a kriser lus dyentis aviziti. Aĝora vati a la šara i kóntilis a tus irmanus lukwe t'akuntisyó.«

No es toðu la hwersa in la viða. Il pwevlu bwenu dizi:
»La hwersa muntañas duroka, ma la sensya ĝana.«

Il lión i la rapoza

Un lión kwandu s'inviþisyó li hwey muy pizĝaðu d' arikuþer mantinisyón. No puðiya mas akurer pur la šara kaða diya para si tugar avis i animalis para kumer. Pinsandu kwalu ki faĝa, para si mantiner sin pena, li vinu al tinu di si fazer hazinu. Lus animalis van a vinir a lu ver a su kaza i el si lus va kumer al laðu di su kama stiraðu i ariskuvdaðu. »Rey so, ya lu miresu estu«, si pinsó il lión. Mandó un lovu ki aprigoni in toðu su rinaðu k'il rey sta hazinu i ki lu vengán a viþitar.

In un diya toðas las hayás ya supyerun pur la dizĝrasya ki li akuntisyó a su ĝrandeza. Kaða unu prikuró di s'apruntar kwantu puðu mas prestu, para lu viþitar al lión. D'esti moðu a la kaza d'il lión inpisarun a vinir avis, animalis, çikus i ĝrandis. Ken komu intrava no saliya mas, dike il lión fambrentu, d'un bukadu si lu kumiya. D'esti moðu il rey stava biviyendu komu el pinsava ki devi di bivir il rey di la šara.

Toðu moðu di hayá ya vinyerun, solu la rapoza dainda no s'aviya dimunstraðu iné ki d'infrenti d'in ves in kwandu ya iþava alĝuna uþaða kwalu sta akuntisyendu al palasyu d'il rey. Il rey akantandyandu ki ni una rapoza no lu vinu a viþitar, li priĝuntó al ĝwardyanu, kwal era un lovu hwerti i bovu, kwala es la razón ki ni una rapoza no vinu a dimandar komu sta el kun la salú.

»Komu ki si skaparun las rapozas di mi rinaðu?»

Il lovu l'arispundyó: »No siñor rey, rapozas ay mučas, kaða diya vyenin dilantri d'il palasyu, miran un poku di una i d'otra parti, mi dimandan pur la salú suya, ma aþyentru no entran. No sé kwala es la razón.»

»Amañana — diðu il rey — kwandu va venir la rapoza dilantri il palasyu ki m'avizis para ki li dimandu purkwalu si sta d'esti moðu kumpurtandu.»

Al otu diya dimwevu s'aparó la rapoza infrenti d'il palasyu, dimandó pur la salú d'il rey i sin intrar adyentru s'impisó a s'aturnar. Il lovu l'avizó estu al rey il kwal di prisa salyó a la pwerta, l'ampisó a la yamar a la rapoza:

»Kwala es la razón kara rapoza, ki fin aþora no t'indiñatis a venir a viþitar a su rey? Toðus viñerun, solu tu mankas.»

»Siñor rey — arispundyó la rapoza — biva su ðrandeza, kaða diya dimandu pur su salú. Solu, fin aþora ningunu no salyó d'il palasyu suyu di toðus d'akeyus k' intrarun. No entru para no fazer intrupesus al hazinu.» Estu diðu i s'alundzó.

Pur estu si dizi ki la prudensya es mas ki la sensya.

Il lovu i la rapoza

Un diya la rapoza lu yamó al lovu para fazer haviransa dizyendu:

»Lovu, mi amiðu, ya es byen saviðu ki la uniyón fazi la hwersa. Tu sos muy hwerti, ma i yo no keðu atrás. Kada unu aparti poku ðana. Aunaðus vamos a tiner mas ðrandis byenis. Keris ki mi seyes havér?»

Il lovu aþitó i kun mas ðrandi hwersa si mityó al lavoru. Toðu lukwe afiravan al diya no si lu puðyan kumer, d'esti modu k'impisarun a miter i aparti para lus diyas kwandu no van afirar nada, ki si lis topi komu kumaña. Estus diyas di apretu arivarun. Il lovu rimarkó:

»Tumamus un poku di la kumaña para tiner hwersa para kasar.»

»No mi amiĝu — arispundyó la rapoza — vamus a tiner diyas mas apritaĉus, si keri un poku ki dravaniyemus para ĝwaĉrar il pan blanku para lus diyas pretus.«

»D'akoĉru amiĝa miya, tu sos muy sihiluĉa i sinsyuĉa. Yo a ti devu di ti skuĉar.«

Inda la mizma noĉi la rapoza s'alvantó dizeyendu al lovu:

»Mi stan yamnadu k' arisiva una kridayura, tu ya savis ki yo so i kumaĉri.«

La rapoza s'alvantó, si hwey ondi stava la kumaĉa, si kumyó una kantidá bwena di karni i dispwes si adulsó la boka kun un poku di myel. Kwandu s'afartó bwenu, si turnó in kaza, il lovu li priĝuntó ke nombri li mityó a la kridayura. »Impisiĝu«, arispundyó la rapoza i di vista kuntuniyo a durmir.

A la otra noĉi dimwevu s'alvantó dizeyendu ki tyeni otra kridayura arisivir. I esta ves s'asintó dilantri la kumaĉa kumyendu si, lu bwenu i lu skuĉiĉu, ablandandu si l'alma kun muĉas puĉaĉas di myel. Kwandu turnó in kaza il lovu dimwevu li dimandó pur il nombri d'esta siĝunda kridayura.

»Miyatá — arispundyó la rapoza — muy irmoza fiĝika va ser.«

La triserá noĉi salyó sin lu dispirtar al lovu. Si hwey i s'asintó bwenu di binahas a la yerva freska, si ĝustó toĉu lu restu i si l'arapó la oya di myel. Kwandu si turnó in kaza al lovu li diĝu ki anesta triserá kridayura li dyó nombri »Skapaĉiĝu«.

»Ke nombris son estus, Impisiĝu, Miyatá, Skapaĉiĝu?« li dimandó il lovu maraviyandu si.

»E, siĝor lovu, no dimandis d'esti moĉu di priĝuntas, purké la dĝenti van a pinsar k' sos atrazaĉu. Estus nombris son di la moĉa di oy.«

Il lovu mwertu di fambri li dizi a la rapoza:

»Las hwersas ya mi kayerun di fambri, pensu ki ya vinu la ora di tumar un poku di kumaĉa, kreyu ki aĝora ya vas a star i tu d'akoĉru.«

»Pensu i yo ki ya vinu la ora« l'arispundyó la rapoza.

Si mityerun al kaminu ondi stava la kumaña. Kwandu arivarun lukwe ki veyan! Di la kumaña no aviya kiðaðu ni miğas. La rapoza si mityó a yurar kun lağrimas falsas:

»Ken es esti malu ki mus aruvó la kumaña? Kaliya ġwadrarla in otru luğar.«

»Savis lukwe siñora rapoza, ken ġwaðra, para si no ġwaðra. Pur estu mas bwenu es, oy tinemus, oy kumemus.«

Il lovu d'akeya ves no mityó naða a parti. Toðu lukwe kasava entri il diya si lu kumiya di vista, para ki no si lu koma otru. Il lovu, komu abuvaðu ki es, no saviya ki kun la rapoza no ay haviransa.

Il peru i il ġayu

Un diya s'aunarun il peru i il ġayu para pasar mas bwenu la viða inuna. Il ġayu va mirar d'in altu kwalu si va puðer kasar o di ken si kerí fuyiðu, lu va avizar al peru, para ki toma las mizuras. D'esti moðu aunaðus si mityerun al kaminu. La noçi arivarun fin una šara. Il ġayu s'asumbyó a durmir in un arvuli, a il peru si durmyó dibašu di unas ramas. A la mañana il ġayu spandyó sus alas i komu stava ambizaðu impisó su kanti aleğri. Una rapoza ki stava al diriðor aspirandu alğuna koza ki li kaya a la manu para kasar, sintyó il kanti d'il ġayu s'asirkó dilantri d'il arvuli, lu impisó al ġayu alavar:

»O, komu d'irmoza bos tyenis, ke lindas plumas, ke krista. Si tu t'abašavas i viniyas kun mi kantandu, kun tu bos i kun tu irmuzura ti pweðis inrikiser in esta šara yena di amantis aleğris. Vyeni kun mi yo ti vo amustrar il kaminu.«

»Muçu ti lu rinğrasyu, siñora rapoza, tu sos muy bwena. Syempri vo star divdozu pur la bundá ki mi vas a fazer. Una koza solu siñora rapoza, li roğu si es pusivli di m'aspirar un poku kwandu m'arisentu, a di otra parti no lus keru dispirtar a lus miyus. Mi ġayina i mis sinku poyus stan durmyendu dibašu d'esta ramaða.«

»Komu no siñor ġayu, yo ya tengu muçu tyempu, interu il diya sta kun mi, kun plazer lu vo aspirar,« l'aris-pundyó la rapoze. Estu dizeyendu ičo un ožu al luğar ondi

divíya di star la ĝayina kun lus poyus, pinsandu komu di bwena kumiða va tiner oy. Al ĝayu kwandu va abasar lu va afirar i si lu va kumer a mañana. Divista s'asirkó di las ramaðas in las kwalas afinkó sus muşus. Il peru ki stava ayi ĝwaðraðu, saltó l'afiró d'il ĝaron i in dyes puntus l'afuĝo anesti laðron mintirozu.

D'esti moðu pasan toðus lus malus, komu dizi il rifrán:
»Ken a otu foya fazi, el ayi si kayi.

La ursa i la ĝruya

Una ursa standu fambrenta si kumyó un aznu il kwal lu stavan inkargandu di leña a la šara. No tuyendu tyempu, no skuzyó ni moyi ni duru, sinó si lu kumyó kun lus ĝwesus i il piležu, kun las uñas i las urežas. In esta prisura li kiðó al ĝaron un ĝwesu il kwal no lu puðiya inĝlutir, ni kitar ahwera. Afuĝandusi di las dularis, no pudyendu tumar sulup, impisó a kurer sklamandu i dimandandu ayuðu i piyaðá di lus otrus animalis. In estu inkuntró un lovu.

»Ti aroĝu karu amiĝu ki m'ayuðis in esti apretu in kwal no mi pweðu ayuðar solu. Un ĝwesu di aznu mi kiðó al ĝaron i no mi lu pweðu kitar. Ya mi inbañi a las sudoris, struyí di dularis, sklami pur ayuðu, ningunu fin aĝora no akuryó a mi salvar. T'aroĝu tu ki seyaş mi salvaðor.«

»Ke buviðá fizitis a ti kumer aznu kun ĝwesus, tuyendu tus peras i mansanas. Esta kumiða es miya i no tuya. Purtantu ya t'intyendu ki stuvitis muçu fambrentu ma yo no ti lu pweðu kitar il ĝwesu purke no tengu atuendus. Va, mira a ver ondi la rapoza, akeya tyeni dar i aver kun las ĝayinas. Pweði ser ki eya savi moðus i maneras a kitarlu il ĝwesu d'il ĝaron.«

La ursa skuçó lus kunsežus d'il lovu, akuryó ondi la rapoza sklamandu:

»Di ti al Dyó, ya m'afuĝí d'esti irmiyaðu ĝwesu, salvasyon roĝu di tu parti, irmana miya. Tu tyenis lavoru kun ĝayus i ĝayinas lus kwalus dimizmu ti lus komis sin ispulĝar i splumar. Pur siĝuru ki i a ti ya ti pasó pur la kavesa simižanti dizĝrasya.«

La rapoza içó una miraða a la ĝarganta di la ursa dizyendu:

»Estu no va ser feçu miyu, no es a mis hwersas i kapaçidas. Es viðrá ki yo mi mantengu kun ĝayinas, solu ki lus ĝwesus di las avis son muçu mas çikus i dilĝaðus. Para estu va tiner atuendus la ĝruya, kun su biku ĝrandí, puntuðu i longu, akori ondi eya.»

Divista akuryó la ursa ondi la ĝruya, la kwala la tupó buşkandu ranas pur lus kampus i loðus. La ĝruya di verla la ursa akuryendu direçu ondi eya, si spantó i s'impisó a fuyir abulandu. La ursa la impisó a yamar kun bwenas:

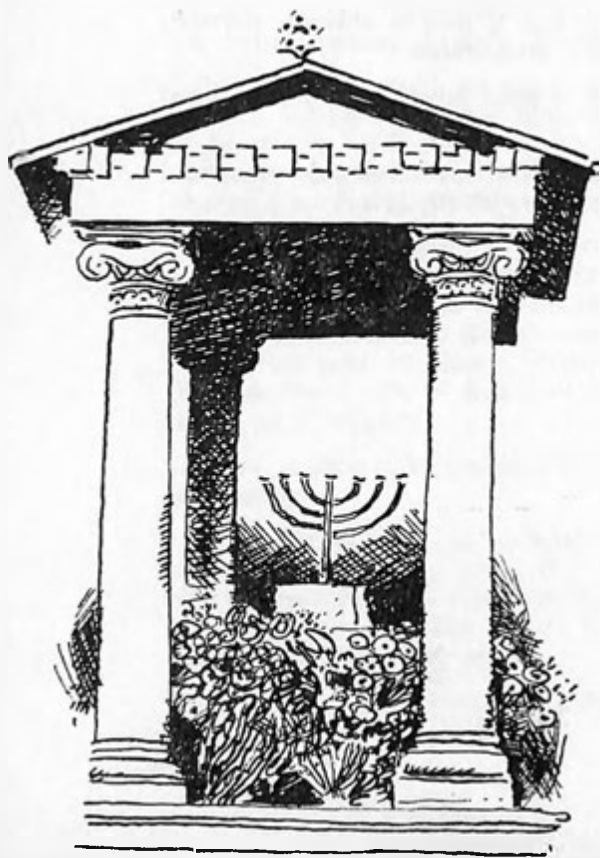
»No ti fuyas, kara ĝruya, no es para tu dañu ki vengu ondi ti, sinó pur ti dimandar ayuðu, purké mi sto afuĝandu d'un ĝwesu ki ni s'ingluti, ni si sali d'il ĝarón. La rapoze mi mandó ondi ti komu la mas kapaçi.»

La ĝruya viðu ki la ursa stava di viðrá in apretu, sintyendu i la bos ronka, açitó di li ayuðar a kundisyón ki la ursa si li ringrasya, i l'ariĝala kun alĝuna koza. La ursa açitó i avriyó la boka. La ĝruya intró la kavesa a la boka di la ursa, kun il biku kun una travaða lu kitó il ĝwesu ahwera. Kwandu dimandó il riĝalu, la ursa l' arispundyó:

»Tu stuvitis intera in la boka miya i no t'inglutí, kwal mas ĝrandi riĝalu keris?«

Sintyendu estu la ĝruya divista si fuyó abulandu pinsandu:
»D'il malu i il ripozu es muy ĝrandi riĝalu.»

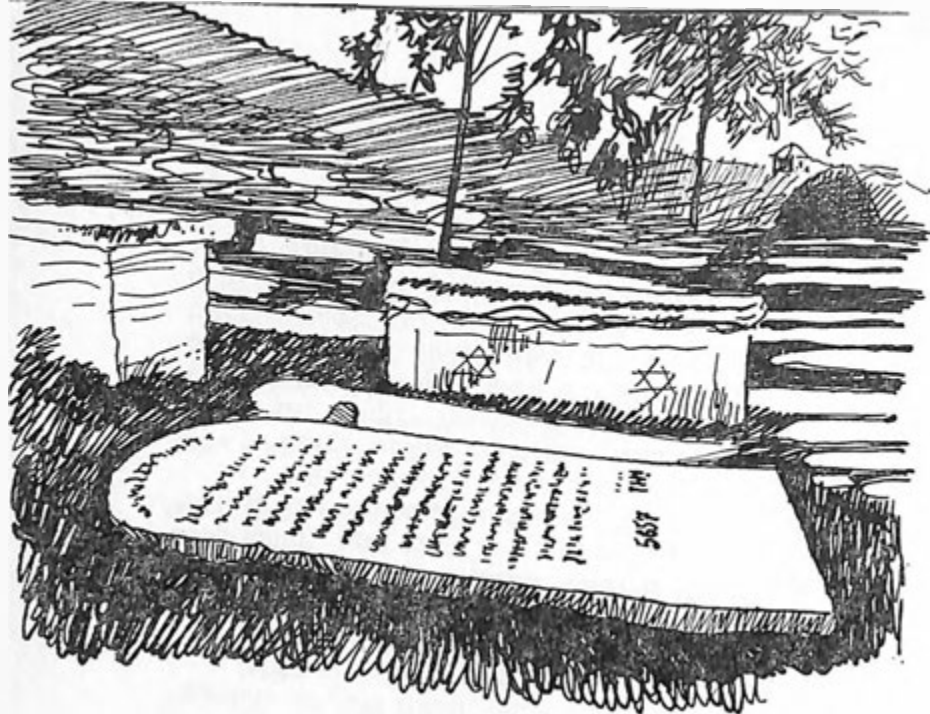
Spomenik Jevrejima-žrtvama fašizma u Skoplju
*Monument in Skopje in memory of the Jewish
victims of fascism*

- 31) **ביטולה**, חברי ועד האגודה "מלביש ערומים" עם הרב שבתי ג'אין; התצלום משנת 1924 או 1925.
- 32) **סקופיה**, תלמידי בית הספר היהודי לפני מלחמת העולם השנייה.
- 33) **סקופיה**, תושבי השכונה היהודית.
- 34) **סקופיה**, תלמידי כיתה א' של בית הספר היהודי עם מורתם.
- 35) **ביטולה**, בני הנוער היהודי באחד מטיולים השבועיים המקובלים; צולם ב-1930 ליד מנזר כריסטיפור.
- 36) **ביטולה**, חברי האגודה הציונית "התחייה" ב-1928.
- 37) **ביטולה**, חברי "התחייה" לפני מועדון ב-1930.
- 38) **ביטולה**, חברי האגודה לנגינה ולזימרה "מכבי" עם לאה בן דויד, מורה לעברית, ב-1928.
- 39) **ליפובאץ**, קבוצת חברי ההכשרה ב-1936 ובהם בני ביטולה.
- 40) **ביטולה**, קבוצת בני נוער יהודים. שתי הראשונות (מש-מאל לימין): לונה אישת, השתתפה במלחמת השיתרון היוגו-וסלבית, חיה בירושלים; אסתריה-מרה עובדיה, גיבור לאומי, נפלה ב-1944.
- 41) לוחמי בריגדת-המחץ המקדונית ובהם הצעירות היהודיות אסתריה-מרה עובדיה (1), אסתריה לוי (2), ז'אמילה קולונומוס (3) ואדלה פאראג'י (4); התצלום משנת 1943.
- 42) **ביטולה**, אנדרטה לזכר הגיבור הלאומי אסתריה-מרה עובדיה.
- 43) **ביטולה**, מורדי נחמיאס-לאזו, מראשוני הלוחמים.
- 44) **ביטולה**, רפאל באטינו.
- 45) **ביטולה**, גלעד לקורבנות הפאשיזם היהודים.
- 46) **סקופיה**, גלעד לקורבנות הפאשיזם היהודים, בבית הע-למין היהודי.
- 47) **סקופיה**, לוח על בית הקהילה היהודית לזכר 7200 יהודי מקדוניה שנרצחו. התבליט מעשה ידי הפסל מריו פאלאביציני.
- 48) **סקופיה**, לוח על בית החרושת לטבק שבו היו עצורים יהודי סקופיה ב-1943 עד להובלתם למחנה טרבלינקה.
- 49) **סקופיה**, הבניין החדש של קהילת ישראל ברח' בורקו טאלבסקי 24. לקהילה, שמיספר חבריה 90, משתייכים יהודי מקדוניה המעטים שנותרו בחיים לאחר זוועות מלחמת העולם השנייה; היא שוקדת על שמירת המסורות של יהודי מקדוניה וקיום זכרם של קורבנות הכובשים הפאשיסטים ושל הללי המלחמה העממית לשיחרור יוגוסלביה.

- 14) **ביטולה**, פנים בית הכנסת "אראגון"; בתקופת הכיבוש 1941-1945 הפכו אותו הכובשים הבולגרים והגרמנים לבית מטבחיים ואת כל תשמישי הקדושה והקישוטים שדדו. לאחר השיחרור סולקו שרידי בית הכנסת לשם פריצת רחוב חדש.
- 15) **ביטולה**, לוח מעל הכניסה לבית הכנסת "עוזר דלים" ברחוב סרם; הלוח נשמר עתה במוזיאון ההיסטורי היהודי בבלגראד.
- 16) **ביטולה**, בית הכנסת "עוזר דלים" ברחוב סרם; לאחר הובלת יהודי ביטולה למחנה ב־1943, נהפך לבית מגורים.
- 17) **ביטולה**, הריסות בית הכנסת "פורטוגאל".
- 18) **ביטולה**, לוח זכרון ובו שמות מייסדי בית הכנסת "עוזר דלים".
- 19) **סקופיה**, רשימת חברי אגודת "רוחצים" מקיר בית הכנסת.
- 20) **סקופיה**, בית העלמין היהודי (התצלום משנת 1954).
- 21) **ביטולה**, בית העלמין היהודי (תצלום ז. עפרון משנת 1964).
- 22) **ביטולה**, חלק ממצבת קבר בבית העלמין היהודי.
- 23) **ביטולה**, הפגנה המונית עם נצחון המהפכה של "התורכים הצעירים" ב־1908. בהפגנה השתתפו גם יהודי ביטולה רבים על דגליהם.
- 24) **ביטולה**, קבלת פנים לנציגי האירגונים היהודיים מבלגראד ובראשם הרב ד"ר איסאק אלקלעי, לאחר שיחרור ביטולה מידי התורכים ב־1913.
- 25) **ביטולה**, יהודיות מכוונות באחד מבתי הנכבדים בשלהי המאה ה־19.
- 26) **ביטולה**, משפחת קוצ'ו אָרגאס שהיגרה לצ'ילה ב־1920; לאם המשפחה "דוקאדוס" המסורתית.
- 27) **ביטולה**, תצלום ממסיבת הנישואין של ז'וליה באטינו וישראל אַסאן ב־1930. היא היתה יו"ר סניף ויצו ולוחמת אנטי־פאשיסטית נודעת; נרצחה במחנה יאסנוסאן ב־1942.
- 28) **ביטולה**, יהודים מדלת העם בשכונה "צ'יפליק" ב־1930.
- 29) **ביטולה**, ילדים יהודים עניים, בבגדים חדשים שקיבלו מאגודת "מלביש ערומים", מצולמים עם חברי ועד האגודה לפני בית הספר היהודי ב־1924 או ב־1925.
- 30) **ביטולה**, הרב אברם רומנו עם ה"חכמים"; משמאל לימין עומדים, "חם גרון; "מסייה" צפן; סאלאמון קאסורלה; רחמין עשהאל; קוצ'ו כהן עם בנו; בין היושבים, שני משמאל "חם" זכריה שאמי, אחריו הרב אברם רומנו. ליד המדרגות ניצב שמש בית הכנסת. צולם ב־1931.

- 1) **סטובי**, שרידי בית הכנסת מתחילת המאה ה-4 לספירה הרגילה שמעליהם נבנתה עוד באותה מאה באזיליקה נוצרית; בשכבה עמוקה יותר שרידי בית הכנסת מהמאה ה-3 עם שרידי פסיפס וציורי קיר. "עמוד פוליחרמוס" מבית הכנסת העתיק יותר שולב כחומר בניין בבאזיליקה הנוצרית, יחד עם עמודים אחרים ושיירי בית הכנסת.
- 2) **סטובי**, תוכנית בית הכנסת מהמאה ה-4.
- 3) **סטובי**, הכתובת היוונית החרוטה באחד העמודים של בית הכנסת מן המאה ה-3 ומספרת על בנייתו. העמוד מכונה "עמוד פוליחרמוס" והוא נשמר כיום במוזיאון הלאומי בבלגראד.
- 4) **סקופיה**, רחוב היהודים, התצלום משנת 1912.
- 5) **סקופיה**, בניין "הקאסינו היהודי" לשעבר.
- 6) **סקופיה**, הבניין הישן של הקהילה ובית הספר.
- 7) **סקופיה**, גשר העץ על וארדאר שהולך אל השכונה היהודית העתיקה ונקרא "הגשר היהודי".
- 8) **סקופיה**, בית הכנסת בשכונה.
- 9) **סקופיה**, פנים בית הכנסת.
- 10) **ביטולה**, השכונה היהודית "לא־קֶלוֹה" (כיום רחוב משה פיאדה). בבית הראשון משמאל, בדירת בנו רוסי, מראשוני הלוחמים במלחמת השיחרור היוגוסלבית, היה מרכז הפעולה המחתרנית של המפלגה הקומוניסטית ובית מלאכה לתיקון הנשק במלחמת השיחרור 1941-1945.
- 11) **ביטולה**, הרחוב שהיו בו בתי מלאכה רבים של חייטים יהודים; בבית הראשון משמאל, בקומה ב', היה בית מלאכה לתפירת הבגדים לפארטיזנים, בניהולו של איסאק איזראל (הובל למחנה במארס 1943); מן הבית הזה יצאו בנו רוסי, אהרן ארוֹאֶסְטִי, נסים־מיקי אלבא ואחרים אל הפארטיזנים ב־1941.
- 12) **ביטולה**, חלק מהשכונה היהודית "טאבאנא"; בבית שלפני המסגד, שהיה שייך לשמש אברם חסון, נמצא עד סוף 1942 הדפוס המחתרתי של המפלגה ומחבוא לאנשי המחתרת. את הדפוס ניהל סטיב גאומוב, מהפכן מקדוני בולט, ועבדו בו גם בנו רוסי, אלברט רוסי, ועוד.
- 13) **ביטולה**, בית הכנסת העתיק "פורטוגאל" ב"שוק המ־כוסה" שבו היו חנויות מוכרי הירקות והפירות ובעלי האטלזים היהודים; בית הכנסת נהרס במלחמת העולם הראשונה והריסותיו נשתיירו.

Jevrejsko groblje u Bitolju
Jewish cemetery in Bitola

אברם סאדיקאריני

אברם בן יוסף סאדיקאריני, מחבר החרוזים בלשון המקדונית המשמשים מוטו לספר זה, נולד בשנת 1919 בביטולה. סיים את לימודי הרפואה ב־1945 ועובד בפאקולטה לרפואה באוניברסיטת סקופיה. פרופסור מן המניין לפאדיאטריה ומנהל מרפאת הילדים. פירסם יותר ממאתיים חיבורים מדעיים בכתבי עת יוגוסלביים ובין-לאומיים. חבר בכמה אגודות בין-לאומיות (של פאדיאטרים, חאמאטולוגים, קאנצרולוגים). עורך אחראי של אסופות הפאקולטה וחבר במערכות כמה כתבי עת מדעיים.

בשירה הוא עוסק במקביל למקצועו היסודי. פירסם עד עכשיו ארבעה קובצי שירה ובהם 1200 שירים:

“Ni krik ni samina”, “Oči i korenja”, “Zapaleno leto”, “Pogledi i svona”

השתתף במלחמה העממית לשיחרור מקדוניה משנת 1941. הוענקו לו כמה אותות הצטיינות והוקרה.

היגוי העיצורים

- c – צ בכל מקום, גם לפני תנועה.
- č – צ' הקשה (טש) והרך (ty).
- đ – פריקאטיב־דנטאל של העיצור ד, כמו ביוונית או th באנגלית.
- dz – כמו zz באיטלקית.
- dž – ג'.
- đ – ג' רך (dy).
- ǰ – פריקאטיב־גוטוראל של העיצור ג, ביו r הצרפתית ו־g, או כמו ע' הערבית.
- h – בין ה־ח.
- k – כמו ke במקדונית, דומה לצ' רך.
- ñ – נ', כמו gn באיטלקית, ñ בספרדית.
- s – ס, תמיד, גם בין תנועות.
- š – ש (שין ימנית).
- y – י (עיצור).
- wa – כמו ua בספרדית.
- we – כמו ue בספרדית.
- z – ז.
- ž – ז'.

ז'אמילה קולונומוס

ז'אמילה בת יצחק קולונומוס נולדה בשנת 1922 במונאסטיר. השתתפה בלוחמה המאורגנת נגד הכובשים הפאשיסטים במקדוניה משנת 1941. ממארס 1943 היא מדריך פוליטי ביחידות פארטיזניות וצבאיות במלחמה העממית לשיחרור, סגן קומיסר בדיוויזיה ה-42. לאחר המלחמה פעלה במישרות פוליטיות בכמה אירגונים חברתיים-פוליטיים (איגוד לוחמי המלחמה העממית לשיחרור, המועצה לטיפול וחינוך ילדים, איגוד אגודות הנשים במקדוניה). בכמה מושבים של בית הנבחרים הרפובליקאי היתה ציר ועתה היא חברה במועצת הרפובליקה המקדונית. למדה בלשנות רומאנית בסקופיה, סיימה שם ונבחרה ב־1961 למרצה בפאקולטה למדעי הרוח בסקופיה. מחברת חיבורים אחדים מתחום הו'ודאָרֶ:

“Les parlers judéo-espagnols de Bitola (Monastir) et Skopje (Üsküb)”, “Observations sur les differences entre les parlers judéo-espagnols de Bitola et de Skopje”, “Quelques observations sur les elements français dans les parlers judéo-espagnols de Bitola et Skopje”.

היא מעבדת גם נושאים מן המלחמה העממית לשיחרור מקדוניה. עורכת הספרייה “Cvetori vo plamenu” (“הפרחים באש”), על השתתפות בני נוער במלחמת 1941–1944, וכן האסופה “פתגמים ומימרות של היהודים הספרדים בבוסניה והרצגובינה” ולקטור לקובץ על “נשים במלחמה- העממית לשיחרור מקדוניה”. נושאת “Spomenica”, עיטור הזכרון הפארטיזני משנת 1941 וכמה אותות הצטיינות והוקרה גבוהים. מאיור במילואים של הצבא היוגוסלבי.

יוסף ציון, מחיקאי, נולד ב־1914 בסקופיה לאסתר ואיסאק,
ותיקי הקהילה;
בלה יקר, נולדה ב־1916 בסקופיה לאורו ואיסאק, ותיקי העיר.
יוזמת המחיאון ההיסטורי היהודי בבגראד להוציא את
אסופת הפתגמים והסיפורים לאור הוסיפה נדבך חשוב לשמירה
ולחקר של התרבות היהודית־ספרדית מבחינה בלשנית,
פולקלורית־אתנוגרפית וכלכלית־חברתית. האסופה היא תרומה
לבית האוצר העשיר של פולקלור עמי יוגוסלביה ועממיה.
ז'. ק.

היו מקובלים בפרט על הצעירים. קצרים ומלאי דושיחים דינאי־מיים, נקלטו בקלות וגמסו לדורות הבאים. הם בדרך כלל בעלי אופי מוסרני ודנים. לחובה תכונות שליליות ויחסים גרועים בין בני אדם. בסיפורים עם חיות האדם הוא חכם מכולן ומנצח תמיד (131). צדק, חוכמה ויושר גוברים על הכל; בטלה, חוסר הגינות, שקר, גניבה וכו' סופם תמיד לעג ועונש.

לכל חיה קווי אופי קבועים החוזרים והולכים במשלי שועלים רבים. האריה מלך החיות, אך האדם גובר עליו בחוכמתו (132). הזאב תמיד מרומה וטיפש (133), השועל ערום (134), אך לפעמים גם הוא מרומה ונפסד (135). הדוב כפוי טובה, פותר בעיותיו באלמות ובמידמה (136). הציפורים זהירות ומוכנות לעזר, אך הן לעתים קרובות קורבן לחזקים מהן וכו'.

הסיפורים של היהודים הספרדים משופעים ביסודות מזרחיים וגם ביסודות שסיגלו לעצמם מהסביבה שבה השתקעו. על בן היו אהובים ונשתמרו מאות בשנים. האסופה הזאת חשובה ביותר, משום שהיא מצביעה על דרגת התפתחותה של לשון היהודים הספרדים. סיפורים רבים אבדו לעד, מכיוון שלא נרשמו ולא נחקרו ומקורם יבש עם אובדן מיספר רב של קהילות היהודים הספרדים. (137)

באסופה זו של פתגמים וסיפורים אנו מבקשים לאפשר לקורא בן זמננו היכרות עם חלק מהאוצר הפולקלורי של ספרדי מקדוניה שגשתמר עד היום הזה במסורת שבעל פה. הפתגמים והסיפורים מביטולה ומסקופיה נרשמו לאחר שואת יהודי אירופה, על פי זכרונם של הנציגים האחרונים של הקהילות הגדולות לשעבר בשתי הערים.

האיסוף והעיבוד של הפתגמים והסיפורים מביטולה ומסקופיה, עם הכוונה לשומרם בכתב, היתה להם גם מטרה בלתי־אמצעית: חיבור לתואר מרצה על הנושא

“Les Parlers Judéo-Espagnols de Bitola et Skopje”.

המדריך לחלק המקצועי של החיבור היה ישראל רוז, פרופסור École des Hautes Études בפאריס, שאנו חייבים לו תודה מיוחדת. כן אנו מכירים טובה לפרופ' רודולף מאייקסטר מזאגרב, ראש החוג לבלשנות רומאנית בסקופיה, על עצות רבות במשך העבודה.

החומר הפולקלורי נאסף מפי שרידי היהודים הספרדים מביטולה ומסקופיה, והמידע הרב ביותר נתנו:

אברם סאדיקארו, רופא, נולד ב־1919 בביטולה, להורים וידה ויוסף, ותיקי הקהילה;

יעקב ארואסטי, פקיד, נולד ב־1900 בביטולה, במשפחה ותיקה בעיר;

אי־רצון או להעליב מישהו. במיבנה שלהם המצטיין בדו־שיח הם מעוררים התעניינות המאזינים. לסיפורים רבים תוכן מבדה. במספר היה תלוי מה הרושם שיעשה הסיפור על המאזינים. היו אִמנים עממיים במלוא המובן שידעו לבנות מן הסיפור יצירה אמנותית מושלמת. בעיקרם היו אלה קשישים וקשישות שפרשו מן הפעיי־לות הכלכלית ומן העבודה במשק בית והיה להם יותר פנאי למסור לנכדיהם את חוכמת אבותיהם. יש סיפורים שהילדים המתווחו אותם בשעת מישחקהם. (117)

הסיפורים דנים בבעיות משפחתיות וחברתיות רבות: היחסים בין בעל ואשתו (118), בין אחים (119), אחיות, שכנים, משרתים ומעבידיהם, שליטים ועמם (120), עניים ועשירים. תכונות אנושיות רבות מעובדות בגידסאות שונות, כגון: חריפות השכל (121), חוכמה (122), מסירות, נדיבות, ידידות, צדק, יחס לעבודה (123), עצלות, כפיית טובה, חוסר הגינות (124), טיפשות (125), דלות וגזלנות (126).

סיפורים רבים מוקדשים לדמות הבדויה, טובת לב וישרה ושמה ג'וחא. הוא מבין הכל באופן מילולי ומסתבך במצבים מצחיקים ובלתי־נוחים (127). בכמה סיפורים גובר ג'וחא לבסוף על כל מי שמבקש לדמותו ולשימו ללעג. סיפורים אלה ספוגים הומור וחריפות־שכל והרבו לספרם יותר מכל האחרים. בהיותו מקובל על הכל נכנס ג'וחא גם לפתגמים רבים (128). סיפורים רבים היו קשורים בשלמה המלך החכם מכל אדם ובכשרונו ובחוכמתו לפתור מצבים מסובכים ביחסי אנוש (129). היו גם סיפורים בעלי אופי חינוכי שהיו מכוונים לתינוקות שלפני גיל בית הספר. מטרותם היתה ללמדם מירב מושגים ומלים. סיפורים אלה חשובים, בין השאר, בגלל אוצר המלים העשיר המעניין את הלשוואי (130). סיפורים עם חיות ו"משלי שועלים" היו גם הם נפוצים בקרב היהודים הספרדים. קשה לקבוע באיזו מידה הם שאולים או מקוריים, משום שלא נרשמו ולא נחקרו במיוחד. סיפורים כאלה

117 מישחקי הילדים הספרדים, אף־על־פי שהושפעו מהסביבה שבה חיו, קיימו גם קווים מיוחדים משלהם שעליהם אין כל רישום, למשל המישחקים בימי החגים: לאס פרוטאס (ט"ו בשבט), פורים וחנוכה.

118 בסיפורים, לעיתים קרובות יותר האשה היא הרעה, הבזבזנית, הבלתי־צנועה, הרשלנית, הבוגדנית או העצלנית. באסופה זו הסיפורים מס' 6, 8, 11 ו־12.

128 A Džuhá no li manke sihurá (Bit.). Pur ačakis Džuhá no si kaza (Sk.).

ונשנתו במשך דורות. פתגמים אחרים הורחבו בשימוש קבוע בדיבור הרגיל והותאמו לתנאים וצרכים חדשים. אחרים מקבלים משמעות חדשה בהתאימם עצמם לצרכים מתחדשים, אחרים מופיעים בגירסאות שונות. אף-על-פי שהפתגמים משמשים בדיבור ספוגי טאני, לשונם נקייה יותר ובה פחות חריגים מן התקן מאשר בדיבור היומיומי של היהודים הספרדיים. על כן הם בסיס מעולה וחומר רצוי למחקר הלשון היהודית-ספרדית.

באסופה זו של אלף פתגמים מביטולה ומסקופיה הונהג הסיווג לפי הנושאים, ובכל קבוצה באים הפתגמים לפי סדר אל"ף-בי"ת. לסיווג כזה חסרונות, אבל הוא מאפשר להראות בהבלטת יתר את תחומי החיים העיקריים שבהם עוסקים הפתגמים. החלוקה לפי הקבוצות מקיפה את הנושאים כדלהלן: חריצות, ידידות, עוינות, טוב לב, רשעות, לעג, אירוניה, התאפקות, שמירת סוד, גילוי סוד, אנוכיות, הגזמה, נסיון, תיקווה, מישאלות לב, כבוד, משפחה, בית, נישואין, אשה, יופי, כוח, התפארות, צדק, אי-צדק, עצלות, צביעות, בזבזנות, חסכונות, קמצנות, תחבולות, עקשנות, מצפון, ניסים, שקר, סבלנות, גורל, ענווה, חוסר כנות, מסחר, התקדמות, משוא פנים, זהירות, עושר, דלות, קנאה, חוכמה, דת.

לצד כללי המוסר ונסיון החיים מדגישים הפתגמים בבירור את היחס אל העבודה כתנאי לקיומו של אדם. הפתגמים דנים ביחסם של כל סוגי האוכלוסין אל העבודה: צעירים, זקנים, גברים ונשים. בחיוניות רבה מובלטות כל התוצאות של בטלה, שימוש לרעה בעבודת הזולת, עוני, תאוה, בזבזנות, ועוד. העצלנים נתונים לעתים קרובות ללעג והחרוצים זוכים לשבחים. פתגמים רבים מצטיינים בהומור ובסאטירה ושימשו גם לבידור בתורה. בשיחה בין הורים וילדיהם, בין בעל ואשתו, בין ידידים ושכנים, היו משתמשים בשפע בפתגמים בכל הדמנות. גם סיפורי עם ואגדותיו משופעים בפתגמים בעלי משמעות חינוכית.

באסופה זו גם שמונה עשר סיפורים. הם לבדם, מרבים יותר שנרשמו בזמנו, נותרו לאחר רעידת האדמה התמורה בסקופיה בשנת 1963. אומנם זה מיספר לא רב, אך נודע להם ערך, משום שכל סיפור נמנה עם סוג אחר. בהמשך יוברר רוחב הבעיות שהסיפורים דנים בהן, המיבנה הפנימי שלהם, העלילה ומוסר ההשכל. אכן, סיפור עם שלא נערך מעולם מחיי היהודים הספרדיים, ובמיוחד בחוג המשפחה, בשעות מנוחה ובחגים, הוא צורת יצירה עממית שוות ערך לפתגם. הסיפורים כפתגמים הם תוצר המסורת שבעל פה ומבטאים את בעיות החיים של החברה האנושית. הם מלאי אופטימיות ואמונה באדם ומקיפים צדדים חיוביים ושליליים רבים מחיי יומיום. הסיפורים הם צורה נוחה להצגה ספונטאנית של הליקויים ביחסים בין בני אדם, בלא לעורר

38 העיצור dz מתקיים במלים אחדות בביטולה בלבד:
dodzi, dudzeye, intidzar, katordzi, kindzi, mandziye, ondzi,
podzu, tedzu, tredzi.

בסקופיה מבטאים מלים אלה בצורות שונות, למשל:
dodži, dunzeya, intidžar, katorzi, kinzi, manziya, onzi, podžu,
tedžu, tredži.

מלים ממוצא לא־ספרדי מתבטאות בביטולה:
dzabit, dzahú, dzingnu, dzuná, dzungrane, hadzir, mamdzer,
pindzele, tridzis.

ולעומת זאת בסקופיה:
zabit, zahú, zinganu, zuná, hazir, mamzer, pinzela.

המלים dzungrane, tridzis לא היו בשימוש בסקופיה.
La kaze es podzu sin fondu (Bit.).
Al podžu ki bevis no skupas (Sk.).

אלה היסודות החשובים ביותר בהיגוי התנועות והעיצורים
האופייניים לדיבור היהודי־ספרדי בביטולה ובסקופיה. (115)
39 כמה מלים ממוצא לא־ספרדי (עברי, תורכי וכו') שאומצו
בלשון היהודית־ספרדית של יהודי מקדוניה, נשתנו בהיגויין ובמש-
מעותן. יש להביא בחשבון, כי מלים אלו נרשמו כאן בצורה
ובמשמעות שקיבלו בפי שרידי יהודי ביטולה וסקופיה שהשמיין
אותן.

מחוסר ספרות רבת היקף, סיפורית ואחרת, בלשון האם של
היהודים הספרדים מתפתחות ומתקיימות כל צורות היצירה
העממית במסורת שבעל פה. בקרב היהודים הספרדים נפוצים
ביותר הרומנסים, הפתגמים, הסיפורים, קינות וחידות, שהיו
בשימוש בדיבור יומיומי, בכל הדמנויות, במסיבות וחגיגות משפ-
חתיות וחברתיות.

הפתגמים שנוצרו בספרד והוכאו משם ונשתמרו מאות בשנים
תודות למסורת שבעל פה מעוררים גם כיום עניין לא רק בקהילות
ישראל אלא גם בציבור המדעי והתרבותי הנרחב של בלשנים,
אֶתנולוגים, סוציולוגים, פסיכולוגים, לשונאים ובעלי מקצועות
אחרים.

האסופה הזאת של פתגמים שנרשמה בביטולה ובסקופיה יש
לה כל הקווים האופייניים של האסופות שנתפרסמו עד
עכשיו. (116) למקרא הפתגמים בניב הביטולי והסקופי אי־אפשר
שלא לראות ולחוש כמה הם עדיין מקור אקטואלי וחי של נסיון,
התבוננות ודעות שנשתמרו בצורה תמציתית ביותר.

חוכמת העם והשקפת עולמו בוטאו בפתגמים בצורה חסכונית
ביותר, לעתים מרוכזות במלים ספורות. הקיצור וערבות נעימתו
של הביטוי מקלים על זכירה קלה ומתמדת. יש פתגמים שלא

31 אנו נתקלים בכמה דרכי היגוי של המלה הספרדית hermozo
בביטולה: ermozu, firmozu, frmozu, irmozu, rmozu, בסקופיה: rmozu.

Di la firmuzure no si unte i si komi (Bit.).

32 העיצור k בראש המלה לפני e או i נעשה פֶּאלֶאטָאל בביטולה
בלבד, למשל:

ken, keše, kezu, kidar, kimar, kindzi, kirer, kitar, kišade,
kivrar.

Ken kerī muču, pyerdi i lu poku (Bit.).

Ken s'aharva kun sus manus, ki no yori (Sk.).

33 בביטולה שימשה לפנים הצורה ĉen במקום ken, אך נתקיימה
רק הצורה ken. בסקופיה בשימוש הצורה ken בלבד. י. סובאק
רשם, כי בבוסניה היו בשימוש הצורות ĉeri (114). מ.
סאלה אומר, כי בבוקארשט מבטאים לפעמים ken, ker.
שטינה הגו ĉen.

34 לעיצור g שני היגויים בדיבור בביטולה ובסקופיה: אוקלויב
וְלֶאֱרִי-

lingwe, longu, ningunu, pinge (Bit.), pinga (Sk.), sigaretu,
ulenge (Bit.), ulenga (Sk.)

ופריקאטיב גוטוראלי-

ĝaron, ĝayu, ĝere (Bit.), ĝera (Sk.), inĝurdar (Bit.), inĝuḍrar
(Sk.).

35 בביטולה יש חוסר בטחון בהיגוי העיצורים g רֶג במלים:
dugunuyar—duĝuniyar; gway—ĝway; ingwayar—inĝwayar,
lingwe—linĝwe.

Arĝimi tres ki dos no keru (Bit.).

Kwandu la vyeža si kerī aliĝrar, s'akoḍra di kazar (Sk.).

36 קבוצת העיצורים rd מתקיימת בביטולה, למשל:
akurdar, inĝurdar, murder, pirder, surdu, syerde, tardī, vardā.
בסקופיה עובר rd ל־dr:

akuḍrar, inĝuḍrar, muḍrer, piḍrer, soḍru, syeḍra, taḍri, veḍrá,
viḍrá.

Kurdiriku es, ya si va asar (Bit.).

Bien ĝwadraḍu mal boškaḍu (Sk.).

37 העיצור c מתקיים בביטולה בלבד, וזה אחרי העיצור l, למשל:
alcar, bolce, falcu, dulci, kalce, melce, pulcu,
וכן בכמה מלים זרות: pitulice, babanace, civilizar, civil,
שמורת: Bencion, Cion.

Favle la boke, yeve la bolce (Bit.).

Ni para in bolsa ni dulsura in boka (Sk.).

ađurmiser, inġudrar, kađa, pađre, yiđa (Sk.).

Ķen si kaze kun munede, soġu la muđer li kede (Bit.).

Ken poku kapital tyeni, prestu lu piedri (Sk.).

24 גם בסקופיה נשאֹר d אוקלזיב בין שתי תנועות במלים מורכבות עם קידומת, למשל: (Sk.) adulsar.

25 ק. ברוך רשם, כי בדיבורם של היהודים הספרדים בבוסניה ה־d הוא אוקלזיב בין התנועות ואחרי העיצורים r, l, n (109). גם מ. סאלה מזכיר, כי בדיבור היהודים הספרדים בבוקארשט העיצור d בין התנועות תמיד אוקלזיב. (110)

26 העיצור d בסוף המלה אינו נשמע לא כביטולה ולא בסקופיה, למשל:

alhá(d), bundá(d), buvidá(d), diričidá(d), kavó(d), maldá(d), meatá(d), niġridá(d), paré(d), salú(d), sivdá(d), unestidá(d), yidá(d).

את המלה (šp.)verdad הוגים כביטולה vardá ובסקופיה veđrá. viđrá

27 העיצור f הרומי בתחילת המלה נתקיים גם בלשון הספרדית עד המאה ה־15, ואחר כך עבר בדרך כלל ל־h aspiratum. 111 בדיבורם של יהודי ביטולה וסקופיה נשמר f התחלתי, למשל:

falde (Bit.), falda (Sk.), falaġar, fambri, farine (Bit.), farina (Sk.), fartu, fastyar, fave (Bit.), fava (Sk.), favlar, fayar, fazer, fiġadu, fiġadu (Sk.), fiġu, filvanar, fiñir, firir, fista, fita, fyel, fyeru, fižu, fondu, forke (Bit.), forka (Sk.), fože (Bit.), foža (Sk.), fumu, furmiġe (Bit.), furmiġa (Sk.).

28 גם במלים מורכבות עם קידומת נשמר העיצור f הן כביטולה הן בסקופיה, למשל: afartar, afinkar, disfazer, infilar, infurnar.

29 לפני הדיפטונג ue עובר העיצור f ל־h בסקופיה ואילו כביטולה נשאֹר בלא שינוי, למשל:

afwera, fweġu, fwenti, fwerse, fwey, sfweġre, sfweku, sfweñu (Bit.), ahwera, hweġu, hwenti, hwey, shweġra, shweku, shweñu (Sk.).

Va i vyeni il kantariku a la fwenti a la fin s'arompi (Bit.).

Hwey pur lana, turnó triskilađu (Sk.).

30 ק. ברוך מדגיש, כי העיצור f נשמר גם בדיבורם של ספרדי בוסניה, אך אבד שם לחלוטין במלים: ermozu, avlar, asta, (לפעמים fista). לפני הדיפטונג ue יש חוסר בטחון, לפעמים נשאֹר f, לפעמים h, למשל: fue-hue, fuarti-huarti (112)

מ. סאלה מדגיש, כי f נעלם בדיבור ספרדי בבוקארשט בכמה מלים, למשל: ambri, azer, avlar, ermozu, (113) fieru, fiel, fista

דיפטונגים

- 11 בכמה מלים מתקיים בביטולה הדיפטונג ei (ey ביהודית-ספרדית) בלי שינוי ואילו בסקופיה הוא עובר ל־e:
 azeyti, peyni, pleytu, reyne (Bit.).
 azeti, peni, pletu, rena (Sk.).
 Mi nwera biën mi ġiza, ġway di l' azeti i la farina (Sk.).
- 12 במלים אחדות עובר הדיפטונג ei ל־e בביטולה ובסקופיה:
 seš, trente (Bit.); seš, trenta (Sk.).
- 13 הדיפטונג ei עובר ל־ii גם בביטולה וגם בסקופיה, אך בביטולה בא ב־ii העיצור y, למשל: riir (Sk.); riyir (Bit.).
- 14 הדיפטונג ei עבר ל־i במלה .šišentus (Bit., Sk.).
- 15 הדיפטונג ie (ye ביהודית-ספרדית) נתקיים בדרך כלל גם בביטולה וגם בסקופיה, למשל:
 avyerŋu, dyenti, invyernu, myerkulis, vyernis (Bit., Sk.).
- 16 במלים אחדות עבר הדיפטונג ie ל־e בביטולה ובסקופיה, למשל:
 apretu, ġreġu, sensye (Bit.); sensya (Sk.).
- 17 הדיפטונג ie עבר ל־i במלה rizin (Bit., Sk.).
- 18 יש דוגמאות למעבר התנועה e לדיפטונג ie (ye ביהודית-ספרדית), למשל:
 diyentru (Bit.), adyentru (Sk.).
- 19 הדיפטונג ue (we ביהודית-ספרדית) נשתמר הן בביטולה הן בסקופיה, למשל:
 kwentu, kwermu, kweru, kweyu, mwele (Bit.); mwela (Sk.), mwertu.
- ק. ברוך מביא דוגמאות למעבר דיפטונג ue ל־ua בבוסניה, למשל:
 fuarsa, kuarnu, muartu (Bos.).
- 20 בכמה מקרים עובר הדיפטונג ue ל־u, למשל: longu, postu (Bit., Sk.). את המלה (šp.)puerro הגו בביטולה poru. ככל הנראה, זו שארית ההשפעה הפורטוגאלית (porro-port.) בעוד בסקופיה השתמשו במלה prasa.
- 21 הדיפטונג ue עובר ל־u, למשל:
 durmu, džuzġu, inbunore (Bit), inbunora (Sk.).
- 22 הדיפטונג ue עובר ל־e, למשל: preve (Bit.), preva (Sk.).

עיצורים

- 23 העיצור d תמיד אוקלזיב בביטולה, למשל:
 adurmiser, inġurdar, kada, padri, yida (Bit.).
 בסקופיה, כאשר העיצור d נמצא בין שתי תנועות או בין תנועה והעיצור x, העיצור d הוא פריקאטיב, למשל:

3 בכמה מלים שבהן עיצור d סופי אינו נשמע בדיבור עד שבסוף המלה נשארת תנועה a מוטעמת, היא מתקיימת בדיבור גם בסקופיה וגם בביטולה, למשל:

alhá(d), amistá(d), bundá(d), buvidá(d), humanidá(d), maldá(d), meatá(d), niǵridá(d), nuvidá(d), piyadá(d), sulidá(d):

Ķen favle la vardá pyedri l'amistá(d) (Bit.).

La muča amistá trayi inimistidá(d) (Sk.).

4 בדיבור בסקופיה מתקיימת התנועה a בסוף כמה מלים שבהן נשמע בספרדית e, למשל: dota, landra. lendra (Sk.); londre, lendre. (šp.)

5 במיספר מועט של מלים מתקיימת בדיבור בביטולה תנועה a סופית בלתי-מוטעמת:

fina, fista, kada, para.

6 תנועה a בלתי-מוטעמת בסוף מלים ממוצא לא-ספרדי נהפכה בביטולה e- ואילו בסקופיה נשארה בלא שינוי: furče, pite, valute, vladike (Bit.); furča, pita, valuta, vladika (Sk.).

7 בביטולה ובסקופיה תנועה e מוטעמת בקבוצת er אינה משתנה. ק. ברוך קבע בבוסניה גטייה להפוך er זה ל-ar, למשל: piarna, tiarna, paru, fuarsa (105).

שינוי זה לא גרשם בביטולה אלא במלה vardá בלבד:

Favlar vardá, pirder l'amistá (Bit.).

In kađa burla ay viđrá (Sk.).

8 תנועה o סופית בלתי-מוטעמת עוברת בביטולה בדרך כלל ל-u ובכך שונה דיבורם שינוי מהותי מכמה ניבים אחרים. (105), (106), (107), (108) בסקופיה יש אי-בטחון כלשהו בגלל השפעת ההיגוי הסאלוניקאי ששמר על תנועה o סופית בלתי-מוטעמת. חיקוי הדיבור הסאלוניקאי היה נפוץ במיוחד בין המשכילים. על סמך החומר הפולקלורי שנאסף בסקופיה אפשר לקבוע, כי תנועה o בלתי-מוטעמת בסוף המלים עברה ל-u:

ĝreĝu, peru, piđasu, ufisyu (Sk.).

Mirkó lođu kun seđa inbulviđu (Sk.).

9 בסקופיה וכן בביטולה מופיעה בכמה מלים תנועה o מוטעמת כ-u, למשל: kurtu

Kaveyu longu, miyoyu kurtu (Sk., Bit.)

10 המלה (šp.)sordo היגויה בביטולה surdu ובסקופיה .sodru המלים surdu ו-kurtu בביטולה הן שרידי הלשון הפורטוגאלית.

Il mas sodru es ki nó skuča (Sk.).

1916. (102) עד מלחמת העולם השנייה התקיימו בביטולה ובס' קופיה גם בתי ספר צרפתיים של מייסדים אחרים ובהם למדו תלמידים יהודים רבים. כמעט שלא היה איש משכיל שלא ידע צרפתית. השפעת הצרפתית הורגשה גם בלשונם ובסיגנונם של עיתונים וכתבי עת שיצאו לאור בלשון היהודית-ספרדית והיו מקובלים על היהודים הספרדים. (103) בדרך זו הוסיפו ההשכלה והעיתונות להשפיע על לשון דיבורם של היהודים הספרדים. (104) בחומר הפולקלורי שבאסופה הזאת, ובמיוחד בסיפורים, יש מלים ממוצא צרפתי שנכנסו לדיבור היהודי-ספרדי, אך יש גם מלים שנוספו בידי אלה שחזרו וסיפרו את הסיפורים והם נרשמו כפי שהושמעו.

בהשוואת החומר הפולקלורי מביטולה עם החומר מסקופיה נקבעו הבדלים בלשון שנוצרו בעקבות התפתחות שונה בשימוש בכמה תנועות ועיצורים. לדעתנו, מן העניין להביא כמה מן ההבדלים האלה.

התנועות

1 תנועה a סופית בלתי מוטעמת בלשון ה'ומית אינה נוטה לשינוי בלשון היהודית-ספרדית בסקופיה. לעומת זאת עברה בביטולה תנועה a סופית בלתי-מוטעמת ל־e אפילו במיספר ניכר של מלים ממוצא זר (לא-ספרדי):

Kandilika di la plasa, iskurina di su kaza (Sk.).

Ķen alme tyeni alme kreyi (Bit.).

2 תנועה a סופית מוטעמת במלים ממוצא לא-ספרדי מתקיימת כדיבור גם בסקופיה וגם בביטולה, למשל במלים ממוצא עברי: agadá, aftahá, aftará, alilá, avdalá, bemá, berahá, biritmilá, geulá, hayá, iftirá, kapará, masá, mizuzá, neuvá, parnasá, perasá, teilá, tefila (tifila-Bit.) tešuvá, tivilá,*

וכו' או במלים ממוצא תורכי: nalčá, belá, mašá

וממוצא יווני: maná

Arove parás, beze mizuzás (Bit.).

Ken tyeni arká, no li kayi la yaká (Sk.).

* באותיות מרובעות: הגדה, הבטחה, הפטרה, עלילה, הבדלה, בהמה, ברכה, ברית-מילה, גאולה, חיה, איפטירה (הפטרה), אבל הפירוש: איום וקללה, משום שהפטרה קוראים לאחר מקרה מוות), כפרה, מצה, מזוזה, נאובה=נבואה (הפירוש): ידיעה "מן השמיים", "שכל", פרנסה, פרשה, תהילה, תפילה, תשובה, טבילה.

ליאני השתלט והלך בהדרגה הדיבור הקאסטייליאני, ובמגע הדדי מתמיד בין הקהילות מתמעטים והולכים ההבדלים בדיבור. בדרם של יהודי ביטולה נשתמרו הקווים האופייניים העתיקים של המבטא ומורגשת בו השפעה ברורה של פורטוגאל ואראגון.

מחמת ניתוק הקשרים מעפרד לא יכלו היהודים הספרדים לעקוב אחרי התפתחות הלשון הספרדית ועל כן לא הלה התפתחות מקבילה בלשונם היהודית-ספרדית. החיים בסביבה החדשה, המגע עם עמים אחרים על לשונותיהם, התקדמות המדע והתרבות-הולידו השפעות חדשות. הספרדים מאמצים בדיבורם מונחים חדשים מפני הסביבה והתקופה. מביין הלשונות נודעת מבחינה זו ההשפעה הגדולה ביותר לתורכית ולעברית, קטנה יותר לאיטלקית ולצרפתית ונתקלים גם במיספר מסויים של מלים שמוצאן יווני או סלאבי.

חלק מהמלים השאלות הללו נבלע במילון הדיבור היהודי-ספרדי מאחר שהמלים המאומצות קיבלו הטעמה ושאר היסודות של הלשון הספרדית. מיספר מסויים של מלים זרות הותרו לבוא בקהל והשימוש בהן היה תלוי ברצון המדברים ובידיעת הלשון היהודית-ספרדית שלהם. יהודים ספרדים רבים, ביחוד בתקופה החדשה, אימצו לחלוטין את לשון הארץ שהשתקעו בה.

יהודי מקדוניה דיברו חמש מאות שנים בלשון היהודית-ספרדית. לדאבון הלב, עם ההשמדה ההמונית של היהודים במלחמת העולם השנייה, נעלמה איתם גם הלשון כמעט לגמרי. המידע שבכתב על הלשון היהודית-ספרדית במקדוניה דל ביותר. ידיעות מפורטות-לערך על דיבורם של יהודי ביטולה הניח מ. לוריא (100), ועל דיבורם של יהודי בלקן כתבה ס. מ. קרוס (101).

הלשון היהודית-ספרדית המדוברת במקדוניה נחשבת לשמורה היטב. דין זה חל במיוחד על דיבורם של יהודי ביטולה שבו יש מיספר מלים וצורות הדיבור שאינן ידוע אלא מן הטקסטים הקדם-קלאסיים של הספרות הספרדית בלבד. לדוגמא, קיום הצורות העתיקות יותר של היגוי העיצור *ʃ*: (Sol.) *azer*, (Bit.) *fazer*, או קיום העיצורים *ʃ* ו-*ʃ* שאינם קיימים בספרדית בת ימינו: (šp.) *ojo*, (Bit.) *ožu*; (šp.) *kojo*, (Bit.) *košu*

גם בביטולה וגם בסקופיה דיברו בחיי יומיום בניבים המקוריים של הלשון היהודית-ספרדית, אבל במופעים פומביים ובתקשורת בכתב השתמשו בדיבור של סאלוניקי שנחשב מפותח יותר ולשון ספרותית.

בשלהי המאה ה-19 ובעשורים הראשונים של המאה ה-20 הושפעו יהודי ביטולה וסקופיה במידה ניכרת מן הלשון הצרפתית. בביטולה הקימה חברת כל ישראל חברים בשנת 1895 בית ספר ששפת ההוראה בו היתה צרפתית; בית הספר פעל עד שנת

קווים אופייניים של הלשון היהודית-ספרדית בדיבורם, פתגמיהם וסיפוריהם של היהודים הספרדים בביטולה ובסקופיה.*

בהשתקעם בחצי-האי הבלקני הביאו יהודי ספרד ופורטוגאל את לשונה ותחבותה של "המולדת הישנה". הם הוסיפו להשתמש בלשון זו ולהדפיס בה ספרים, דבר שתרם בלי ספק לכך שאימצו אותה גם קהילות ישראל שהיו מצויות במקומות אלה עוד לפני כן. דון יהודה גדליה מפורטוגאל הקים בשנת 1515 בסאלוניקי את בית הדפוס הראשון. לכך נודעת חשיבות תרבותית יתירה ליהודי הבלקן. סאלוניקי געשית מרכז ספרדי תרבותי לתחום הגרוב יותר. שם יוצאים לאור ספרים בעלי תוכן דתי, אבל גם מחקרים מדעיים וחיבורים חילוניים אחרים. באיסטאנובול נדפס בשנת 1547 תרגום של חמשה חומשי התורה, בפרארה בשנת 1553 תרגום של כל התנ"ך ובשנת 1564 ספרו של משה אלמחלינו "דג'ימנטו דה לה וקדה" (99) חיבורים אלה ואחרים שיצאו לאור בלשון היהודים הספרדים נודעה להם חשיבות יוצאת מן הכלל להתקדבותן הרוחנית של קהילות ישראל המפוזרות ולהאחדת הלשון היהודית-ספרדית. כעבור זמן, במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, חשובה הופעתם של כתבי עת בלשון זו התורמים להמשך הפצתה וקיומה של לשון היהודים הספרדים.

בחי יומיום דיברו היהודים הספרדים בניבי החבלים בחצי-האי הפירינאיי שמהם באו. ברם תודות לספרים שנדפסו בניב הקאסטיי

* בלשון היהודית-ספרדית השתמשו יהודים ספרדים גם ביתר ערי מקדוניה. ברם, דיבורם של יהודי שטיפ וכן של אלה שהשתקעו בשאר יישובי מקדוניה לא עובד, מחוסר חומר מקורי. כמה השוואות עם גירסאות אחרות של הלשון היהודית-ספרדית געשו על סמך חיבורים לשונאיים שפורסמו. המקדונים קראו ללשונם של היהודים "לשון יהודית" ומעולם לא "לשון ספרדית", ויהודי מקדוניה לא קראו ללשונם לא "לאדיגו" ולא "ז'ודאו-אספאני'ול", אלא "favlari in dūdezmu" (לדבר יהודית).

היהודים שהיו אלפיים שנה ויותר במקדוניה ותרמו ביחד עם העם המקדוני ועם קבוצות אֶתניות אחרות לפיתוחה הכלכלי והתרבותי, נעלמו בסופה הטראגית של מלחמת העולם השנייה, אך הם הניחו בכל תחומי החיים עקבות עמוקים שאין למוחקם. לאחר השיחרור, ברפובליקה הסוציאליסטית מקדוניה, בתוך הרפובליקה הסוציאליסטית הפרדטיבית יוגוסלביה, זכו בפעם הראשונה לא רק העם המקדוני אלא גם כל יתר העמים והקבוצות האֶתניות במלוא הזכויות הלאומיות. אך קטן מיספרם של יהודי מקדוניה שזכו ליום השיחרור והשוויון. כיום אין בביטולה אף לא יהודי אחד, בשטיפ רק אחד, ובסקופיה מבין 85 חברי הקהילה רק 20 הם ותיקי סקופיה וביטולה. בסקופיה, בירת מקדוניה, קיימת קהילה עם בית משלה, והיא חברה באיגוד הקהילות ביוגוסלביה. כ־200 יהודי מקדוניה שהצליחו להתחמק מן הגירוש חיים בערים אחרות של יוגוסלביה ובארצות אחרות.

יהודי מקדוניה המעטים שנותרו בחיים והם עדים בלתי־אמצעיים למורשת התרבותית העשירה של קהילת ישראל עתיקה זו, ראו עצמם מחוייבים להציל מנשייה לפחות ניצוצות אחדים מן העושר הזה. זו חובה כלפי אלפי קורבנות עמם. על כן מתפרסמים הפתגמים והסיפורים האלה בלשון היהודית־ספרדית, ז'ודאָר־אָספאניול, לשונם המסורתית של יהודי מקדוניה.

רוש ההמוני של היהודים במארס 1943 – להגיע דרך יוון לגדח פארטיזונים. גם מסקופיה הגיעו כמה צעירים ליתידות הפארטיזונים. כמה קבוצות נוער שהיו מוכנות להצטרפות לפארטיזונים לא הצליחו להינצל, משום שלא מצאו מקום מיקלט עד להקמת קשר עם גדודי הפארטיזונים.

ממשלת היטלר וממשלת בולגריה הפאשיסטית הכינו בכל החשאיות גירוש היהודים מבולגריה והשטחים היוגוסלביים והיו־וניים שהיו בכיבוש בולגרי. ההתכתבות בין לשכתו של איזכמאן עם השגרירות בסופיה מראה, כי האס־אס־האופטמאן ט. דאנקר מונה ליועץ בשאלות היהודים ועוזר לנספח המשטרתי בסופיה. היו לו ידיים חופשיות במשאומתן עם ממשלת בולגריה בדבר מה שכונה פתרון השאלה היהודית. (93) על תפקידם ופעולתם של דאנקר ובלב, קומיסר לשאלת היהודים, אנו למדים מן הדו"ח ששלח בקרלה, השגריר הגרמני בסופיה, למינהל ראשי לבטחון הרייך על שילוח 4221 יהודי תראקיה באניה מלום, דרך וינה, וכן 7122 יהודים ממחנה הריכוז בסקופיה. זה היה החלק הראשון מ־20,000 היהודים שאמרו לגרשם. (94) ממשלת בולגריה הגשימה את החווה עם הגרמנים על גירוש היהודים בשלמותו בשטחים הכבושים.

ביום 11 במארס 1943 הובאו יותר מ־7000 יהודי מקדוניה לבניין בית החרושת לטבק בסקופיה ומשם שולחו למחנה טרב־לינקה בפולין הנודע לשימצה. שם נחנקו בתאי הגזים. (95) בעקבות המאורעות הטראגיים האלה הוציאו האירגונים המקדוניים של המפלגה הקומוניסטית בביטולה ובשטיפ עלונים. בעלון של הסניף בביטולה נאמר: "יהודי מקדוניה במחנות ריכוז ... האנטישמיות ורדיפת היהודים הן חלק בלתי־נפרד בכל שלטון ריאקציוני, אנטי־עממי. אך בו בזמן הן מכשרות אובדן קרוב ובלתי־נמנע של שלטון או מדינה ריאקציוניים... מאות בשנים חיים מקדונים ויהודים ביחד, בית ליד בית, בית עסק ליד בית עסק, מאות בשנים מתחלפים משעבדי מקדוניה, אלה הולכים, אלה באים. מצבם של העם המקדוני והיהודי אינו משתנה, הוא מצב של עבדות ... ברגעים הקשים ביותר לעם המקדוני היו היהודים איתנו. לוחמים רבים בימי מרד אילינדן מצאו מיקלט בבתי היהודים, יהודים רבים הגישו למרד סיוע חומרי, יהודים רבים היו לוחמים פעילים למען חירות מקדוניה." (96) גם סניפים אחרים הוציאו עלונים דומים לזה. (97)

95 על התרחשויות אלו מצויים מיסמכים רבים בארכיוני סקופיה, ביטולה, שטיפ, במוזיאון היהודי ההיסטורי בבלגראד ובאר־כיונים בארצות אחרות.

הקומוניסטית ובברית הנוער הקומוניסטית. וכמה מהם הצטרפו ליחידות הפארטיזונים הראשונות. (85)

בגלל הפעילות בתנועה העממית לשיחרור גזרו השלטונות הפאשיסטיים על יהודים¹³ אחדים ממקדוניה דין מוות ועונשים שונים של מאסר עם עבודת פרך וכמה מהם נעצרו במחנות בבולגריה. קשלוטונות הפאשיסטיים של בולגריה הלכו בעקבות יתר המישטרים הפאשיסטיים באירופה בתחיקה ובתעמולה האנטי-יהודית. (87) במרוצת שנת 1942 בלבד הובאו והותלו יותר מחמישים חוקים, תקנות וצווים נגד היהודים. (88) המיספר הרב ביותר עסק בחיסול הפעילות הכלכלית, במיסים, בהפקעת אדמות היהודים, בהגבלת תנועתם בערים, באיסור הביקור בבתי קפה ובשאר מקומות ציבוריים, ובכללם מוסדות לסוגיהם, בסימון מיוחד של בתים וחנויות, וכל היהודים הוכרתו לשאת את מגן דויד על חזם. חוסלו כל האירגונים וגם הקהילות עצמן.

כל התעמולה כוונה להפצת שנאת ישראל, אך היא לא זכתה לחד בהמוני העם. הכובש הבולגרי לא הצליח לבחוד את בני העם היהודי במקדוניה, להיפך, הם השתתפו בכל הגופים המנהיגים, בכל האורגנים של שלטון העם, בגדודי הפארטיזנים וביחידות הצבא העממי לשיחרור. דין זה חל גם על בני עמים אחרים במקדוניה. (89)

בשנת 1943 כאשר הטרור הפאשיסטי על עמי אירופה הכבושה גבר והלך, אחזו שלטונות הכיבוש הבולגריים באמצעים חריפים ובפעולות אכזריות נגד כל הכוחות הפטריוטיים, ובפרט נגד יחידות הפארטיזנים, בהורגם ובעוצרם את הלוחמים. הודיפות והעינויים של האוכלוסין היו מעשה יומיום של המשטרה והצבא. מפני הטרור והחורף העז בתחילת 1943 נסוגו יחידות הפארטיזנים ומצאו מיקלט בחבלים אחרים של מקדוניה ויוון. פעילות התנועה העממית לשיחרור בעודף היתה בהכרח מוגבלת והתנהלה בתנאי מחתרת קשים. (90) במצב זה היו האפשרויות להצטרפות הנוער היהודי לגדודי הפארטיזנים מצומצמות לגמרי, משום שהיהודים היו נתונים תחת השגחה מיוחדת מצד המשטרה. (91) ניתוק הקשרים מן הכפרים ואובדן דירות מחתרתיות מחמת מעצרים ו"פריצות" (הלשנות בגידות) החמירו את המצב הכללי עוד יותר. (92) ברגעים טראגיים אלה בשביל היהודים החליטה ההנהגה המקומית של התנועה העממית לשיחרור בביטולה, כי כל מי שמוכשר לשאת נשק ימצא מיקלט באשר ימצא עד שיתודשו הקשרים עם יחידות הפארטיזנים. להצלה מאורגנת של יהודים מן השילוחים שוב לא היתה שום אפשרות. מיספר מועט של משפחות מסקופיה ומבית טולה הצליח להינצל בהימלטן לאלבניה שהיתה נתונה בכיבוש איטלקי. כשלושים צעירים וצעירות מביטולה הצליחו- ערב הגיי

בביטולה היו יותר מ-30 חברי המפלגה הקומוניסטית, יותר מ-150 חברי ברית הנוער הקומוניסטית ו-650 פעילים יהודים שעסקו במאורגן באיסוף הסיוע העממי, כסף, טקסטיל, מיצרכי מזון ומיצרכים אחרים בשביל התנועה העממית לשיחרור, עד שכמעט לא היתה משפחה שלפחות אחד הבנים והבנות שלה לא היה פעיל במאבק המאורגן נגד הכובש. אף-על-פי שהיהודים היו נתונים במצב כלכלי ומשפטי חמור, נאספו סכומים גדולים מן התרומות, משום שהדל ביותר השתתף במגביות. מיספר רב של אנשי מחתרת ופארטיזנים הסתתרו בבתי יהודים והפצועים זכו לטיפול נאות. גם בית הדפוס להדפסת חומר מחתרתי נמצא בבית יהודי. בדירות רבות נשמרו הסחורות שנאספו לקרן הסיוע העממי. הפגישות הבלתי-חוקיות של תאים מפלגתיים, קבוצות ברית הנוער וההנהגה המקומית נתכנסו לעתים קרובות אצל פעילים יהודים. מביטולה בלבד הצטרפו ליחידות המזוינות של הפארטיזנים 30 יהודים צעירים, מהם נפלו בקרבות 11. בהם היתה גם אסתריה עובדיה-מרה שהוכרזה לגיבור לאומי של יוגוסלביה. בין הנופלים היו לוחמים בולטים למען החירות והמאבק נגד הפאשיזם, כרפאל באטינו שהוצא להורג בירייה בשנת 1942 כמזכיר פוליטי לסאנגיאק, מרדכי נחמיאס-לאזו, קומיסר בטליון שנפל בקרב בשנת 1944, שלמה-מו סאדיקארי, שנפל בשנת 1944 בהיותו קומיסר בטליון תותחנים, מארסל דמאיו וראשים צבאיים ופוליטיים אחרים של יחידות צבא. (81)

בסקופיה השתלבו בני הנוער העובד והלומד עוד בתחילת 1941 בפעולות תאים מפלגתיים וקבוצות ברית הנוער הקומוניסטית. (82) על כך כותבת סלאבקה פידאנובסקה: "בולטת התפתחות התנועה העממית לשיחרור בשורות העם היהודי בסקופיה. מלבד העובדה שמשורות היהודים באו חברי המפלגה הקומוניסטית היוגוסלבית, מועמדי המפלגה, חברי ברית הנוער הקומוניסטית, חברי אגודות להשכלה ולחינוך, הוקמו גם אקטיבים של נשים, ומיספר רב של אוהדים. אף-על-פי שאמצעיהם היו מוגבלים תרמו לסיוע עממי לצרכי התנועה העממית לשיחרור. אם כי נמצאו תחת השגחה מתמדת מצד המשטרה הם היו תמיד מוכנים להסתיר בדירותיהם חברים אנשי מחתרת ולהעמיד דירותיהם לכינוס פגישות בלתי-חוקיות." (83) על ההשתתפות הפעילה של יהודי סקופיה במאבק לשיחרור העם ובגדודי הפארטיזנים יש כמה מיסמכים. (84)

קהילת שטיפ, אם כי קטנה, השתלבה במאבק לשיחרור העם עוד בימים הראשונים להתקוממות. אף-על-פי שקהילה זו היתה ענייה מאד, היא הושיטה סיוע חומרי גדול-לערך לתנועה העממית לשיחרור. בשנת 1942 היו כ-20 צעירים יהודים משטיפ במפלגה

אסרו פעולות כל האירגונים הללו ופעילות הקהילות צומצמה עד למינימום, תחת ההשגחה הישירה והערה של קומיסרים פאשיסטים.

קהילות ישראל במקדוניה מנו בתחילת שנת 1941: סקופיה 1181 משפחה עם 3795 נפשות, ביטולה 810 משפחות עם 3351 נפש, שטיפ 140 משפחות עם 551 נפש, קומאנובו 7 משפחות עם 13 נפשות, ג'ב'לייה 3 משפחות עם 11 נפשות, ג'לט 2 משפחות עם 8 נפשות, קריבה פאלאנקה משפחה אחת עם 5 נפשות, במקומות אחרים 6 משפחות עם 28 נפשות, ובסך הכל 2150 משפחות עם 7762 נפשות. כ־300 פועלים ומשכילים יהודים שמוצאם ממקדוניה חזרו למקומות לידתם סקופיה וביטולה לאחר הפצצת בלגראד ב־6 באפריל 1941 והכיבוש הגרמני של יוגוסלביה, עד שבתחילת הכיבוש הפאשיסטי היו במקדוניה כ־8000 יהודים. (77)

משכבשה גרמניה הנאצית באפריל 1941 את מקדוניה, התחילה מיד בשוד הרכוש היהודי ובנקיטת האמצעים האנטישמיים הנודעים. לכובש הגרמני הצטרף הכובש הבולגרי שהחיל במאי 1941 את החוקים הפאשיסטיים בכל שטח הכיבוש. היהודים, ובראשם בני הנוער, שידעו את גורל אחיהם באירופה, הכריעו מיד נגד הפאשיזם והכירו במהרה, כי רק התנגדות פעילה וליכוד כל הכוחות המתקדמים עשויים להביא לשיחרור מעול הכובשים הפאשיסטים ולשיוון הזכויות של כל עמי יוגוסלביה וקבוצותיה האֶתניות. בקהילות, ובראש וראשונה בקרב הנוער, פותחה פעילות רעיונית־מדינית רבת היקף ואורגנו צורות שונות של מרי. (78) המפלגה הקומוניסטית היוגוסלבית, שהיתה הכוח המאורגן היחיד למאבק עם הכובשים הפאשיסטים והקוויזלינגים מבית, קראה בהכרזותיה ובעלוניה לכל העמים והקבוצות האֶתניות שישתלבו בחזית אנטיפאשיסטית מאוחדת ללחימה נגד הכובש ולשיחרור המולדת. (79) כרוזי המפלגה עודדו והפיחו דוח תיקווה גם באוכלוסין היהודים ועל כן נתקבלו יפה בהמונים. (80) הנוער היהודי הצטיין בפעילותו במיבצעים רבים במלחמת השיחרור בשנים 1941–1944. קהילות ביטולה, סקופיה ושטיפ תרמו תרומה חשובה ללוחמה זו. צעירים רבים נקלטו בשורות המפלגה הקומוניסטית ובברית הנוער הקומוניסטית של יוגוסלביה, או שהשתייכו לקבוצות מאורגנות של אוהדים או מועמדים ולוועדים של הסיוע העממי.

בתי ספר יהודיים ובהם 10 כיתות ו-342 תלמידים. גם בשטיפ היה קיים בית ספר יהודי, אבל אין לנו ידיעות על מיספר התלמידים. (76)

סניפי ההסתדרות העולמית של נשים ציוניות ויצ"ו עסקו, בין השאר, באיסוף אמצעים חומריים בדרך של קיום תערוכות-שווקים למלאכת יד, בהגרלות ובמופעים, ותמכו בצעירות עניות בלימודיהן ובהכשרתן למקצועות מפרנסים. הסתדרות זו פיתחה גם פעילות מסועפת לאמאנציפציה של האשה החל מהקניית ידיעת קרוא וכתוב ועד להדרכה לחיי המשפחה. בשנת 1936 נערכה בביטולה מגבית נשים לסיוע ללוחמי החופש במלחמת האזרחים בספרד. מבין מיספרם הרב-לערך של אירגוני נוער תרבותיים-חינוכיים, שהקיפו נוער עובד ותלמידים של בתי הספר התיכוניים, הבולטים ביותר היו "השומר הצעיר", "תכלת לבן", "התחייה" ו"מכבי", שמצעים היה לאומי-ציוני.

"השומר הצעיר" נוסד בביטולה בשנת 1930 והקיף יותר מ-400 בני נוער עובד ולומד. הפעילות התרכזה בעיקר בחינוך, בהשכלה ובתרבות וכן בספורט ובכידור. התוכנית היתה מותאמת לגיל חברים. לעתים קרובות נשמעו הרצאות בעלות אופי מדעי-פופולארי. לסניפי "השומר הצעיר" היו ספריות עשירות ובהן מלבד ספרות יפה גם חיבורים מענפי הכלכלה המדינית והמאטריאליזם ההיסטורי והדיאלקטי. הספרים הופצו בצינורות שונים הן בקרב בני הנוער היהודים הן בנוער המקדוני, ובפרט בין תלמידי תיכון. לחגים אורגנו מופעים תרבותיים-אומנותיים, תחרויות, מישחקי ספורט, טיולים, לעתים קרובות בשיתוף אירגונים מקדוניים אחרים. בימי קיץ אורגנו מיפעלי קיט עם בני הנוער היהודי מכל חלקי יוגוסלביה ושם שקדו גם על הרבצת רעיונות קידמה, פיתוח כישרון המעשה וטיפוח הסגולות הדרושות לחיים שיתופיים.

"תכלת לבן" הוקם בביטולה בשנת 1933 והיו בו כ-300 חברים בני גילים ומקצועות שונים. הוא אירגן בני נוער, פועלים, בעלי מלאכה, זבנים, פחחים, פועלי נקיון, משרתים, מוכרי ירקות ופירות, ועוד. מחמת דמתם התרבותית של החברים כיוונה תנועה זו את פעולתה להשכלה ולחינוך, ובמיוחד להכשרה חקלאית שמטרתה היתה העלייה לארץ ישראל.

לחברי האירגונים האלה היתה השפעה חיובית על החדרת רעיונות מתקדמים לא רק בסביבתם הבלתי-אמצעית אלא בכל מקום שנמצאו, עבדו ולמדו. הנהגות האירגונים האלה היו בידי צעירים מתקדמים שהצליחו בשנת 1941, מיד לאחר הכיבוש הפאשיסטי של מקדוניה, לשלב כמעט את כל חבריהם בצורות שונות של הפעילות המחתרית של התנועה העממית לשיחרור ובמאבק נגד הפאשיזם. הכובשים הגרמנים, הבולגרים והאיטלקים

(70), 1 רופא שיניים (71) ואחד מהנדס (72). אם נביא בחשבון שכמעט כולם היו מטופלים במשפחות רבות ילדים, יובר לנו על שום מה היתה קהילת ביטולה אחת מהעניות ביותר.

קהילת שטיפ, שמנתה 140 משפחות עם 550 נפשות בשנת 1940, היתה גם היא חלשה מאד מבחינה כלכלית. להוציא כמה סוחרים היו רוב היהודים עניים והם התקיימו על שידותים שונים, כגון: פקידים, משרתים וסבלים. (73)

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, למרות כל הקשיים הגדולים בעלי אופי כלכלי ומדיני, מצליחות קהילות ישראל בהשקעת מאמצים מרובים לא דק להחזיק מעמד אלא גם לארגן חיים חברתיים מגוונים בזכות קיומן של אגודות צדקה, תרבות והשכלה וספורט ואירגוני נשים ונוער. היהודים מעמיקים קשריהם עם העם המקדוני ולוקחים חבל פעיל בחייו הציבוריים והתרבותיים. את הדרך בכך מורים בני הדורות הצעירים שהיו נושאי הקידמה, ברעיון ובמעשה. בייחוד התבלטו צעירי ביטולה וסקופיה שם חיי החברה היו מפותחים מאד.

כל היהודים היו בתוקף התקנות הקיימות חייבים להיות חברים בקהילות. מלבד הפעילות הדתית-פולחנית ניהלו הקהילות פיננסי לידות, גישואין ופטידות ודנו בכל בעונות המעמד האישי. הקהילות הגנו על הזכויות והאינטרסים של חבריהן בפני רשויות המדינה. בקהילות היו קיימים מוסדות עזרה "חברה קדישא" דאגה לקבורת הנפטרים, "עוזר דלים" מימן וכישת התרופות והתשלום לרופאים בעד חולים חסרי אמצעים ומתנות לאביונים" סיפקה דברי הלבשה והנעלה לתלמידים עניים. (74) היו קיימות גם קרנות סיוע לאנשים שאין להם דואג, לחינוך תלמידים חסרי אמצעים, להכנסת כלות עניות, לניהול הקהילה ולהחזקת בתי כנסת ובתי ספר. בביטולה היו עד למלחמת העולם השנייה קיימים כמה בתי כנסת - "קאל אראגון", "קאל די לה חברה", "קאל עוזר דלים" ו"קאל שלמה לוי". בית הכנסת "פורטוגאל" נשרף בשנת 1917 לאחר הפצצה, ואת בית הכנסת "אראגון" הרסו הפאשיסטים בשנת 1943 והפכו אותו לבית מיטבחים לחזירים. בבית הקברות היו קיימים שני בתי צידוק הדין. בסקופיה ובשטיפ היה קיים בית כנסת אחד בכל עיר. (75)

בביטולה היו קיימים שני בתי ספר יהודיים עם 8 כיתות ו-245 תלמידים. משנת 1895 עד שנת 1916 פעל שם גם בית ספר שהקימה חברת כל ישראל חברים. בסקופיה היו קיימים חמשה

70 מ. ברכה, מוצאו מפירוט.

71 ד"ר אלדד דה מדווסה, מוצאו מסאלוניקי.

72 המהנדס זינגר, מוצאו מוויודינה.

העסיק 464 פועלים בשנת 1931. רוב ההון של המיפעל היה של יהודים בעלי אורחות חוץ. (66)

בביטולה עלה מיספר המובטלים בהתמדה, מחזור הסחורות ירד ובעלי מלאכה התפרנסו בקושי. ביטולה, שהיתה בעבר מרכז מדיני ותרבותי, נותקה בגבול החדש מן העורף התרבותי והכלכלי שלה ונעשתה עיירת ספר נידחת, האוכלוסין ירדו לחצי וקהילת ישראל נעשתה אחת הדלות ביותר ביוגוסלביה. (67) התנאים לעצמאות כלכלית של הדור הצעיר היו מוגבלים ומצומצמים לגמרי. לגבי קהילת ביטולה מצויים נתונים על הרכבה הסוציאלי ערב מלחמת העולם השנייה. (68) בשנת 1931 היו בביטולה 757 משפחות יהודיות עם 3751 נפש. עד 1940 עלו לארץ-ישראל 429. בחדשים הראשונים של שנת 1940 היו בביטולה 737 משפחות עם 3246 נפשות. אותה שנה פנו 394 משפחות לקהילה בבקשת עזרה, משמע שיותר ממחצית האוכלוסין היהודים לא יכלה להשיג אף תנאי מחייה מיזעריים. דלות היהודים בביטולה מתבררת כל צורכה מניתוח ענפי תעסוקתם של ראשי המשפחות.

ב-1931 היו 707 ראשי משפחות, בהם 127 חסרי מקצוע, 101 סבלים, 69 חנוונים זעירים, 62 סנדלרים מטליאי טלאים, 61 סוחר ירקות ופירות, 56 סוחרים בבגדים משומשים, 47 סוחרים, 40 מוכרי קמה, 24 קצבים, 23 פקידים פרטיים, 22 חנווני מכולת, 19 חייטים מטליאי בגדים, 19 פחחים, 14 חלפנים, 10 עושי אופאנקות (מינעלים פשוטים של איכרים), 2 רופאי שיניים, עורך דין אחד, (שלושת האחרונים לא היו ילידי המקום). בשנת 1940 גדל מיספר ראשי המשפחות ל-860, סוגי תעסוקתם נתגונו בשיעור כלשהו, אבל קשה לומר שמצבם השתפר.

ב-1940 היו 89 פקידי מסחר, 70 סבלים, 63 פועלים בלתי-מקצועניים, 57 סנדלרים מטליאי טלאים, 54 מוכרי ירקות, 43 סוחר חפצים משומשים, 43 חנוונים זעירים, 42 שכירי יום, 34 רוכלים, 29 מוכרי קמה ואופים, 29 קבצנים, 26 עוזרים לחייטים, 24 חנווני מכולת זעירים, 22 קצבים, 21 שמש, 17 פחחים ומצפים בבדיל, 16 מורטי נוצות, 14 מוכרי פירות, 14 בורסים ומעבדי עורות, 11 מגישי קפה, 11 עושי עגלות, 9 חלפנים, 9 פקידי משרד, 8 גגנים, 8 חלבנים, 8 אנשי כהונה, 8 מטאטאי רחובות, 7 סטודנטים, 6 מגהצים, 6 סוכנים מסחריים, 6 גלבים, 5 פחחים, 4 בעלי מסעדות עממיות, 4 פחמים, 4 יצואנים, 3 חייטים, 3 בעלי מסעדות, 3 רופאים (69), 2 נגרים, 2 כבאים, 1 צָבָע, 1 עורך-דין

69 הרופא יוסף ברוך בא מסאראייבו, הדופא משה ג'ראסי מבלגראד ורופא העיר מֶסֶר היה מהגר מאוסטריה.

גם אברם ומושון ניסן, חלבנים מביטולה, העבירו נשק ומיצרכים שונים למורדים. סאנטו ארוואסטי אסף כספים ופרס רכש נשק ותומרי חבישה ללוחמים. גם יהודי ערים אחרות תמכו בתנועת השיחרור המקדונית. (61)

במלחמות הבלקן בשנים 1912 ו-1913 מידלדלים אוכלוסי מקדוניה והמשרבים הכלכליים שבאו בעקבותיהן הביאו להגירת יהודים לארצות אחרות באירופה וכן לאמריקה ולארץ-ישראל. בפאריס, בניו-יורק, בסאנטיאגו דה צ'ילה, בוונצואלה ובערים ובארצות אחרות קיימות עדיין קהילות שחבריהן ממוצא מקדוני. הן קיימו עד מלחמת העולם השנייה קשרים עם ערי הולדתם ותמכו בבני קהילותיהן במקדוניה. חברי הקהילות הללו עדיין מקיימים ביניהם קשרים אמיצים והם ממשיכים במסורת שהביאו מבתיהם במקדוניה ושומרים על יסודות הלשון משם.

להתמרת מצבן של קהילות ישראל תרמה גם חלוקת מקדוניה בין יוון, סרביה ובלגריה, על סמך חוזה השלום שנעשה ב-1913 בבוקארשט. כל התנגדותם של אוכלוסי מקדוניה וגם המחאות של מהגרים מקדונים ברוסיה ובאמריקה נגד החלוקה המלאכותית נשארו ללא הועיל. (62) גבולות מינהליים חדשים והיחסים בין מדינות הבלקן הכבידו על קשרי הקהילות בביטולה, סקופיה ושטיפ עם סאלוניקי וערים אחרות.

כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 והביאה בעקבותיה פעולות צבאיות בחזית סאלוניקי, גם ריכוז מיספר רב של חיילים בתחום הצר של דרום מקדוניה נוקים כלכליים חמורים לכל האוכלוסין. (63) קהילות ישראל לא הספיקו להתאושש מן התוצאות של מלחמות הבלקנים ומלחמת העולם הראשונה והנה פרץ משבר כלכלי ומדיני חדש בממלכה החדשה של הסרבים, הקרואטים והסלובנים, שנקראה בשנת 1929 בשם ממלכת יוגו-סלביה. בה נכללה גם מקדוניה הווארדאית בשם באַנובינה וארדאית, אך בלי הכרה בזכויותיו הלאומיות של העם המקדוני. התקופה הקצרה-ביחס בין שתי מלחמות העולם רושמת ירידת מיספר האוכלוסין בביטולה ובשטיפ. קהילות שנחלשו מבחינה כלכלית נאבקו בקשיים רבים. לעלייה כלשהי זכתה סקופיה שנעשתה המרכז המינהלי והכלכלי של הבאנובינה הווארדאית דאז. בסקופיה מתפתחת התעשייה ונוצרות אפשרויות רבות יותר לתעסוקה. (64) כאן הוקם גם אחד ממיפעלי הטקסטיל הגדולים ביוגוסלביה שמייסדו היה חיים ארוואסטי. (65) מיפעל זה

65 בעלי המניות היו יצחק ארוואסטי, אגיסטו ארוואסטי, שלמה ארוואסטי, יצחק ארגאס ויוסף אמודאי, שהיה גם מנהל המיפעל.

הם ישלמו לשיעורין סך 30,000 גרושים. זה נעשה בהתערבותו של החכם באשי (הרב הראשי) באיסטאנבול. (56)

מצבן הגיאוגרפי של ביטולה, סקופיה ושטיפ וקשרי הקהילות בערים אלו עם סאלוניקי, איסטאנבול, סופיה, ועם ערי הים התיכון, בצרפת, באיטליה, ועוד, תרמו להתקשרות מקדוניה בכללה עם חלקי אירופה האחרים. היהודים עשו לזירוז חדירתן ואימוצן של צורות ייצור חדישות וכן לפיתוח הכלכלי והתרבותי של חלק זה בחצי האי הבלקני. עם מסילת הברזל סקופיה-סאלוניקי בשנת 1873 וביטולה-סאלוניקי בשנת 1894 הוקלו חילופי הסחורות והוגברו המגעים עם מרכזי כלכלה אחרים. המסחר והמלאכה עולים ומשגשגים, וקמים מיפעלי תעשייה ראשונים. סאלוניקי נעשית מרכז כלכלי מתעצם והולך לכל קהילות ישראל בבלקן. בשנת 1865 היו קיימים בסאלוניקי 32 בתי מלאכה לעיבוד עורות ו-18 בתי אריגה. טחנת קיטור הוקמה עוד בשנת 1857. היהודים האחים לאטיני העסיקו 1500 פועלים. (57)

ביהודי סאלוניקי קשורה התפתחות תעשיית הטקסטיל וכל שלבי העיבוד מן החוטים הגולמיים לבדים ואריגים מוגמרים. נסיונם הועתק גם ליתר הערים.

ניצול מיכרות הברזל בקראטובו וקריבה פאלאנקה ומיכרות מלחת ואלום בביטולה, בסקופיה ובאוכרידה, היה זמן רב ביותר מוחכר לסוחרים יהודים וארמנים.

לפי מירשם האוכלוסין משנת 1890 שבו ניתנים פרטים על אוכלוסי הפלכים של סאלוניקי, מונאסטיד וקוסובו חיו אז בביטולה 4000 יהודים, בוגלס 220, בדווייאן 225, בפרילף 100, באוכרידה 50, בסקופיה 2200 ובשטיפ 350. (58) במשך שני העשורים אחר כך עלה בביטולה מיספר היהודים יותר מאשר בכל יתר יישובי מקדוניה הווארדאית. בשנת 1910 חיו בה 7000 יהודים. (59)

בימי מלחמות, מרידות ומשברים כלכליים סייעו קהילות מקדוניה לתנועות השיחרור המקדוניות כמיטב יכולתן וידיעתן. בשנת 1903 הם תומכים פעילים של מרד איליג'דן. רפאל קמחי היה משתתף בלתי-אמצעי של המרד וקיים מגע מתמיד עם הנהגתו. (60) מנטש קמחי העביר נשק וחומרים אחרים למורדים.

58 בלוח סטאטיסטי של האוכלוסין בקרביה הישנה ובמקדוניה משנת 1890 מפורטים גם הנתונים על הקרבים, הצינצארים, הבולגרים והיהודים בעלי דת איסלאם. יהודים אלה היו בני כת דונמה, שאבותיהם עברו לאיסלאם בעקבות שבתאי צבי (1626-1676). נאמר, כי היו 5000 יהודים-מוסלמים בסאלו-ניקי ואילו בכל יתר המקומות נרשמו כבני דת משה.

המינהל (47) ולבנייה והחזקה של ארמונות השליטים ושל המיס-
גדים (48).

ממיסמכים רבים אפשר להסיק, כי היהודים השתדלו להרחיב
הייצור והחליפין של סחורות. הפירמאן של סלים השלישי מה-26
בדצמבר 1803 עוסק במתן זכיון ליהודי יאסף על מיכרות אלום
בגומורג'יה, סר, סאלוניקי, ביטולה, סקופיה, וודן ונ'גוש, לנהלם על
פי תנאי החכירה. (49)

משנת 1804 נשתמר מיסמך הקובע, כי ליהודי אליהו פראשי
ניתנה הזכות להחזיק ולנהל בית מלאכה לאלום בביטולה. (50)
בשנת 1809 הושג הסכם בין החוכר הראשי יאסף ובין היהודי
אלבאד פראשר על העברת הזכיון לייצור ומימכר של אלום מן
המיכרות בתחום ביטולה, אוכרידה, סטרוגה וקרושב. (51)
מיסמכים אחדים מראים, כי ליהודים היו כמה אטליוזים.

ברשימה מה-3 במאי 1801 מוזכרים הקצבים חייצ'קו ושותפו
צ'ילה אברם שהתחייבו לספק בשר לביטולה. (52) במיסמך מה-15
במאי 1820 מוזכרים שמות הקצבים היהודים קאראג'ולג, יהודה בן
שואל, מאנדויל בן דויד, ותותמי המיסמך הם מ'נטש, יעקב הצהוב
והחלפן אברם עובדיה. (53)

בתחילת המאה ה-19 היו יהודים רבים בביטולה נתונים במצב
כלכלי חמור. הנהגת השבת כיום היריד השבועי עוד החמירה
מצבם. כמה מיסמכים מאותה תקופה מדברים על הדלות הגדולה
בקרב היהודים. כתב הוואלי (נגיד גליל) של רומליה שנשלח לקאדי
של ביטולה ב-28 בפברואר 1832 דן בהעברת יום היריד מיום
ראשון בשבוע לשבת: "... מהיום הראשון בשבוע הועבר יום היריד
לשבת. אך יום זה הוא יום מנוחה ליהודים, ויהודי ביטולה עניים
ביותר, רובם סבלים ועבודתם מתרכזת ביום היריד ..." (54) אחר
כך מדובר בהעברת יום היריד ליום שני בשבוע.

במיסמך מה-6 ביוני 1836 מצווה מ"מ הוואלי של רומליה על
חוסיינ'אגה בביטולה לפטור כמה יהודים מתשלום המס ומפרעון
החוב בסך 5826 גרושים ומנמק: "... אשתקד, מחמת הדליקה
שאירעה ברצון האל, נגרמו ליהודים כליתר האוכלוסין נזקים
חמורים. ממילא לא היו עשירים ועל כן ביקשו רחמים ... משום כך
ומשום העובדה הנודעת לכל, כי מצבם החומרי של היהודים קשה,
הם ראוים לרחמים, שכן ברור שלא יוכלו לשלם את הסכומים
שהם חייבים ..." (55) באוקטובר 1836 הגיע לביטולה פירמאן של
מחמוד השני לדחות לכמה יהודים את פרעון החובות לחמש שנים.

48 במיסמך מ-11 באוקטובר 1822 נאמר, בין השאר, כי בית
הכנסת נותן 6000 פארא לשנה ל"מיסגד החדש", ונוכרים
שמות של שני חייטים יהודים ממונאסטיר.

פרוטוקול מה־23 באוקטובר 1553 מזכיר רציחת יהודי בסמוך לקוצ'יאני. (33) בפרוטוקול מה־12 באוגוסט 1558 נאמר, כי הסוחר מדדכי דה בוטון נרצח בדרך לביטולה ונזרק לנהר וארדאָר. (34) פרוטוקול בית המשפט מה־29 באוקטובר 1563 מזכיר, כי נשדד יהודי מביטולה בדרכו ליאנינה. (35) מיסמך משנת 1693 מספר על רציחת יהודי מבלגראד שנסע דרך סופיה לסקופיה. (36) פרוטוקול מה־7 במאי 1684 מתאר רציחת סוחר נעלים יהודי מביטולה. (37) בפרוטוקול אחר מסופר, כי אנשי הפחה התורכי שדדו ורצחו יהודים מביטולה ומסאלוניקי. (38) יש גם פרוטוקול על רציחת שני יהודים מסטרומיצה. (39)

הרבנים הניחו ידיעות רבות על המלחמות בין תורכיה ואוסטריה, על פלישת הצבא האוסטרי לסקופיה, על סבל האזרחים והשחתת רכושם, על רציחת יהודים, עינויי נשים וילדים וחטיפתם ועל הצתת בתיהם. ליהודי מסקופיה חטפו חיילים אוסטריים אשה ושלושה ילדים והציתו אותם חיים בבלגראד; ניצל רק בן אחד שלא נודע היכן הוא. (40) מיסמך משנת 1697 מתאר איך הרסו חיילי אוסטריה את הרובע היהודי בסקופיה. היהודים מבקשים מן הרב רשות למכור תשמישי קדושה עשויים מכסף, כדי לשקם את בית הכנסת ובית הספר וכן את החומות שהגנו על הרובע היהודי. (41) נשתמרו עוד ידיעות רבות אחרות על כיבוש סקופיה ועל קורבנות היהודים. (42)

היהודים היו שותפים לגורל העם המקדוני ושאר העמים בכל צרות המלחמות, המרדדות, אסונות הטבע והמשברים הכלכליים. התפתחותה ומצבה של הקהילה היהודית היו תלויים בהתפתחות סביבתם. על מצבם ופעילותם של יהודי מקדוניה במאות ה־17, ה־18 וה־19 מספרים – מלבד המיסמכים ממקורות יהודיים – גם מיסמכים תורכיים רבים, סיגילות. המינהל התורכי הניח בפיר מאנים, בפיוקסים ובפסקי דין נתונים רבים המראים, שקהילות ישראל השקיעו בעל כורחן מאמצים רבים להבטחת קיומן. כיהודים כנוצרים הוכרחו לשלם מס מיוחד וארנונות שונות בכסף ובעין. (43) הם חוייבו למסור כמויות מסוימות של דגנים, עורות, בדים ובשר וכן מיספר מסויים של כבשים ובהמות עבודה, בייחוד סוסים (44), להחזקת החיילים התורכים, למימון מלחמות שניהלה האימפריה התורכית (45), לבטחון האוכלוסין (46), להחזקת

43 ברשימת הארנונות של סוחרים ובעלי מלאכה בביטולה משנת 1827 נזכרות 27 חנויות יהודיות ו־5 חלפנים יהודים.

45 מיסמך מ־30 בספטמבר 1800 עוסק באיסוף כספים לרכישת 250 סוסים שונפת מ־אונאסטיר חוייבה לספק למלחמה נגד הצרפתים במצרים.

1535, הניח במיסמך מיום 2 במאי 1588 ידיעה על אגודת סוחרים יהודים באותה עיר. (20)

מרישומי הרבנים אפשר ללמוד שהיהודים רכשו זכויות רבות בפיתוח המסחר לא רק בתוך האימפריה התורכית אלא גם עם ארצות אחרות, עד שנעשו היצואנים העיקריים. (21) בתחילה התנהל המסחר בין קרובי משפחה ובני עם ישראל שישבו בארצות אירופה השונות, אך התרחבו והלכו גם קשרי המסחר עם סוחרים שאינם יהודים. פרוטוקול רבני מן המאה ה-16 מזכיר שסוחרים יהודים בסקופיה התחברו לשם יבוא סחורות ממערב אירופה. (22) דבר זה מתאשר גם מן הרשום בפרוטוקול על התחברות מסחרית ושימוש משותף בחנות על-ידי שני סוחרים יהודים, אחד מסקופיה ואחד מוואלונה. (23) מצוי פרוטוקול על סיכסוך בדבר תשלום בעד עורות שסוחרים יהודים מכרו לוונציה. (24)

כמה מיסמכים מן המאה ה-16 מזכירים קשרי מסחר בין יהודי סאלוניקי, סקופיה, ביטולה, סופיה וערים אחרות. באחד המיסמכים נזכר יצוא צמר מסקופיה לסאלוניקי (25), ובאחר סיכסוך בין סקופיה וסופיה בגלל פחות המטבע שחל בפקודת השולטן (26). גם על קשרי מסחר בין יהודי סאראייבו, סקופיה וסאלוניקי מצויים כמה נתונים. (27)

על סמך פרוטוקולי הרבנים אפשר לקבוע, כי במאה ה-17 היו בסקופיה יהודים סוחרים-סיטונאים ששחרו בכמויות גדולות של בד באמצעות מתווכים. (28) מיסמך מ-11 בנובמבר 1676 מראה, שהיתה קיימת חברת סוחרי עור ושמיות צמר, שהיו שולחים סחורתם ליריד בסטרוגה. היהודים משתתפים כמה פעמים בירידים בעיר זו. סחורתם היתה לעתים קרובות נשדדת בדרך. (29) רבי שמואל דה מדינה הניח, מלבד חיבורים שונים ובהם ידיעות יקרות ערך, גם פרוטוקול המזכיר עיבוד עורות וסחרם בביטולה והתחברות סוחרים יהודים מתורכיה ומסאלוניקי שקנו עורות בביטולה. (30)

לפי המיסמך משנת 1674 היתה קיימת בסקופיה קרן מטעם הקהילה וחברה קדישא ולה רכוש. באחד הפרוטוקולים נזכרת מכירת מקרקעין שבבעלות הקרן לאיש פרטי. הואיל ועל חוזה המכר חתמו נציגי הקהילה וחברה קדישא בלבד ולא כל החברים, פונה הקונה לרב ומבקש אישור לתוקפה של העסקה. (31) מיסמך מ-5 בינואר 1672 מאשר, כי תושבת סקופיה אורזו בת אברהם אלבו נותנת במתנה את כל המטלטלין והמקרקעין לאנשים אחרים. תעודת המתנה נעשתה בצורה, "כפי שעושים אצל יהודים וכפי שמצווים רבנינו זכרונו לברכה". (32)

מיסמכים אחדים מן המאות ה-16 וה-17 דנים בסכנת דרכים ובחוסר בטחון בהובלת סחורות בים וביבשה וכן במעשי שוד ורצח.

שאלמנתו גרה בקראטובו. (14) מיסמך משנת 1647 מספר, כי יהודי שכר בסקופיה דירה וברח לקראטובו, משום החשש שיהרגו אותו. (15) מיסמך אחר מספר על נישואי יהודי מקראטובו עם יהודיה מסופיה. (16)

במאות ה-16 וה-17 מתפתחות בסאלוניקי, בביטולה ובסֶקופיה קהילות חזקות ולהן בתי ספר, בתי כנסת ומוסדות תרבות וצדקה שונים. חשובה במיוחד קהילת סאלוניקי שנודעה לה השפעה כלכלית ותרבותית גדולה על קהילות מקדוניה. סאלוניקי ואיסטאנבול תורמות להתקרבות בין היהודים המפוזרים ברחבי אירופה. המגעים בין היהודים בני ארצות שונות מגבירים את ההישגים הכלכליים והתרבותיים של ארצות הבלקן. דרך ביטולה וסקופיה מעבירים יהודי סאלוניקי ואיסטאנבול את סחורותיהם לשווקים חדשים וכך הם מזרזים התפתחות הערים הללו.

בשאלות ותרבות ההלכתיות הניחו לנו רבני המאות ה-16 וה-17 ידיעות יקרות ערך על יחסים כלכליים-מסחריים בבלקן, על יחסי משפחה ומינהגים, על מיסים וגביית שאר תקבולים ממלכת־תיים, על סיכסוכים שונים, משפחתיים ואחרים, על הצורות הראשונות של מסחר קואופרטיבי, על המסחר בין ערים שונות וניצני המסחר הבינלאומי, על אירגון ענפי כלכלה חדשים, על התפתחות ייצור הטקסטיל, מחצבים ובורסקאות. בשאלות ותשובות אלו דנים גם באיסור ההתחרות בין סוחרים יהודים, במשבר הדיור, מביאים פרטים של שלילת הזכויות מדלת העם, על עונשים, מעשי רצח, סכנת דרכים, גניבות, אלימות המינהל התורכי, מלחמות, תבערות, משאומתן על שלום, התמרדויות ורפורמות שונות. (17)

בראש הקהילות עמדו רבנים שנודעה להם השפעה רבה על ההתפתחות הכלכלית והתרבותית של היהודים. אשר ליחסים הדדיים היו הקהילות עצמאיות ולא הונחו ממרכז אחד. מצב זה איפשר התפתחות נבדלת של כל אחת. הרבנים פתרו את הסיכסוכים במלוא הסמכות ולא הרשו ליהודים לפנות לבתי דין מוסלמיים. (18) נשתמר מיספר ניכר של מיסמכים על סיכסוכים כאלה מתחום מקדוניה הווארדארית.

הרב יוסף בן לב, שנולד בשנת 1502 בביטולה, חיבר ארבעה ספרים המתארים מינהגים, מסחר ומלאכה במחצית הראשונה של המאה ה-16. ספריו זכו לכמה מהדורות באיסטאנבול, ונציה ואמסטרדם. (19) שלמה אברהם הכהן, שהיה רב בביטולה בשנת

והמערכ. מקרבם קמו מדענים, פילוסופים ורופאים רבים וכל אלה, לאחר שגורשו מבתיהם, המשיכו בעבודתם במקומות החדשים שאליהם היגרו. זאת הסיבה שהאימפריה העותומנית, שפיגרה במידה ניכרת אחרי המערב, נטתה חסד לפליטים היהודים והרשתה להם להשתקע בכל היישובים הגדולים-בערך.

המיספר המדוייק של היהודים המגורשים לא נקבע, אך מניחים שהיו כ־500,000 (5) מהם באו על סמך הזמנתו של שולטן באייזיד השני כ־200,000 לארצות שהיו תחת שלטון התורכים. (6) ואלו הארצות היוגוסלביות שהיו בימי גירוש יהודי ספרד ופור-טוגאל, בתחילת המאה ה-16, תחת השלטון התורכי: מקדוניה הווארדארית, חלק מקרביה, בוסניה והרצגובינה וכמה חלקי צרנה גורה (מונטנה גרה) וקרוואטיה.

בסביבה החדשה מפתחים היהודים הספרדיים פעילות כלכלית ותרבותית, מפיצים ידיעות חדשות הן בקרב היהודים המקומיים הן בקרב עמים אחרים שאיתם באו במגע. היהודים המקומיים אף אימצו להם לשונם ומינהגיהם של יהודי ספרד.

הגל העיקרי של הפליטים חדר דרך סאלוניקי למקדוניה, לקרביה ולבוסניה. בביטולה (בתורכית: מונאסטיר) משתקעים יהודים מספרד ומפורטוגאל ומכוננים בתחילה קהילות נפרדות. מיסמך מן המאה ה-16 מזכיר קיומן של שתי קהילות ולהן בתי כנסת "אראגון" ו"פורטוגאל". (7) בין המהגרים מפורטוגאל היה גם מיספר מסויים של מאראנים (אנוסים). (8)

על הקהילה בשטיפ נשתמרה בפינקס רישום האוכלוסין משנת 1512 הידיעה, כי בעיר זו היו 38 משפחות יהודיות שבאו מסאלוניקי. הפינקס משנת 1519 מראה, כי מיספר זה ירד ל-15, אך בשנת 1573 עלה מיספר המשפחות ל-28 שאין כלולים בהן 11 רווקים; משמע שבאותה תקופה מיספר המשפחות הוכפל. (9)

בארציון העיר דוברובניק (ראגוזה) מצויים מיסמכים אחדים על הגירת יהודים לסקופיה (בתורכית: Üsküb, אוסקוב). (10) במאי 1502 עשה שמואל ריקומא הסכם עם מורי דרך מהרצגובינה על הולכת חבורתו ומיטענה-שנעמס על 46 סוסים-עד סקופיה (11). במימך משנת 1544 נאמר, כי בסקופיה היו 32 משפחות יהודים וכן 6 רווקים (12). מעניין מיסמך מן המאה ה-16 שניתן בו תיאור מפורט של בתי היהודים בחלק אחד של סקופיה. לבתים היתה קומת קרקע וקומה נוספת עם מרפסת סגורה ומהפסת פתוחה, והחצר היתה או מיוחדת לכל בית או משותפת (13).

קהילות סקופיה, ביטולה ושטיפ הלכו והתרחבו אף נוסדו חדשות. במאות ה-16 וה-17 היו כמה יהודים גם בקראטובו, יישוב קטן, כ־60 ק"מ מזרחית לסקופיה. נתגלע סיכסוך בין הרב של קראטובו לבין הרב של סקופיה בדבר עזבון של יהודי מסקופיה

מתולדות יהודי הרפובליקה הסוציאליסטית מקדוניה

היהודים במקדוניה (1) כבכל חצי־האי הבלקני יש להם היסטוריה ארוכה. עוד במאות הראשונות של ספירת הנוצרים היו קהילות יהודיות מפותחות קיימות בסאלוניקי וביתר הערים הגדולות בבלקן ונמלי הים התיכון והים האדריאטי. (2) החפירות הארכיאולוגיות בסטובי, כ־80 ק"מ דרומית מזרחית מסקופיה, אישרו קיומו של בית הכנסת מן המאה הרביעית לסה"נ ביישוב הרומי העתיק הזה. (3) מחברים אחדים מביאים נתונים על קהילות, משפחות שונות, בתי כנסת ורבנים בכמה מערי הבלקן עוד לפני גירוש היהודים מספרד בשנת 1492 ומפורטוגאל בשנת 1498. (4)

תמורות ניכרות בחייהן ובהתפתחותן של הקהילות בבלקן חלות עם בואם של הפליטים מחצי־האי הפירינאָי. היהודים הספרדים הביאו איתם יסודות תרבות מפותחות וידיעות רבות שרכשו בשהותם מאות בשנים על אדמת ספרד שם מילאו תפקיד חשוב בתחומי הכלכלה והתרבות. הואיל וידעו יפה עברית, ערבית, ספרדית ולשונות אחרות, היו מתווכים מבוקשים בין המזרח

*בטקסט העברי לשני חלקי המבוא סומנו מיספרי ההערות, אבל מהן לא תורגם אלא מה שיש בו תוכן נוסף על מראי מקומות. אותם ואת הביבליוגרפיה יש לחפש בתרגום האנגלי. 1 בפסק זה הכוונה למקדוניה כולה: האַגאַית (יוונית), הוואַר־דאַרית (יוגוסלבית) והפּירִינִית (בולגרית).

המוזיאון ההיסטורי היהודי
בלגראד

איגוד קהילות ישראל
ביוגוסלביה

ז'אמילה קולונמוס
פתגמים, מימרות וסיפורים
של היהודים הספרדים במקדוניה

הוצא לאור בידי איגוד קהילות ישראל ביוגוסלביה
בלגראד תשל"ח-1978

המוזיאון ההיסטורי היהודי
בלגראד

איגוד קהילות ישראל
ביוגוסלביה

ז'אמילה קולונומוס

פתגמים, מימרות וסיפורים

של היהודים הספרדים במקדוניה

הוצא לאור בידי איגוד קהילות ישראל ביוגוסלביה
בלגראד תשל"ח - 1978